# سانجھ

سلیم خاں گمی

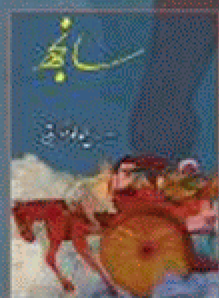





گھنے رکھاں نال بھریا ہویا پنجاب، موجاں تے چھلاں ماردے ہوئے دریاواں والا پنجاب، سرہوں دے پھلاں تے سورج وچ لشکدے سنہرے سٹیاں والا پنجاب...... ڈھور ڈنگر چراندے، حقے دی واری لیندے، واڈھیاں کردے، ڈھول دی تھاپ تے بھنگڑا پاؤندے تے ہیر دا قصہ سنا کے دلاں وچ جھرناٹ پیدا کر دے سوہنے گبھرواں دا پنجاب...... ڈُڈھ ریڑکدیاں، کھوہ توں پانی بھردیاں، ڈھولکی دی واج تے ٹپے، ماہیے گاؤندیاں تے رِکن مِن ورھدے مینہ وچ پینگھاں جھوٹدیاں مُٹیاراں دا پنجاب۔

سلیم خان گمی ہوراں دے قلم نے صرف پنجاب دے سہپن دی مورت ای نہیں وکھائی سگوں اوتھوں دے میلیاں ٹھیلیاں دا ذکر وی بڑی مہارت نال کیتا اے۔ گبھرواں دیاں کشتیاں تے کڑیاں بالڑیاں دیاں ونگاں چڑھان دے شوق نوں وی چابکدستی نال پیش کیتا اے۔

گُلریز ہاشم گِمّی









# لکھاری دیاں ہور کتاباں

| | | |
|---|---|---|
| پنجابی: | ناول : | سانجھ/ رُت تے ریتا |
| | کہانیاں : | لہودی خوشبو/ تر دے پیر |
| | سیرت : | چن عربوں چڑھیا |
| | سفرنامے : | دیس پردیس/ سیاچن دی چھاویں |
| اردو: | علاقائی ادب: | کشمیرادب وثقافت/ بلوچی ادب/ بلوچ ثقافت |
| | سیرت : | اللہ کا محبوب جرنیل |
| | سفرنامہ : | گوری دھرتی کالے لوگ |
| | ناول : | کمانڈو کہانی |
| | بال ادب : | مشن نوبراویلی/ برفانی انسان/ مشن گولڈ ٹاور |

# سانجھ

سلیم خان گمّی



سانجھ ...... ناول ...... سلیم خان گِمی

عبداللہ جی نے نوید حفیظ پریس، لاہور توں چھپوا کے
سُلیکھ، مدینہ ٹاور فیروز پور روڈ لاہور توں ٹوری۔

| | | |
|---|---|---|
| دوجی وار | : | 2020ء |
| چھپائی آہر | : | شگفتہ گِمی لودھی |
| ٹائٹل آہر | : | افضل ساحر |
| گرافکس | : | عادل وحید |
| تعداد | : | 500 |
| مُل | : | 400 روپے |

***SANJH***
(Punjabi Novel by Saleem Khan Gimmi)



***Printed by:***
Naveed Hafeez Press, Lahore.

***Price:***
Pakistan: Rs. 400.00
Abroad: US$ 10.00, Euro: 9.00, Poundsterling 8.00

***Title Painting:*** Satish Gujral

***ISBN:*** 978-969-7863-15-0



Sulaikh
bookmakers
printing .publishing editing
67 2nd Floor Madina Tower 224, Ferozpur Road Lahor
+ 92 300 44 30 026 sulaikh@gmail.com

# چڑھاوا

میرے ویڑھے دے مہکدے پھُل
وردہ ہاشم، عبداللہ ہاشم خان تے حمنہ ہاشم
دے ناں جیہڑے اپنے نانے دے پیار، محبت، علم دوستی
تے سانجھ دے پندھ نوں جاری رکھن گے...... اِن شاء اللہ

لاہ ہنیرا جہل بُرے دا چانن لا عقل دا

(میاں محمد بخشؒ)

# ایس ناول بارے

ریڈیو پاکستان دے پنجابی پروگراماں نال دلچسپی رکھن والے گمی ہوراں دے پنجاب تے پنجابی نال پیارتوں چنگی طرحاں واقف نیں۔ پیار آکھدے نیں کہ گُجھا نہیں رہندا تے اظہار دے ہِنت نویں جتن کردا رہندا اے۔''سانجھ'' گمی ہوراں دے ایسے پیار دا اک سجرا اظہار اے تے اُردو رسم الخط وچ ایہہ پہلا ناول اے جس دیاں رگاں وچ پنجاب دا خون سرکدا جاپدا اے۔ ناول دیاں پہلاں سطراں ای پڑھن والے نوں شہراں توں دُور دی پینڈو وسّوں وچ لے جاندیاں نیں جتھے اجے صنعتی انقلاب توں پہلاں وی رہتل لمکی آوندی اے۔ تے مراد خاں اپنی حویلی وچ منجے تے بیٹھا دُھپ سیک رہیا اے۔ تے ہَولی ہَولی حقے دے سُوٹے مار رہیا اے دو مجھاں تے اک گھوڑی اِک پاسے پٹھے کھا رہیاں نیں۔ ''مراد خاں نے کمبل دی بُکل ماری ہوئی اے۔ اوہدیاں چنگیاڑیاں وَرگیاں اکھاں وچ سوچ اے تے (ایسے کر کے) تیر ورگیاں مُچھاں تِکھیاں ہون دی تھاں ڈھیہ پیّیاں جاپدیاں نیں۔'' اوہ چھ دن بعد آون والے شاہ سکندر دے میلے بارے سوچ رہیا اے۔ میلہ جیہڑا دیہاتی زندگی دا اِک ضروری حصہ اے تے جیہڑا آپوں تے سال دا کارا کر کے ٹُر جاندا اے پر ستکار یا پھٹکار پنڈ دیاں وڈیریاں لئی چھڈ جاندا اے کیوں جے اوہو ای ایہناں میلیاں دے موہری ہوندے نیں تے سارا چنگ منداوہناں دی جھولی پینا ہوندا اے۔

ناول دا پہلا حصہ ایہناں میلیاں مشاہدیاں نال تعلق رکھدا اے جیہناں وچ کدے بوٹے خاں اوگرے دے لیانیاں دیاں ڈانگاں تے کھونڈ اپنیاں بانہواں تے جھلدا اخیر سنتو کھ سنگھ نوں پڑ وچ ای سُٹ لیندا اے۔ بھاویں آپوں پھاہے لگ جاندا اے تے کِدھرے ہِکر پا

سنگھ قادُو دے ڈِھڈ وچ بلم ماردا ہویا پشلا نیوندرا مُکاندا اے تے نویں بھاجی پاندا اے۔

پر میلے رُڑے پھٹ پھٹا ای نہیں ہوندے تے نہ ڈانگ سوٹے دا ای ناں اے ایتھے کبڈیاں دے جھتے وی وجدے نیں۔ گھول ہوندے نیں۔ گھوڑ دوڑ ہوندی اے۔ کِلے پھُنڈے جاندے نیں۔ بھنگڑے پیندے نیں۔ شاہ سکندر ورگے میلیاں تے سوانیاں تڑ کے تڑ کے لمیاں ہیکاں نال گاوندیاں آوندیاں نیں۔ سلام بھردیاں نیں تے ہتھ چک کے دُعاواں تے منّتاں منگدیاں نیں۔ کوئی پُت منگدی اے۔ کوئی دُدھ منگدی اے۔ کواریاں اپنے وِیراں تے بھابیاں دی حیاتی دی دعا منگدیاں نیں تے جاندی واری میلے توں چُوڑیاں۔ ونگاں تے تویت دھاگے خرید کے لے جاندیاں نیں۔ قوالی ہوندی اے۔ بھنگاں دے ملنگی رگڑے لگدے نیں۔ رات نوں کنجری دا مُجرا ہوندا اے تے اقبال دی دسّی ہوئی تقدیرِ اُمم دے اُلٹ ایتھے طاؤس در بابِ اوّل تے شمشیر وسنا آخر ہوندا اے۔

اپنے ناول وچ گِل ہوراں شمشیر وسنان آخر والی ایس گل نوں بڑی کامیابی نال نبھایا اے۔ لڑائیاں دونہہ دلاں وچ ای ہوندیاں نیں تے اک ول وی عام طور تے زیادتی ہوندی اے جس نوں ناول نگار ہندا اے تے ایس طرحاں اپنے ہیرولئی تھاں پدھری کردا اے۔ پر ایس ناول وچ اِنج نہیں ہوندا۔ مصنف ہیرو ول کنہ تے کھاندا اے پر جیہناں نال اوہدے معاملے پیندے نیں۔ اوہناں دے موہناں تے کالکھ لپّن دی نہیں کردا۔ ایسے کر کے سانوں کرپا سنگھ نال نفرت نہیں ہوندی بھاویں اوہ قادُو دے ڈِھڈ وچ بلم کھوب دیندا اے تے لام تے گیاں جدوں بربادے جنگلاں وچ دوواں دا فیر ٹاکرا ہو جاندا اے تے کرپا سنگھ قادُو تے پہلاں وار کردیاں ہویاں جانوں مر جاندا اے۔ قادُو دے بچ رہن دی خوشی تے ہوندی اے پر کرپے دی موت دا افسوس وی ہوندا اے۔ شاہ سکندر دے میلے تے کرپا سنگھ مجرا کردی بجلی نوں چک کے لے وگدا اے تے قادُو ول کے اک نوں پھڑ کردا اے تے دوجی نوں پڑ وچ پرتا کے لے آوندا اے۔ ایتھے وی پنڈاں دے حساب نال کرپے نے مرداں والا کم کیتا سی تے ایہناں ویلیاں وچ بانہواں والے اپنیاں بانہواں دا مان ایسے طرحاں دسّن دی کردے نیں۔ اگوں رب جیہوں دے چٹی دے میلے تے بینا سانسی کرپا سنگھ نال اپنی یاری دا مُل پاندا ہویا ایس پیار وچ دوواں بانہواں دی راس روڑھ لیندا اے تے بھاویں

اوس دھکے نال لڑائی لین دی کیتی سی۔ پر جیہناں سجناں دے نیوندرے مکانے ہون اوہناں ویلے وی آپ ای کڈھنے ہوندے نیں تے ایسے کر کے قادُو نوں ستکارن دے باوجود وینے دیاں بانہواں دے کڑک جان دی خوش نہیں ہوندی۔

ایس طرحاں مخالفاں نوں گنڈیاں کردیاں پر اوہناں تے گنڈ نہ سُٹدیاں ہویاں گمی ہورین اپنے ہیرو نال پڑھن والے دی دلچسپی پیدا کر جاندے نیں تے ناول دا پہلا حصہ ختم ہو جاندا اے جیہڑا سارے ناول دی جان اے۔

دُوجا حصہ موت دی آواز توں ٹُردا اے جیہڑی کرپا سنگھ نے قادُو نوں سانجھی وجدی اے۔ کرپا سنگھ ایس آواز نوں کناں وچ مار کے لام تے ٹُر گیا تے کسے میلے وچ مرداں وانگوں سُنن دی تھاں برما دے اک گمنام مورچے وچ سُنن تے مجبور ہوگیا۔ قادُو نے ایس آواز نوں سُن کے ہُنگارا بھریا تے ڈِھڈ وچ وجی بلم، سر تے وسیاں ڈانگاں تے برما دے جنگلاں وچ دے موت بپار وی اوس کولوں زندگی دی راس نہ کھوہ سکے۔ زندگی نے اوہدا ہمیشہ پکھ پُوریا۔ کیوں جے زندگی تے موت پالنہار دے ہتھ اے۔

لاماں ٹُٹن دے نال ای قادُو دی زندگی دا اک ہور باب مُک جاندا اے۔ اوہ ناواں کٹوا کے پِنڈ پہنچ جاندا اے تے ناول دا تیجا حصہ شروع ہو جاندا اے۔ جس دا تعلق مُلک دی ونڈ نال اے۔ ایہہ اوہ ویلا سی جس وچ سانجھی وسّوں والے پِنڈاں نوں رب نے سبھ توں زیادہ آزمائش وچ پایا تے کوئی کوئی مائی دا لال نتریا۔ میں شہراں دا ناں نہیں لیا۔ ایس کر کے جے شہراں دی آبادی وچ سانجھی جڑ کوئی نہیں ہوندی۔ تے لوک بے لحاظی کر جان تاں وی اچرج نہیں۔ پر پِنڈاں دیاں سانجھاں تے صدیاں توں ٹُریاں آوندیاں سن تے جیہڑی ہوا ایڈیاں پکیاں جڑاں والے رُکھاں نوں وی اُکھیڑ دے اوہ کِڈی ظالم ہوا ہو سکدی اے تے جیہڑے رُکھ ایس وچ وی قائم رہے اوہ کِڈے پکّے ہو سکدے نیں؟ ایس وگنی وچ اپنی تھاں تے کھلوتے رہن والیاں وِچوں اک قادُو وی سی، جس دی ڈانگ کرپے تے اُٹھی کہ جینے سانسی تے اپنے پنڈ دی لاج واسطے اُٹھدی رہی تے اخیر تے وی کل تائیں دیساں والی تے اج پردیسن ہوندی پِنڈ دی دِھی پریتو دی عزت بچاندیاں ای نہیں اپنے پِنڈ دی عزت تے حرف آوندیاں تک کے اوس اوہ قول پورا کیتا جیہڑا تائے

مراد خاں نے ہرنام سنگھ نال کیتا سی۔ تے ایس قول توں جان قربان کر دتی۔

ناول قول دی ایس پالنا تے آ کے ختم ہو جاندا اے۔ باہرلی دلہیز تے مائی روڑی تے اندرلی تے صُغی نوں بیٹھیاں تے ہرنام سنگھ تے اوہدی دھی نوں دیسوں بدلیس ہوندیاں ویکھ کے ایس ناول نوں ٹریجڈی کہن تے جی کردا اے تے اوہناں نال ہوئی وی ٹریجڈی اے پر قاڈو دے ایہہ بول ناول دی دُکھانتا نوں ختم کر جاندے نیں "لے چاچا تیری دِھی تیرے کول آ گئی آ۔ سانوں ہُن اجازت دے"۔ اوہدیاں لتاں بھاویں ڈکو ڈولے کھا رہیاں سن تے سر یرکنب رہیا سی پر اوس دے دِل وچ کوئی کننبی نہیں سی سکوں کسے ہتھ پائے، اوکھے کم نوں کرلین دی ہول سی تے ٹریجڈی کم دے ادھ وچ رہ جان دا ناں اے۔ اسیں سمجھ نہیں سکدے جے قاڈو زندہ رہندا تے ہور کیہڑی تھوڑ پوری کردا۔ ناول دے ہیرو دا جنم اپنی ماں واسطے نہیں ہوندا۔ اوہ رنڈی کیوں نہ ہووے تے نہ اپنی تیویں واسطے ہوندا اے اوہ سجر ویاہی کیوں نہ ہووے تے میرا خیال اے کہ ہیرو دی موت وی ناول نوں ٹریجڈی نہیں بنا جاندی جے اوہ موت کویلے دی نہ ہووے تے قاڈو نوں ایس توں چنگا مرن ویلا نہیں سی مل سکدا۔ ایسے کر کے مصنف دی ایس گل نال مینوں اتفاق نہیں کہ ایہہ ناول ٹریجڈی اے۔ ایہہ وکھری گل اے کہ ایس نوں کامیڈی وی نہیں آکھیا جاسکدا۔

میریاں گلاں قاڈو دوالے بھوندیاں رہیاں نیں۔ ایس کر کے نہیں جے ناول وچ کرن سُنن والی گل کوئی نہیں سی ایس کر کے جے تعارف کران والے دا حق وی ہوندا اے تے میں سمجھنا فرض وی اے کہ اوہ کسے دا تعارف کراندیاں ہویاں اوس دی شخصیت دے کسے نکھیڑویں تے من بھاونے پہلو نوں اگے کرے۔ دیباچہ لکھن والے وچ تے تنقید کرن والے وچ اک بنیادی فرق ہوندا اے۔ اک دا کم سونے نوں کٹھالی وچ پا کے اوہدا عیب ثواب ویکھنا ہوندا اے تے دوجے دا تعلق اوس دی سُوجھ نال ہوندا اے اک صراف ہوندا اے تے اک سُنیارا۔ ایسے کر کے ایس سونے وچلی ملاوٹ ول اشارہ کرنا میرا کم نہیں۔ اُنج وی میں پھُلاں نوں عطاراں دی اکھ نال نہیں بلبل دی اکھ نال ویکھن دا عادی آں۔

شریف کنجاہی

# کجھ ایس کتاب بارے

سلیم خان گمی ہوراں دا ناول ''سانجھ'' دیس پنجاب دی کہانی اے جیہڑی پنجابیاں لئی لکھی گئی سی۔ لکھاری اوس پنجاب دی کہانی سناوندے نیں جیہدے وچ سوہنیاں مورتاں ورقے ورقے کھلریاں تے تُردیاں پھردیاں نظریں آ وندیاں نیں۔

پنڈاں دے واسی تے پاندی فجرے ویلے اپنے اپنے سفراں تے نکلدے نیں تے شاموں پہلاں گھراں دے جیاں وچ بیٹھے اپنے پندھ دے قصے سناوندے نظریں آندے نیں۔

وارث شاہ نے سوہنا رنگ بھریا اے:

چڑی چوہکدی نال جے ٹُرے پاندھی، پئیاں دُدّھ دے وچ مدھانیاں نیں
ہوئی صبح صادق جدوں آن روشن، تدوں لالیاں آن چھپلانیاں نیں

گھنے رکھاں نال بھریا ہویا پنجاب، موجاں تے چھلاں ماردے ہوئے دریاواں والا پنجاب، سرہوں دے پھلاں تے سورج وچ لشکدے سنہرے سٹیاں والا پنجاب...... ڈھور ڈنگر چراندے، حقے دی واری لیندے، واڈھیاں کردے، ڈھول دی تھاپ تے بھنگڑا پاوندے تے ہیر دا قِصہ سنا کے دِلاں وچ جھرناٹ پیدا کردے سوہنے گبھرواں دا پنجاب...... دُدّھ رِڑکدیاں، کھوہ توں پانی بھردیاں، ڈھولکی دی واج تے ٹپے، ماہیے گاوندیاں تے رُکن مُن ورھدے مینہ وچ پینگھاں جھوٹدیاں مٹیاراں دا پنجاب۔

سلیم خان گمی ہوراں دے قلم نے صرف پنجاب دے سہپن دی مورت ای نہیں وکھائی سگوں اوتھوں دے میلیاں ٹھیلیاں دا ذکر وی بڑی مہارت نال کیتا اے۔ گبھرواں دیاں کشتیاں تے کڑیاں بالڑیاں دیاں ونگاں چڑھان دے شوق نوں وی چابکدستی نال پیش کیتا اے۔

ناول ''سانجھ'' سانجھ پیار دی کہانی اے، جیہڑی ہیرو دی دلیری تے جرأت تے

وکھاوندا ای اے سگوں پنڈاں دی روایت نوں وی مکھ رکھدی اے، کیوں جے لکھاری ناول وچ پنجاب واسیاں دی غیرت نوں مرن نہیں دیندا۔سلیم خان گمی دا اج توں ادھی صدی پہلاں لکھیا جان والا ایہہ ناول اج دے عہد تے وی پورا اُتردا اے کیوں جے مٹی دی واشنا کدی بدلی نہیں جاسکدی تے نہ ای لہو دی خشبو۔

مینوں یاد پیندا اے کہ جدوں میں دسویں دے امتحاناں توں ویلھی ہوئی تے والد ہوراں نے مینوں تے میری والدہ ہوراں نوں سکردو آن دی دعوت دتی پئی چند دیہاڑے پھر ٹُر جاؤ۔ اسیں دوویں لہور توں پنڈی تے پنڈی توں جہاز راہیں سکردو اپڑ گئے۔ سوہنا پہاڑی مقام، ٹھنڈیاں ہواواں تے شیشے ورگے پانیاں دیاں جھیلاں۔ اسیں اوتھے 22 اپریل توں 28 اپریل 1981ء تک رہے تے واپس آون لگیاں والد ہوراں نے مینوں تاکید کیتی پئی لہور پہنچ کے سکردو دے ایس اک ہفتے دا سفرنامہ ضرور لکھنا اے۔ تے فیر میں اوہ سفرنامہ لکھیا تے اوہ رسالہ ''حُریت'' وچ چھپیا۔

سلیم خان گمی ہوراں دی شخصیت پیار، ہمدردی تے تعاون دی ٹُردی پھردی مورت سی۔ یونیورسٹی دے زمانے وچ اک واری میں ریڈیو سٹیشن لہور گئی۔ میرے نال کجھ جماعتی تے ساڈے معتبر تے دانشور استاد جناب اسلم رانا مرحوم وی سن۔ والد صاحب نوں میرے آون دا پتا چلیا تے آپ اُٹھ کے اپنے آفس دا دروازہ کھولیا۔ ڈاکٹر اسلم رانا بہت متاثر ہوئے تے کہن لگے۔ ''دھیاں نوں انج ای پروٹوکول (عزت افزائی) دینا چاہیدا اے، کیوں جے ایہہ ساڈے نبیؐ دی سُنت اے۔''

سلیم خان گمی ہوریں ہمیش چھوٹیاں نوں لکھن دی ترغیب تے ہلا شیری دیندے۔ مینوں یقین اے پئی سلیم خان گمی ہوراں دے لکھے ہوئے اکھر تے اوہناں دے بیان کیتے ہوئے وچار رہندی دنیا تائیں اوہناں دے ہوون دی گواہی دیندے رہن گے۔ اِن شاء اللہ۔

پروفیسر گلریز ہاشم گمّی
صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ پوسٹ گریجوایٹ
کالج برائے خواتین، سٹیلائٹ ٹاؤن
گوجرانوالہ۔ پاکستان

# میلے مشاہدے

(1)

مراد خاں اپنی حویلی وچ منجے اُتے بیٹھا دُھپ سیک رہیا سی تے ہولی ہولی حقے دے سُوٹے مار رہیا سی۔ دو مجھاں تے اِک گھوڑی بڑی پریت نال ونڈ تے پٹھے کھا رہیاں سی۔ شروع مگھر دیاں دِناں پر اُنج دی سریر ٹھنڈ مَندا اے تے سُورج دیاں رِشماں دی مِٹھی مِٹھی گرمی نال جُسّے دا خون سُرکن لگ پیندا اے۔ مراد خاں نے کمبل دی بُکل ماری ہوئی سی۔ سِر تے گُھٹ کے صافہ بنھیا ہویا سی تے پیر لٹھے دے تہمت وچ لکائے ہوئے سن۔ اوہدیاں چنگیاڑیاں ورگیاں اکھاں وچ سوچ سی تے تیر ورگیاں مُچھاں تر کھِیاں ہون دی تھاں گُجھ ڈھٹھیاں ہویاں سن۔ فرید پور دا خاں صاحب مراد خاں چھ دن بعد آوَن والے شاہ سکندر دے میلے بارے سوچ وچار کر رہیا سی۔ جے میلہ چنگا ہوگیا تے فرید پور دے پٹھاناں تے سکھاں دِی گڈّی چڑھ جائے گی تے جے ذرا پھِکّا رہیا تے نالدے پٹھاناں سکھاں تے جٹاں دے بڈّ مسخریاں کرن گے۔ شاہ سکندر دے میلے دی کامیابی پنڈ دی آدر بھاوچ وَادھے دا موجب سی۔

اِک دم گھوڑی نے ٹِیٹنا ماریا تے کن کھڑے کر لئے۔ مراد خاں نے دھون اُتانہہ چُک کے گھوڑی ول ویکھیا۔ گھوڑی نے پٹھے چھڈ کے اپنی تھوتھنی اُتانہہ چک لئی سی تے کن حویلی دی کندھ دے اُتوں دی مُنڈیاں دیاں اوازاں تے لائے ہوئے سن۔ فیر مراد خاں نے کندھوں پار پیلیاں وچ دُوجی گھوڑی دے ہنکن دی آواز سنی۔ ایس آواز وچ غصہ سی۔

مراد خان منجے توں اُٹھیا۔ کمبل سنبھالیا تے حولی دے وڈے سارے بوہے وَل وَدھیا۔ جدوں اوس بوہا کھول کے باہر کھیتراں ول دھیان ماریا تے کیہ ویکھدا اے سردار

ہرنام سنگھ گھوڑی تے سوار اے تے پنڈ دے نِکّے نِکّے مُنڈے اک پاسے ہو کے کھلو تے نیں تے کھپ پا رہے نیں۔ سردار ہرنام سنگھ گھوڑی نوں اڈی لاندا اے۔ راساں کھچدا اتے دَھوَ کے ماردا اے پر گھوڑی نے اڑی بَنھی ہوئی اے۔ اوہ اگلے پَوڑ تے دھون اُتانہہ چکدی اے ہنکدی اے فیر پچھلے کھُراں تے کھلو جاندی اے۔ پنڈ دے نِکّے نِکّے منڈے ایہہ تماشہ ویکھدے نیں۔ پٹھاناں دے مُنڈے گھوڑی نوں ہلاشیری دیندے نیں۔ تے سِکھ کاکے سردار ہرنام سنگھ نوں شاباشی دے رہے نیں۔ پٹھاناں دے منڈیاں دا موہری فوجی رستم خاں دا پُتر شمُوں اے تے سکھ منڈیاں دا سِر کردہ چرن سنگھ دا منڈا رُوپا اے۔

مراد خاں کجھ چِر تے ایہہ نظارہ ویہندا رہیا۔ تے فیر چھیتی چھیتی پیر پٹڈا کھیتر ول ٹُر پیا۔ جد اوہ کول پُجّا تے مُنڈیاں نے دبل رولا پادِتا۔

گھوڑی وی غصّے وچ سی تے سردار ہرنام سنگھ وی غصّے وچ سن۔ اوہدی پگڑی ہلُونیاں نال ڈِھلی ہوگئی سی تے کجھ کیس گل وچ آ ڈِگے سن۔ اوہدا سارا جُسّہ مُڑھکے وچ بھج گیا سی۔

''ہرنام سیہاں! نہ مار گھوڑی نوں۔ کھلو جا۔'' مراد خاں نے زور نال کہیا۔

ہرنام سنگھ نے اکھ چُک کے مراد خاں ول ویکھیا۔ اوہدیاں اکھاں لال سُرخ سن۔

''تھلّے اُتر آ۔ گھوڑی بڑی اڑبھ اے۔' مراد خاں نے سمجھاندیاں ہویاں کہیا۔

''میں وی گھٹ اڑبھ نہیں۔'' ہرنام سنگھ دی آواز وچ غصّہ سی۔

''اوہ تے ٹھیک اے پر تُوں بیٹھاں آ جا۔ ایہنوں میں ٹھیک کرناں۔''

ہرنام سنگھ بیٹھاں اُتر آیا تے مراد خاں تہبند کس کے گھوڑی تے بہہ گیا۔

'''چل بھاگاں والیئے۔'' کہہ کے مراد خاں نے اڈی لائی۔ گھوڑی بالکل نہ ہنکی۔

''مراد خاں! ایہہ بڑی کم ذات گھوڑی آ۔'' ہرنام سنگھ نے مڑھکا پونجھدیاں تے پگ بنھدیاں آ کھیا۔

''ہُنے ویکھ لینے آں۔ ہرنام''سیہاں ایہہ کم ذات اے یا اسیں کم ذات آں۔''

مُنڈے جیہڑے چُپ ہو گئے سن کھڑ کھڑ ہسن لگ پئے۔

مراد خاں نے شمُوں کولوں داتری لئی۔ سر پر گنّھا مُنّھا کیتا۔ گوڈے گھوڑی دے اگلے ہُوواں وچ تُنّے راساں کھچیاں تے دھڑکا ماریا۔

گھوڑی کُر بلا کے حویلی ول نٹھی تے پٹھان منڈیاں نے رَولا پا دِتا۔ ہُن ہِیک پنڈ دے بندے تے بُڈھیاں وی پنڈ دیاں کندھاں کوٹھیاں اُتے آ کھلوتے سن۔ منڈیاں دے رَولے گولے وچ اوہ وی شامل ہو گئے۔

گھوڑی تیز نٹھدی حویلی وچ آ کھلوتی۔ تھوڑے چِر پچھوں سردار ہرنام سنگھ تے مُنڈے وی حویلی وچ آ گئے۔ مراد خاں نے گھوڑی پر ھے کندھ نال بنھی تے داتری شیموں نوں دے کے بولیا۔

''شتونگڑیو! جے تُسیں رَولا نہ پاندے تے گھوڑی نے ضِد نہیں سی کرنی جاوٴ دفع ہو جاوٴ۔ تے کِکراں نالوں گوند لاہ کے تیر تے گُلیلاں بناوٴندے پھرو۔'' مُنڈیاں نے مراد خاں دے غصے توں ڈر کے کِھسکن دی کیتی۔

''مراد خاں! مینوں ایہہ گھوڑی نہیں چاہیدی۔ توں میرے نال وٹاندرا کر لے اپنی گھوڑی مینوں دے دے تے ایہہ تُوں لے لے۔'' ہرنام سنگھ نے تجویز پیش کیتی۔

''ہرنام سیہاں! میری گھوڑی نالوں تیری گھوڑی چنگی اے، بلوچی گھوڑیاں ذرا غصے والیاں ہوندیاں نیں تے نالے اجے تیک ایہدے تے میراثی وی نہیں بیٹھا۔''

''میراثی توں بٹھاوٴندا پھیریں۔ بس تُوں مینوں اپنے والی گھوڑی دے دے۔ ہور کجھ نہیں تے اصل تے ہے نا۔''

''میں اپنے والی گھوڑی اپنے توں وکھ نہیں کرنا چاہندا، انج کرنے آں پئی توں اپنے والی گھوڑی قادُو نوں دے دے تے اوہدی ٹیر توں لے لے۔'' مراد خاں نے تجویز پیش کیتی۔

''گل تے تیری ٹھیک اے مراد خاں پر میری گھوڑی بہتے مُل دی اے۔'' ہرنام سنگھ بولیا۔

''بہتے مُل دی اے تے قادُو نال کجھ پیسے تینوں دے دے گا۔''

''پر قادُو من جائے گا!'' ہرنام سنگھ نوں شک سی پئی قادُو نہیں منے گا۔

''کیوں نہیں منے گا۔ اک تے ساڈے یار دا پُتر اے تے دُوجے اوہ میرا نوکر اے۔'' مراد خاں نے بڑے دان تران نال آ کھیا۔

''یار دا پُتر ہون والی گل تے ٹھیک اے پر اوہ اپنے آپ نوں تیرا نوکر گھٹ ای سمجھدا اے۔'' ہرنام سنگھ نے بالکل سچی گل کیتی۔

''میں کدوں اوہنوں اپنا نوکر سمجھنا واں۔ میں تے اُوسنوں اپنا پُتّر سمجھنا واں۔ کھائے پیئے موج اُڈائے۔ دھی صُغّی دا بھرا کوئی نہیں ہیگا۔ اللہ میاں نے اوس نوں شینہہ ورگا جوان بھرا دے دِتا اے۔ بُوٹے خاں ساری زمین مقدمیاں تے وچ وٹ کے لا گیا تے قادُو وچارا بے مِلکھا تے بے زمینا ہوگیا جے اج بوٹے خاں دی بھوئیں ہُندی تے قادُو اج میری نوکری نہ کردا۔ میرا شریک ہوندا!''

''گل تیرے والی بالکل ٹھیک اے پر اک طرحاں سوچیا جائے تے بُوٹے خاں نے بالکل ٹھیک کیتا۔''

''اوہ کس طرح؟'' مراد خاں نے پُچھیا۔

''قادُو دے پیو نے پنڈ دی آن پِچھے سنتو کھ سنگھ نوں قتل کیتا تے اوہدے اُتے مقدمہ بنیا۔ مقدمہ جِتن واسطے اوس نے زمین ویچی زمین نہ ویچدا تے قتل دا مقدمہ کیویں لڑ دا؟''

''پر فائدہ کیہ ہویا۔ زمین وی وِک گئی تے مقدمہ وی ہر گیا۔ عمر قید دی سزا ہوئی تے جیل وچ ای مر گیا۔'' مراد خاں دے لہجے وچ دُکھ تے افسوس سی۔

''یار مراد خاں۔ بوٹے خاں لوہے ورگا پکّا بندہ سی۔ جتھے کھلو گیا بس کھلو گیا۔ جیہدا ساتھ دِتا پورا دِتا۔ جیہنوں یار کہیا اوہدے واسطے اپنی جان وی داء تے لا دِتی۔ جدوں وساکھی تے لڑائی ہوئی سی تے سنتو کھ سنگھ بوٹے خاں دے ہتھوں قتل ہویا سی۔ اودوں میں توں رکھا تیلی۔ چرن سنگھ جمّے خاں تے دوجے دِل چھڈ بیٹھے سن۔ پر اوہ کلّا جوان اوگرے دے لبانیاں دیاں ڈانگاں تے کھونڈا اپنیاں بانہواں تے جھلدا رہیا تے اخیر اوس سنتو کھ سنگھ نوں پڑ وچ ای سُٹ لیا تے باقی لُبانے دوڑ گئے۔''

''ہرنام سیہاں۔ چھڈ ایہناں گلاں نوں۔ ایہہ دُکھ دیاں گلاں نیں۔ بوٹے خاں ورگے پُتّر ماواں کدے کدائیں جمدیاں نیں تے بوٹے ورگے دِل والے بندے ہاری ساری نہیں مِلدے۔''

اوہ دوویں گھوڑی دے کُنڈھ کول کھلوتے گلّاں پئے کر دے سن بُوٹے خاں دے ذکر نے اوہناں نوں اوتھوں ہٹن تے مجبور کر دتا۔ اوہ دوویں چُپ چپیتے سوچدے ہوئے اپنے جوانی دے دن یاد کر دے منجے تے آ بیٹھے۔ اوہناں محسوس کیتا کہ اوہ اک دم بُڈھے ہو گئے نیں۔

کجھ چر چُپ رہن پچھوں ہرنام سنگھ بولیا۔

''شاہ سکندر دے میلے دیاں تیاریاں دا کیہ حال اے۔''

''مینوں کیہ پتا؟ تینوں پتا ہونا چاہیدا اے ہرنام سیہاں۔'' مراد خاں نے سنگھ ول انج ویکھیا جیویں اوس نوں ہرنام سنگھ دا سوال سن کے دُکھ ہویا ہوئے۔

''میرے ذمے آٹے دال دی اُگراہی سی۔ میں اوہ اُگراہ کے خانقاہ تے پہنچا دتے نیں۔''

''بالن دا کیہ حال اے؟''

''بالن بہت، بھاویں پندرہ مُچ بلن۔ لکڑی نہیں مُکن لگی۔ ملنگ عیش نال اگ سیکن گے۔'' آٹا، دال تے بالن ہوگیا۔ تھلّے وچھون لئی کیہ ہووے گا۔ اخیر میلہ ویکھن والیاں تے ملنگاں نے کاسے تے سونا بہنا وی اے؟''

دوگڈے کیسر دے تے دوگڈے چھوئی دے کھٹے ہوگئے نیں۔ اِٹی ماچھی پندراں پُھوڑھیاں تے صفاں بنا چکا اے میرے خیال وچ ایہہ کجھ بہت اے۔''

''ہاں ٹھیک اے۔'' مراد خاں نے تسلی نال کہیا۔

''تُساں جیہڑا کم اپنے ذمے لیا سی اوہدا کیہ بنیا اے؟'' ہرنام سنگھ نے کارگزاری پُچھی۔

''امرتسر توں قوالاں دیاں تِن ٹولیاں آ رہیاں نیں رحیم آباد دے بھنڈ ہون گے۔''

ٹُگنی ٹُگنے دے ناچ وی آن گے۔ جھیکرے دے راس دھاریئے وی آ رہے نیں۔''

''تے کوئی نچن گون والی؟'' ہرنام سنگھ نے مسکرا کے پُچھیا۔

''پٹھان کوٹ دی بجلی نوں سدّا گھلیا اے۔ امید اے آ جاوے گی۔''

''مراد خاں زندہ باد۔'' ہرنام سنگھ نے نعرہ ماریا تے مراد خاں نوں تھاپی دتّی۔

''ہرنام سیہاں! یار کجھ حیا کر۔ ہُن تے اسیں بڈھے ہوگئے آں۔ کنجریاں دے گون سُنن دی عمر لنگھ گئی اے۔'' مراد خاں نے ہسدیاں ہویاں کہیا۔

''خاں صاحب! حالی کنجریاں دے ناچ ویکھن تے گون سُنن دی عمر نہیں لنگھی۔ اگلے سال بھاویں لنگھ جاوے۔'' ہرنام سنگھ نے دھون اُچّی کر کے کہیا۔

''بجلی جدوں آوے فساد ہو جاندا اے۔'' مراد خاں نے اپنا اندیشہ ظاہر کیتا۔

''فساد ضرور ہونا چاہی دا اے۔ فساد تے ڈانگ سوٹا ہون دے بغیر تے میلے

مشاہدے یُتّے یُتّے لگدے نیں۔'' ہرنام سنگھ نے فلسفہ سمجھایا۔

''گل اِنج اے پئی جے ساڈے سلکھن سنگھ تے قادُو ہوریں کسے دوجے پنڈ دے منڈیاں دا سر پاڑ دین تے سانوں معافی منگنی پیندی اے تے لاہنلے پنڈ دے لوک ساڈے منڈیاں دا سر پاڑ جان تے سانوں غصہ آ جاندا اے۔''

''میں بڑا گھیو جی کیتا ہویا اے۔ جس کسے دا سر پاٹے گا۔ اوس نوں گھیو کھوا دیاں گے۔ کوئی بہتا اوکھا ہوئے گا تے چار پیسے نال دے دیاں گے۔''

''مینوں اوگرے دے لبانیاں دا بہتا فکر اے۔ اوہوای بہتے کھرود پاندے نیں۔''

''اوگرے وچ سوائے کرپا سنگھ دے ہور کون کھپ شپ پا سکدا اے؟''

''تے کرپا سنگھ تیرا جوائی ہون کارن سارے فرید پور دا جوائی اے اسی اوہنوں سٹاں مار دے یا اوہ سانوں سٹاں ماردا چنگا نہیں لگدا۔ کسے دوجے پنڈ دی گل ہووے تے اسیں نبڑ سکنے آں۔''

''میں اوہنوں آپ سمجھا دیاں گا۔ پئی منڈیا کھپ نہیں پاؤنی۔ ارمان نال میلہ ویکھنا اے۔''

''بس ذرا شراب گُھٹ پی کے آوے، ہور کیہڑی گل اے۔''

''توں تے مراد خاں بالکل مولوی اکبر بندا جا رہیا ایں۔ شراب اوہ لوک بہتی پیندے نیں جیہناں پلّے چار پیسے ہوندے نیں۔ نہیں سمجھیا؟''

''سمجھ گیاں پر زمین پھوک کے شراب پینی تے سِر پاڑنے تے پڑوانے چنگی گل اے؟''

''کدے چنگی وی اے تے کدے نہیں وی چنگی!'' ہرنام سنگھ نے پولے جیہے مونہہ نال کہیا۔

''چنگی کدوں تے مندی کدوں؟ ایہہ دس۔''

''جدوں اپنا سر پاٹے مندی تے جدوں دوجے دا پاٹے چنگی۔''

''یملا جٹ تے خدا نوں لے گئے چور۔'' ایہہ کہہ کے مراد خاں زور زور نال ہسن لگ پیا۔ ہرنام سنگھ وی اوہدے نال رل کے زور زور نال ہسن ڈیہہ پیا۔

اوہ اجے ہَس ای رہے سن۔ تے قادُو اپنی ٹیر دیاں راساں پھڑی حویلی وچ آیا۔ لما سوہنا گبھرو۔ اِکی 21 بائی 22 سال دی عمر۔ چھوٹیاں، چھوٹیاں کُکیاں مچھاں۔ بلیاں اکھیاں۔ کُھلّے ڈُلھے ہڈ مضبوط جسم۔ سِر تے بودے۔ چیچی اُنگلی وچ چھاپ۔ گل وچ تویتڑیاں۔ جی چاہندا سی بندہ ویکھدا ای رہوے۔''

مراد خاں تے ہرنام سنگھ نے قاڈونوں ویکھیا تے چُپ ہو گئے۔

''چاچا کیہ گل اے دوویں بڑے ہس رہے سو۔'' قاڈو نے کلّے نال ٹیر بنھدیاں پُچھیا۔

''قاڈو داد خاں! بجلی آ رہی اے شاہ سکندر دے میلے تے۔'' ہرنام سنگھ اُچّی بولیا۔

''کوئی خط پتر آیا اے؟'' ٹیر بنھ کے اوس پچھیا۔

''نہیں۔ خط پتّر تے کوئی نہیں آیا۔ بس دِل اے پئی آوے گی تے ضرور آوے گی۔''

ہرنام سنگھ نے اپنے فقرے دے اخیرلے لفظ زور دے کے کہے۔ قاڈو آن کے منجی دیاں پواندں اُتے بہہ گیا تے سردار ہرنام سنگھ دے موڈھے تے ہتھ مار کے بولیا۔

''چاچا! جے بجلی آپ نہ آوے گی تے اسیں آپ جا کے لیاواں گے اپنے چاچے لئی۔''

''جیوندا رہو بچیا۔ اسیں نے ہُن بڈھے ہوگئے آں۔ نس بھج دے کم تساں ای کرنے نیں ناں۔'' سردار ہرنام سنگھ بہت خوش سی تے مراد خاں مسکرا رہیا سی۔

''بچھا پئی قاڈو۔ تیری ٹیر دا سودا ہوگیا۔'' مراد خاں نے معاملے دی گل کیتی۔

''کیہدے نال سودا ہویا۔ میری ٹیر دا؟'' قاڈو نے پُچھیا۔

''سردار ہرنام سنگھ نوں تیری ٹیر پسند آ گئی اے۔ توں ایہدی بلوچی گھوڑی نال اپنی ٹیر دا وٹاندرا کر لے۔''

''چاچا ہرنام سنگھ میری گھوڑی نال اپنی گھوڑی دا مارچا کر کے گھاٹے وچ رہیگا۔ ایہدی بلوچی گھوڑی زیادہ مُل دی اے۔''

''توں نال مینوں سو روپیا وی دیویں گا۔ ہرنام سنگھ نے گل مکائی۔

''کیوں تایا؟'' قاڈو نے مراد خاں کولوں پُچھیا۔

''آہو پُتر۔ توں اپنی ٹیر دے نال سو روپیہ دے کے سردار ہرنام سنگھ دی بلوچی گھوڑی لے لے۔''

مراد خاں نے اپنی گل منان دی خاطر وکیلاں وانگ لفظ چتھ چتھ کے کہے۔

''ایہہ سودا مینوں منظور نہیں۔ ہاں انج ہوسکدا اے پئی چاچا ہرنام سنگھ اِک مہینے لئی میری ٹیر لے لئے تے اوہدی بلوچی گھوڑی نوں راس کر دیاں۔''

''کیوں پئی ہرنام سیہاں۔ منظور ای ایہہ گل؟'' مراد خاں نے صلاح پُچھی۔

''مینوں نہیں منظور، گل پکّی کرو وٹا ندرے دی۔ اوس طرحاں میں نہیں گوڑی تے میراثی بٹھا سکدا؟'' ہرنام سنگھ نے روسے نال کہیا۔

''جے ایہہ گل اے تے فیر میں اپنی ٹیر نال سو روپیہ نہیں دیاں گا صرفِ اسّی روپے دیاں گا۔'' قادُو نے کہیا۔

''چل مینوں منظور اے میں سمجھاں گا مینوں سو روپے مِلے نیں۔'' ہرنام سنگھ نے منظوری دے دتی۔

''چلو جی۔ سودا پکا ہوگیا۔ ٹیر تے ہوٹے لو تے اسّی روپے بجلی دی جھولی وچ پا دیو۔'' مراد خاں نے ہسدیاں ہویاں کہیا تے اوہ تِنوں کِھڑ کِھڑ کے ہسن لگ پئے۔

''بچھا پئی مراد خاں اسیں چلے گھراں نُوں۔ بڑیاں گپاں ماریاں نیں۔'' ہرنام سنگھ ہاسا مکا کے بولیا تے منجھے اُتوں اُٹھ کھلوتا۔

''چنگا تیری خوشی، ہاں قادر داد خاں توں موتیے دے بوٹے لیاندے نیں؟'' مراد خاں نوں اکدم چیتا آ گیا۔

''آہو۔ چار بُوٹے لیاندے نیں۔ گُھرجی وچ نیں۔''

''دو بوٹے سردار ہرنام سنگھ نوں دیدے۔''

''ضرور...... ضرور...... کاکی پریتم کور مینوں کل کہہ رہی سی پئی باپو مینوں سدا بہار موتیے دے بوٹے منگوا دے۔''

''صُغّی نے وی مینوں کل کہیا۔ میرا خیال اے دوواں نے کٹھی صلاح گُندھی ہووے گی۔''

''بالکل۔ بالکل۔ بڑیاں نامراداں نیں۔'' ہرنام سنگھ نے قادر کولوں دو بوٹے پھڑدیاں ہویاں آکھیا۔

''ہرنام سیہاں، موتیے دے بوٹے ویڑھے وچ اُگے ہوئے سوہنے لگدے نیں۔''

''سانوں چنگے لگن یا نہ لگن مراد خاں کُڑیاں نوں تے لگن گے۔ ہلا فیر صاحب سلامت۔''

''صاحب سلامت، پر ٹیر تے لیندا جا۔'' مراد خاں نے ہرنام سنگھ نوں ہاک مار کے آکھیا۔

''سلکھن سنگھ نوں بھیجنا واں۔ اوہ آ کے لے جاوے گا۔'' حویلی دا بوہا ٹپ کے پچھے تکّے بغیر ہرنام سنگھ نے کہیا تے گلی وچ مُڑ گیا۔

## (2)

فرید پور سکھاں تے پٹھاناں دا سانجھا پنڈ اے۔ کُل گھر اسی (80) نیں۔ چالی (40) گھر سکھاں دے تے تیہہ (30) گھر پٹھاناں دے، باقی دس گھر دُوجیاں ذاتاں دے نیں۔ مثال دے طور تے بنارسی تے تُلسی داس دے دو گھر نیں۔ بنارسی تلی داس کراڑ نیں، پر خالص کراڑ نہیں۔ سکھاں تے پٹھاناں وچ رہندیاں بہندیاں اوہناں وچ وی دوواں قوماں دیاں چنگیاں مندیاں گلاں آ گیاں ہویاں نیں۔ بنارسی دی دکان پٹھاناں دی وَنڈ ول اے۔ ایس واسطے اوہ دھرم دی سونہہ کھان دی بجائے ایمان دی قسم چُکدا اے۔ بنارسی دا اجے تیک ویاہ نہیں ہویاہ کلاّ مارا اے۔ آپ اپنی روٹی پکاندا اے جیہدے وِچّوں اڈھی پٹھان مُنڈے کھا جاندے نیں۔ ایہو وجہ اے پئی اوہ ہمیش بھکھا رہندا اے تُلسی داس بنارسی دا وڈا بھرا اے۔ سکھاں دی وَنڈ پاسے دُکانداری کردا اے۔ اپنی تیویں شانتی دے ہتھ دی پکی ہوئی روٹی چونکے وچ بہہ کے کھاندا اے بنارسی مچھی دا شوقین اے تلسی داس تڑکا لگی مانہہ دی دال دا۔ شانتی پتلے لک دی مُلوک جیہی مُٹیار اے۔ ویاہ نوں دو سال ہو گئے نیں۔ پر بچی بچہ کوئی نہیں۔ سکھاں دے پاسے رہن کارن ذرا کُھلی ڈُھلّی اے۔

کھلّی ڈھلّی دا مطلب ایس تھاں تے صرف اینا اے پئی پنڈ دا کوئی منڈا ہاسے بھانے مخول کر دے تے غصہ نہیں کر دی۔ ہس کے ٹال جاندی اے۔

شانتی دے من وچ سکھاں دی بجائے پٹھاناں دی بہتی عزت اے خبرے ایہدی وجہ ایہہ وے پئی دُور دے ڈھول چنگے لگدے نیں۔

بنارسی تے تلسی داس دے گھراں دے بعد اٹھ گھر باقی رہ گئے دو گھر جولاہیاں دے نیں۔ اک مولوی اکبر دا تے دُوجا سبحان جلاہ دا۔ سبحان جلاہ مولوی اکبر دا نِکا بھرا اتے مُنڈے مجید دا پیو۔ کھڈی دا کم کر دا اے۔

مجید تند تانی دا کم تے کردا اے پر پٹھان منڈیاں نال رل کے ڈنڈ سپاٹے وی لاندا اے تے سکھ منڈیاں نال بہہ کے کدے کدائیں شراب وی پی لیندا اے۔

سبحان جلاہ دا وڈا بھرا مولوی اکبر پنڈ دی مسیت دا امام اے۔ نماز تے ترابیاں

پڑھاندا اے تے ہاڑی سونی پٹھاناں کولوں ٹھوک وجا کے دانے لیندا اے۔ سچی گل مونہہ تے کہہ دیندا اے بھاویں مراد خاں ناراض ہووے۔ یاں ہرنام سنگھ نُھے۔ مولوی اکبر کہندا اے پئی اوہ بے نماز آدمی کولوں نہیں ڈردا تے مراد خاں تے ہرنام سنگھ دوویں نماز نہیں پڑھدے۔ خیر ہرنام سنگھ نے نماز کیہ پڑھنی اے۔ اوہ تے سکھ اے پر مراد خاں دی مسیت ول گھٹ ای رجوع کردا اے۔ ہوئی کتے عید دی نماز پڑھ لئی۔ مولوی اکبر کِتے بہتا ای شرمندیاں تے زچ کرے تے مراد خاں گھڑیا گھڑایا جواب دیندا اے پئی تینوں جوں نمازاں پڑھن جوگا چھڈ یا ہویا اے۔

پنڈ وچ پٹھاناں تے سکھاں دا جھگڑا سِر چلّے تے سکھ مولوی اکبر نوں منصف پاؤندے نیں۔ اوہدی وجہ ایہہ وے۔ پئی مولوی اکبر پٹھاناں نوں جھوٹھیاں کردا اے تے فیصلہ سکھاں دے حق وچ دیندا اے۔ اوہ کہندا اے کہ میں سکھاں دے خلاف فیصلہ دیاں تے اوہ کہن گے پئی مسلمان ہون پاروں پٹھاناں دا پکھ پُوریا سُو تے نالے مسلمان انصاف پسند نہیں ہوندے۔ مولوی اکبر اپنے فیصلے عام طور تے سکھاں دی ونڈول جا کے اوہناں دے گوردوارے وچ سُناندا اے۔

ہُن باقی رہ گئے چھ گھر جیہناں وچوں اک گھر پرسوّ جھیوری دا اے پرسوّ دا گھر سکھاں والے پاسے اے۔ اوہ اپنے نکے جیہے گھر اگے بہہ کے سارا دن بھٹھی تائی رکھدی اے تے بالاں کڑیاں دا میلہ سارا دن اوتھے لگا رہندا اے۔ جے سارے پنڈ وچ اگ نہ ملے تے اگ ٹولن والا پرسوّ جھیوری دی بھٹھی تے چلا جاندا اے۔ کئی واری مُیاراں وی چھلّو تے چھابیاں سراں تے چُک کے پرسوّ دی بھٹھی تے جا بہندیاں نیں۔ نتیجہ ایہہ اے پئی بعض ٹٹے ہوئے گبھرو بھٹھی ول گیڑے مارن لگے پیندے نیں۔ تے خواہ مخواہ کھنگھوردے نیں۔ پرسوّ چنگے کھنگھورے تے گڑبڑ والے کھنگھورے نوں بڑی چھیتی پچھان لیندی اے تے کھنگھورا مارن والے نوں جتلاؤن واسطے کسے بچے نوں جھڑک کے کہندی اے۔

''وے دفع ہو۔ کیہ تینوں کُتے کھنگھ لگ گئی اے۔''

جے فیر وی گیڑے تے کھنگھورے وجدے رہن تے اوہ اوس مُیار دے دانے فٹافٹ بُھن کے اوس نوں گھر ٹور دی اے جیہدے واسطے گیڑے تے کھنگھورے وجدے

ہون۔ جیہڑیاں چنگیاں مندیاں گلاں دا پتا پنڈ دے عام لوکاں نوں چھ مہینے بعد لگدا اے۔ اوہدا پتا پرسنو جھیوری نوں چھ مہینے پہلے لگ جاندا اے۔

باقی رہے سن پنج گھر۔ ایہناں پنجاں گھراں وچوں دو گھر سکھ لوہاراں دے نیں۔ ایہناں دوواں گھراں نے پنڈ دا سارا لوہارا تے ترکھانا کم سانبھیا ہویا اے تے دوویں گھر سکھاں دی پتی ول نیں۔ بچتر سنگھ لوہارا اے تے داتریاں، رمبے، پڑچھیاں، ترنگھے، بھوہلا، کہئی، دراٹ، ٹکوئے، برچھیاں، بلماں، چھویاں تے ہلاں دے پھالے بڑے سوہنے بناندا اے۔ نرنجن سنگھ ترکھان اے تے ہل دی رکلی توں لے کے گڈے دے پنجو تیک ہر شے بڑی سوہنی سُتھری تے پکی تیار کردا اے۔

اِک گھر دھوبیاں دا اے تے اِک نائیاں دا۔ دھوبی دا ناں رحمت اے تے نائی دا ناں شفیع اے۔ دوویں بندے ماچڑو جیہے نیں۔ پر شفیع دا مزاج اُسترے وانگ تیز اے اوہ تگڑے اگے ییئیں ییئیں کردا اے پر ماڑے اگے ساہنے وانگ مُنڈی چک لیندا اے۔ تگڑے ماڑے شفیع نائی دی عزت کردے نیں۔ اوہدی وجہ ایہہ اے پئی اوہ ہر سال عاشورے تے کوتل (گھوڑا) کڈھدا اے تے دُوجے اوہدی گھر والی ایمنہ بی بی بڑے چنگے سُبھا دی اے پٹھان چودھرانی ہووے یا سکھ بھربھانی ہر اک نوں کدے نہ کدے سِر پیڑ یا لک پیڑ ہوندی اے۔ تے اوہ ایمنہ بی بی نوں بلاؤندیاں نیں تے اوہ دوڑی دوڑی آؤندی اے۔

جھنڈ لہائی، ختنے عقیقے، کڑمائی تے ویاہ شادی دے کم کاج وی شفیع نائی تے اوہدی تیویں دے ہتھوں نکلدے نیں۔ تے ایہو موقعیاں اُتے دوویں خاوند تیویں لاکڑی بنے پھردے نیں۔ شفیع دیاں تلوار مارکہ مچھاں ویکھ کے ای ناواقف آدمی تاڑ جاندا اے پئی ایہہ بندہ طبیعت دا تتا اے تے ایمنہ بی بی دے مہندی لگے نِکے ملوکڑے ہتھ ویکھ کے اوپری بڈھی جان لیندی اے پئی چندری شوکن ہیگی اے۔ پنڈ دیاں ساریاں مٹیاراں تے بھربھانیاں کنگھی پٹی تے عطر پھلیل دے معاملیاں وچ ایمنہ دی صلاح لیندیاں نیں۔

ہُن رہ گیا اخیرلا اک گھر اوہ دینے مراثی دا اے۔ دینے مراثی دے گھر دے کُل پنج جی نیں۔ اک اوہ آپ تے اک اوہدی گھر والی ریشم بی بی دو منڈے نیں تے اِک دِھی۔ وڈا منڈا فیروز اے تے ڈاڈھا شاہ سوار اے۔ اڑبھ وچھیریاں تے گھوڑیاں نوں اوہو ای

چنگی چالے پاندا اے۔ گھوڑیاں تے وچھیریاں نوں راس کرن والے میراثیاں دی ٹہل سیوا بہت ہوندی اے۔ اوہ دُدھ گھیو وچ نہاؤندے نیں۔ تے چنگے کپڑے پاؤندے نیں۔ کھان پین تے کپڑے لیڑے دے علاوہ اوہ وچھیریاں تے گھوڑیاں دے مالکاں کولوں نقد وی لیندے نیں۔ ایہو وجہ اے پئی فیروز ڈاڈھا تگڑا اے چنگے پاندا اے تے واہوا کھاندا اے۔ جیہناں دِناں وچ کم نہ لبھے اوہ مراد خاں یا ہرنام سنگھ دی حویلی جا کے اوہناں نوں گھوڑے گھوڑیاں دیاں خصلتاں سمجھاندا رہندا اے۔ دینے میراثی دا نِکا منڈا بھوندی پنڈ دا چونا چار دا اے۔ اوہ سویرے سورج چڑھے پنڈ دا ڈنگر وچھا ہِک کے پڑاں وچ لے جاندا اے تے اوتھوں سارے ڈنگراں نوں کچی سڑکے پا کے بیلے پچا دیندا اے۔ ڈنگر بیلے دی کاٹی رَھب تے پلشیٹی وچ مونہہ ماردے رہندے نیں تے اوہ ریت دے کسے تھمبڑے تے بہہ کے نغوزہ وجاندا رہندا اے۔ ترکالاں ویلے اوہ چونا ہِک کے پنڈ واڑ دیندا اے۔ دینے دی کڑی دی عمر اٹھ نو سال اے ایس واسطے اوہ پنڈ دی وسّوں وچ کوئی وادھا گھاٹا نہیں کردی۔

دینا میراثی ادھکڑ عمر دا اے تے افیم کھاندا تے بھنگ پیندا اے۔ ہمیش نک وچ بولدا اے۔ کئی واری انج جاپدا اے اوہ گل نہیں کر رہیا سیٹی وجا رہیا اے۔ ہَولی ہَولی لمکا لمکا کے جس ویلے اوہ گل سناندا اے تے بندے نوں خواہ مخواہ ہاسا آجاندا۔ اوہ جتھے وی جاوے لوک خوش ہوندے نیں۔ کئی واری سکھ مُیاراں اوس نُوں دھریک تھلے بُلا لیندیاں نیں۔ دُدھ دا گلاس تے گُڑ دی نکر اوہدے اگے رکھ دیاں نیں تے اوس نوں ''میرزادہ'' کہہ کے اوہدے کولوں وَن سونّیاں تے کھٹیاں مِٹھیاں گلاں سُندیاں نیں۔ تے ہس ہس کے حالوں بے حال ہوندیاں نیں۔ بعض لوکاں دا خیال اے پئی دینا میراثی بڑا چالاک بندہ اے تے اوہ اک دوجے دے خلاف گلاں کر کے تے گھسوساں چھڈ کے دنگا فساد کراندا اے۔ پر اجے تیک دینے مراثی دِی کسے گل تے دنگا فساد نہیں ہویا، جے کِتے اوہ جھوٹا پے جاوے تے فٹافٹ ''بھاگ لگے رہن۔'' کہہ کے معافی منگ لیندا اے۔

فرید پور دا کُل رقبہ ست سو گھماں اے۔ چار سو گھماں زمین سکھاں دی اے تن سو گھماں زمین پٹھاناں دی اے۔ سکھاں وچ وڈا مالک سردار ہرنام سنگھ اے۔ اوہدی زمین سو گھماں اے۔ پٹھاناں وچ وڈا مالک مراد خاں اے۔ اوہدی زمین وی پوری سو گھماں

اے۔ مراد خاں دے بعد مولو کباپیئے دا نمبر آؤندا اے۔ اوہدی زمین پنجاہ گھماں سی پر ہن پندرہ گھماں رہ گئی اے۔ پینتی گھماں زمین بیچ کر کے یا گہنے پا کے کباب کھا لئے نیں لوک مخول دے طور تے کہندے نیں پئی مولو کباپیئے کول اوہدے پیو دادے دے ویلے دی اک ہانڈی اے جیہدے وچ اوہدی پینتی گھماں زمین مُک گئی اے۔ بعض لوک حیران نیں۔ پئی ہانڈی دے تھلے وچ پینتی گھماں زمین کیویں لگ سکدی اے۔ حیران ہون والیاں لوکاں وچ دِینا میراثی وی اے۔

چڑھدے پاسے پنڈ توں کجھ دور نومنی وگدی اے۔ ایس نومنی وچ گرمیاں نوں منڈے کڑیاں نہاندے نیں۔ چھالیاں ڈک کے مچھیاں پھڑیاں جاندیاں نیں۔ کمیّاں دے پُھل کھِڑ دے نیں تے ڈنگر وچھا پانی پیندا اے۔ نومنی توں دُور پریہہ ہٹ کے شاہ سکندر دا مقبرہ اے۔ مقبرے تے نومنی دے وچکار کنک جوار تے کماد دیاں فصلاں ہوندیاں نیں۔ برسات لگ جائے تے مونجھی وی ہوندی اے پر نومنی دے نال نال برسات نہ ہووے تے جھونا چیڑا بن جاندا اے، جُسوں کُتر کے لوک ڈنگراں اگے پا چھڈدے تے۔ سبھ توں بہتی فصل اوس زمین وچ ہوندی اے جیہڑی زمین پنڈ تے نومنی دے وچکار اے۔ ایس زمین وچ تے مولیاں، پالک، گوبھی، کریلے، توریاں، گھیو کندھولیاں، تھوم، دھنیا، گنڈھے تے کھیرے وی اُگدے تے پلدے نیں۔ سبزی والی ایس زمین نوں کچیاں کھوہیاں دے پانی نال سِنجیا جاندا اے۔ گرمیاں نوں ایہناں کچیاں کھوہیاں وچ شارکاں رُڈھاں کڈھ کے آہلنے بناندیاں نیں تے آنڈے بچے دیندیاں نیں۔ ایہہ آنڈے بچے ادھے ای پلدے نیں۔ باقی ادھے مُنڈے بھن توڑ کے مُکا چھڑدے نیں۔

شاہ سکندر دے مقبرے دے نالوں دی کدے راوی وگدا سی پر ہُن اوتھے برتیا سُٹ گیا اے تے برتیا بیلا بن گیا اے۔ بیلے وچ صرف دینے میراثی دا منڈا چونا چار دا اے یا کدے کدے کرپا سنگھ اوگرے دے ہینہ سانسی نال لے کے آندا اے تے فرید پور دے منڈے اوہناں نال مِل کے خرگوش (سیہا) تے گدّڑ مار دے نیں۔ مقبرے توں اک کوہ ہٹواں راوی اے جدوں راوی وچ ہڑ آؤندا اے تے بیلے دی جُوہ وچ ہر پاسے پانی دے بُرّل چڑھ جاندے نیں۔ خرگوش تے گدڑ نہس کے شاہ سکندر دے مقبرے دے نال بنے

ہوئے چھوٹے چھوٹے کمریاں وچ اگ سیکن چلے آوندے نیں۔ مقبرے دا مجاور سائیں سپ ایہناں دِناں وچ کلاّ نہیں رہندا۔ اوہ خرگوشاں تے گدڑاں نال گپاں ماردا رہندا اے۔

ایہہ تے سی فرید پور دا چڑھدا پاسا۔ فرید پور دے لہندے پاسے (جیہنوں لوک مَیرا آکھدے نیں) بڑی تَتھ زمین اے۔ ایس زمین وچ ہر فصل ہوندی اے۔

پنڈ دے ایس پاسے پڑنے جتھے مَرلیاں لگدیاں نیں تے گاہ پیندے نیں۔ پڑاں دے آلے دوالے۔ ٹالھیاں کھلوتیاں نیں۔ جوار پکّن تے ایتھے مُنڈے کڑیاں کٹھے ہوندے نیں۔ ٹالھیاں دے اُتے منہبے پاوندے نیں تے تھلّے ڈھانڈرلی لا کے دودھیاں چھلّیاں بھُندے نیں۔ کدے اِنج وی ہوندا اے پئی کوئی مُنیار منہبے تے بہہ کے ہا ہو کر رہی اے تے کاں تے طوطے اُڈا رہی اے تے کوئی شیطان منڈا ہیک لا کے گوندا اے۔

صفتاں یار دیاں
میں بیٹھ مہنے تے کردی
صفتاں یار دیاں ہائے

ایہو جیہے شیطان منڈیاں نوں ہمیش انجدا جواب ملدا۔
''گھر ماں بھین نہیں ہیگی۔ ایتھے آ گیا ایں کُتے وانگر بھونکن......''

منڈا ایہناں لفظاں نوں اسی تمغہ سمجھدا اے تے ہسدا ہسدا اگانہہ ودھ جاندا اے۔

پڑاں توں کوئی دو پیلیاں ہٹ کے ڈونگھا کھوہ اے۔ ایہہ کھوہ سردار ہرنام سنگھ دا اے۔ ایہہ ٹنڈاں والا کھوہ اے۔ کھوہ دے آلے دوالے ٹالھیاں دھریکاں تے تُوتاں دا جھُنڈ اے۔ ٹنڈاں دا پانی پاڑچھے وچ پیندا اے تے اوتھوں سیمنٹ دے بنے ہوئے پکّے حوض وچ اکٹھا ہوندا اے۔ حوض وچوں نالی تھانیں پانی کیاریاں تے کھیتراں نوں جاندا اے۔

گرمیاں دی بہارے پنڈ دیاں کُڑیاں چڑیاں چرخے پیڑھے چُک کے ڈھوہنگے کھوہ دے تُوتاں۔ دھریکاں تے ٹالھیاں دی چھاں بیٹھاں آندیاں نیں۔ گیت گوندیاں نیں۔ تے گوڑھے کتدیاں نیں۔ جدوں بہتا وٹ گرمی لگے تے دو تن کڑیاں کھوہ گیڑدیاں نیں تے دو تن کپڑے لیڑے لاہ کے حوض وچ وڑ جاندیاں نیں تے چوبنیاں مار مار کے

نہاؤندیاں نیں۔ نہاؤن پچھوں چرخہ چھڈ کے وال سکاؤندیاں رہندیاں نیں۔

شاماں نوں مُنڈے کٹھے ہوندے نیں۔ بانسریاں وجدیاں نیں۔ ماہیے ڈھولے گائے جاندے نیں۔ ہیر پڑھی جاندی اے۔ ڈنڈ بیٹھکاں وجدیاں نیں۔ میلیاں، کوڈی، دنگل، گھوڑ دوڑ تے پڑ پھُوکنی دے پروگرام بندے نیں۔ (پڑپھوکن مچھی دا شکار اے جیہڑا ہنیریاں راتاں نوں راوی دے پانی وچ مواتے بال کے کھیڈیا جاندا اے۔ مچھی مواتے دے ڈِگدے چنگیاڑے کھان پانی وچوں اُتانہہ اُبھردی اے تے شکاری گرلی سُٹ کے اوس نوں پھاہ لیندا اے)

ڈونگھے کھوہ تے اک کوٹھا وی اے۔ جیہڑا کوئی ہووے تے اوہ بچا دا کم دیندا اے۔

جتھے میرا مُکدا اے اوتھوں اوگرے دے لبانیاں دی زمین شروع ہو جاندی اے۔ ایہہ پنڈ سردار ہرنام سنگھ دی بھَین کلونت کور دے منڈے کرپا سنگھ دا اے۔ کرپا سنگھ دی گڑمائی ہرنام سنگھ دی دھی پریتم کور نال ہوئی ہوئی اے۔ مراد خاں دے لفظاں وچ کرپا سنگھ کلّے ہرنام سنگھ دا جوائی نہیں۔ اوہ سارے پنڈ دا جوائی اے۔

فرید پور دے لوک سدھے پدھرے جٹ زمیندار نیں۔ واہی بیجی اوہناں دا پیشہ اے۔ ہڈ بھن کے کار کردے نیں۔ تے موجاں ماندے نیں۔ نِکّے نِکّے مقدمے حویلیاں وچ بہہ کے مُکا لیندے نیں۔ وڈے مقدمے پلّے پے جان تے تھانے، کچہریاں تے ہسپتالاں وچ مُکدے نیں۔ آلے دوالے دے پنڈاں دے لوک فرید پور دے سکھاں تے مسلماناں کولوں پرکدے نیں۔

کیوں پئی باہرلے پنڈ دے مقابلے وچ اوہ اِک مُٹھ ہو کے کھلو جاندے نیں تے اِک جان بن کے سختیاں نرمیاں جھلدے نیں۔

(3)

شاہ سکندر دا میلہ اِک دن تے اِک رات رہندا اے۔ دن نوں عام طور تے زنانیاں، بڈھے ٹھیرے تے بچے میلہ ویکھدے نیں۔ اصل میلہ رات نوں ہوندا اے تے گبھرو تے اوہ شوقین بندے میلہ ویکھدے نیں جیہناں دی کنی چار پیسے ہوندے نیں۔ کیوں پئی

کنجریاں تے نچن گون والے منڈیاں نوں ویلاں شیلاں کراوٗنیاں ہوندیاں نیں۔ رات نوں فساد دا وی خطرہ ہوندا اے۔ اوہ انج کہ ویلی ویلاں کراوٗندے اک دُوجے نال کھیہڑ پیندے نیں تے ڈانگ سوٹا چل جاندا اے۔ دِن نوں امن چین ای رہندا اے۔ صُوفی قسم دے لوک بال ایانیاں نوں اُنگلی لا کے میلے وچ آوٗندے نیں، اوہناں نوں بھلّے پکوڑیاں تے جلیب لے کے کھلاوٗندے نیں۔ بھلّے پکوڑیاں وچ بھلّے تے پکوڑے گھٹ ہوندے نیں تے مرچ مسالہ تے ککھ کان بہتا ہوندا اے۔ جلیب گڑ وچ کڈھے ہوندے نیں تے کھکھل تے گھتا اوہناں تے جِیا ہوندا اے۔ شہری لوک کھا لین تے مودھے ہو جان پر پینڈو لوک کھاندے نیں۔ تے اوہناں نوں کجھ وی نہیں ہوندا۔ معدے دی گل اے نا؟

بُہتی وِکری اوہناں چھابڑی والیاں دی ہوندی اے جیہڑے چُوڑیاں ونگاں تے تویت دھاگے ویچدے نیں۔ کڑیاں چڑیاں اپنے سارے جوڑے ہوئے پیسے اوہناں چھابڑی والیاں نوں دیندیاں نیں۔ تے آپ ونگا چھنکاوٗندیاں میلہ پیّاں ویکھدیاں نیں۔

لوڈا ویلا اے تے بُڈھیاں بندیاں دیاں ٹولیاں تے ڈھانیاں میلے وچ آ رہیاں نیں۔ بہتے لوک پیدل ای ٹرے آوٗندے نیں۔ کجھ لوک گھوڑیاں تے آ رہے نیں۔ پیدل آوٗن والے دِن دے میلی نیں تے گھوڑیاں تے آوٗن والے رات دے۔ گھوڑیاں تے آوٗن والے میلے وچ گیڑا مارن گے تے پتا کرن گے پئی رات نوں کیہڑا کیہڑا اشغل میلہ لگے گا! ناچے نچن گے یا کنجریاں؟

ایہہ سُوہ بُوہ لے کے اوہ واپس اپنے اپنے پنڈاں نوں پرت جان گے تے پنڈ جا کے اپنے سنگیاں ساتھیاں نوں میلے وچ نچن گاوٗن والیاں بارے دسن گے۔ ایہہ اک طرحاں دے ہرکارے نیں۔ جیہناں نوں پنڈاں دے لوکاں نے میلے دی چڑھت یا پھکے پن دا پتا لین بھیجیا اے۔

کُڑیاں دی اک ٹولی شاہ سکندر دے مزار ول جا رہی اے۔ زنانیاں تے کُڑیاں نے سراں اُتے چنگیراں تے پراتاں چکیاں ہوئیاں نیں۔ ایہناں وچ چُورما اے۔

چُورما چُوری دا وڈا بھرا سمجھ لئو۔ کنک دیاں روٹیاں دے نِکّے نِکّے ٹُورے کر کے اوہناں وچ گھیو تے شکر ملا دیندے نیں۔ فیر ایہناں تناں چیزاں نوں آپس میں وچ گنھ

دِتا جاندا اے۔ شاہ سکندر دے مزار تے مناں موہیں چورما اکٹھا ہوندا اے۔ بس ریت دی گل اے۔ چورمے دی تھاں توں وی ریت ٹرپیندی تے خبرے لوک لُون دیاں نکراں دے پہاڑ کھڑے کر دیندے۔ پر چُورمے وچ اک فائدہ اے بُک بھرو تے مونہہ وچ سُٹو۔ مِٹھا سوادلا تے فیر گھیو والا۔ لُون کھان واسطے بالن۔ ہانڈی ڈوئی تے چلھے چونکے دی لوڑ پیندی اے۔

زنانیاں تے کُڑیاں ہور نیڑے آ گیاں نیں۔ اوہ لمیاں ہیکاں نال گا رہیاں نیں۔

پیرا سچدیا وے لاجاں رکھدیا وے
میرا دھیان تیری ول پیرا
میرے ہتھ چنبھے دیاں ٹُھوٹھیاں
میرا پیر سچا تے میں جُھوٹھی آں وے بوہڑ پیڑا

ایہہ زنانیاں تے کُڑیاں چُورا مزار دے مجاور سائیں سپ دے حوالے کرن گیاں آپ مزار دی وگلن دے نال کھلو کے ہتھ چُک کے دعاواں تے منتاں منّن گیاں۔کوئی پتر منگدی اے۔کوئی دُدھ منگدی اے۔ کِسے دا خاوند بڑا بھیڑا اے اوہدے کولوں امان منگدی اے۔ کِسے دے گھر ست پُت ہوئے نیں۔ اوہ دھی منگدی اے۔ کِسے نیں کِسے خاص کُجے وچ روپے لُکا کے رکھے ہوئے نیں۔ اوہ چاہندی ای پئی اوہدے گھر والے نوں پتا نہ لگّے۔ جے پتا لگ گیا تے اوہ اپنے بھرا دے ویاہ تے کیہ خرچ کرے گی۔ کوئی اپنی شریکنی دی موت دی طلبگار اے۔ کِسے نوں ڈر اے پئی اوہدا خونت دوجاہ ویاہ نہ کرے۔ اوہ شاہ سکندر کولوں مدد چاہندی اے۔ کواریاں کڑیاں اپنے ویراں تے بھابیاں دی حیاتی دی دعا منگدیاں نیں۔ کیوں جے اوہناں ای اوہناں دھیاں بھیناں دے کاج سوارنے نیں۔

مزار تے قوالی ہو رہی اے۔ قوالاں دی ٹولی دے ساہمنے پچھے تے کھبّے سجے قسم قسم دے ملنگ تے فقیر بیٹھے نیں۔ کِسے دی ٹِنڈ اے تے کِسے دے سر تے لٹاں نیں۔ کِسے نے چھتے تے پٹے رکھے ہوئے نیں تے کِسے نے بودی۔ کوئی کناں توں بُچا اے۔ تے کِسے نے کناں وچ جھمکے پائے ہوئے نیں۔ کِسے دے لک لنگوٹی اے تے کِسے نے عرباں وانگ اپنا سارا سریر کپڑیاں وچ لُکایا ہویا اے۔ کوئی حق ہو دا نعرہ ماردا تے کوئی علی

مولا دا جیکارا۔ کوئی سنکھ وجاندا اے تے کوئی کجھ وی نہیں وجاندا اے کوئی حال کھیڈ دا اے تے کوئی لت چُک کے بھنگڑا پاندا اے۔ کِسے نے جُسّے تے گاچنی تے آٹا ملے ہوئے نیں۔ تے کِسے نے کالی سیاہی۔ کِسے نے اپنے موڈھے تے مُتہر رکھی ہوئی اے تے کِسے نے ہتھ وچ سوٹی پھڑی ہوئی اے کِسے دا مونہہ کدُو وانگ گول اے تے کِسے دا کریلے وانگوں لما۔ کِسے دا نک چُچ بٹن وانگ پھیہنا اے کِسے دا بگلے دی چیخ وانگ جرکھا۔

اصل وچ ایہہ سارے ملنگ تے فقیر نکمے ہیگے نیں، کوئی واہی توں ڈر کے فقیر بن گیا تے کوئی اپنی تیویں نوں طلاق دے کے۔ کوئی نکا ہوندا بھنگ تے چرس دی چاٹ وچ پھس کے نکما ہوگیا تے کوئی چوری چکاری چھڈ کے سوکھلی زندگی دی تلاش وچ ملنگ بن بیٹھا۔ ایہہ ملنگ تے سائیں اپنے جوگے نیں تے نہ لوکاں جوگے تے نہ خدا جوگے۔ ایہناں دا ہونا نہ ہونا اِک برابر اے۔ پر پنڈاں دے سدّھ پدھرے مرداں تیویاں دے وہماں دی وجہ کر کے عیش پئے کردے نیں۔

دینا مراثی قوالی سُن رہیا اے تے اوہدا سرافیم دے لور وچ ہلونے پیا لیندا اے۔ مَولُو کبابیا اپنیاں مُچھاں چوپدا ہویا کدے کدے مزار دے آلے دوالے کھلوتیاں کڑیاں ول نظر ماردا اے تے فیر کھیسے وچوں نوٹ کڈھ کے ویل کراؤندا اے۔

قوال تالوں بے تال ہوئے ہوئے نیں تے کافی دے بول ”اکو الف تیرے درکار“ تے اٹکے ہوئے بول دی مٹی پلیت کر رہے نیں۔

مَولُو کبابیا تے دینا میراثی مزار کول بیٹھے شام تیکر قوالی سُنن گے تے فیر بھنڈارہ کھا کے بجلی کنجری دے مُجرے وچ جا بہن گے۔

سارے علاقہ وچ بجلی کنجری دے آؤن دیاں دُھماں نیں۔ ہرکاریاں نے پنڈو پنڈ جا کے اپنے سنگیاں ساتھیاں نوں دس دتا اے کہ رات بجلی کنجری دا مُجرا ہوئے گا۔ لوک چھیتی چھیتی پٹھا دتھا بنا رہے نیں۔ تے ڈنگراں نوں پانی ڈاہ رہے نیں۔ تاں جے اوہ نچنت تے لاپرواہ ہو کے مجرے وچ شامل ہوسکن۔ ہر اک دی کوشش اے پئی اوہ مجرا ویکھے پر گھر بار تے ڈنگراں دی راکھی واسطے وی کوئی بندہ گھر رہنا چاہی دا اے۔ ایہہ تے نہ ہووے کہ چور مجھ بلدیاں کوئی دوجا ڈنگر کھول کے گل لاجاون، پر جیہڑا بندہ وی ڈنگراں

تے گھر بار دی راکھی تے چھڈیا گیا اوہوای چوری نال مجرا ویکھن آ جاوے گا۔

ساڈے لوک میلیاں دے بڑے شوقین نیں۔ بس ذرا سارا بہانہ ہتھ آ جاوے۔ فٹافٹ میلہ مناوَن لئی تیار ہو جان گے۔ بیائی کرن دے بعد شاہ سکندر دا میلہ آ جاندا اے۔ جس ویلے سرونہہ پھلدی اے۔ سِکھاں دا میلہ جیہوں چٹی دا میلہ کہندے نیں۔ جس ویلے کنک پکدی اے تے وساکھی آ جاندی اے تے۔ ایہناں بتّاں میلیاں توں علاوہ دنگل۔ گھوڑ دوڑ۔ کبڈی تے لاہلی دے چھوٹے چھوٹے میلے آ جاندے نیں۔ جے ایہناں میلیاں وچ دنگا فساد نہ ہووے تے برائی کوئی نہیں۔ پر دنگا ضرور ہوندا اے۔

مُنڈے کُھنڈے ایویں ای بُھوتر جاندے نیں۔ تے فیر سر پڑوا بہندے نیں۔ ایہہ دُشمنیاں کئی کئی ورہے چلدیاں نے تے کئی جاناں گواچ جاندیاں نے اجے ایہہ چیز نہ ہووے تے میلہ تفریح دا ذریعہ اے۔ مل بہن دا بہانہ اے تے ضروری چیزاں خریدن دی منڈی۔

(4)

ڈونگھیاں ترکالاں پے گیاں نیں۔ بجلی کنجری دا مُجرا سنن واسطے لوک ٹولیاں بن بن کے آ گئے نیں۔

اِک کوٹھے وچ پندراں 15، سولاں16 ملنگ اکٹھے ہوئے نیں۔ اوہناں نے پیریں گھنگرو بنّھے نیں تے موڑھے اُتے مکھیتراں چائیاں نیں۔ اوہناں وچ اِک ہیک لا کے گوندا اے تے فیر اخیرلے بول تے اوہ سارے اکٹھے بولدے نیں تے نچدے نیں۔

گھیو دا دریا ہووے
کھنڈ دا بریتا ہووے
بوٹا ہووے بھنگ دا
اللہ دی جناب وچوں ایہو دِل منگدا

لوک کوٹھے دا دروازہ مَلّے ایہناں ملنگاں نوں نچدیاں گوندیاں ویکھ رہے نیں تے حیراں ہو رہے نیں۔ کالے کالے جُسے بھیڑے بھیڑے چہرے لال سُرخ اکھاں۔ دِیوے دی لو وچ ایہہ سارے ملنگ بھوتنے پئے دِسدے نیں۔

چرس دا پہاڑ ہووے

صافیاں دا تھان ہووے

لکڑیاں دا ٹال ہووے

کولہ ہووے جنڈا دا

اللہ دی جناب وِچّوں ایہو دِل منگدا

ایس کوٹھے توں کجھ دُور اسلام پورہ دے پٹھان مُنڈیاں دی منڈلی بیٹھی ہوئی اے۔ ساریاں دے ہتھاں وچ ڈانگاں تے کھونڈ نیں۔ اک منڈا کن تے ہتھ رکھ کے گا رہیا اے۔

جگنی جا پئی اے لہندے

اُڈ اُڈ بھور پھلّاں تے بہندے

عاشق سدا مسافر رہندے

اوئے پیر میریا جگنی اوئے

اوئے سائیں میریا جگنی اوئے

جگنی جا وڑی سی روہی

اوتھے رو رو کملی ہوئی

جٹاں پھڑ سہاگے جوئی

اوئے پیر میریا جگنی اوئے

اوئے سائیں میریا جگنی اوئے

ایہہ ٹولی جنڈیالے دے جٹاں دی اے۔ ایہہ ڈانگ سوٹے توں اڈ دو تن حقے وی نال لے آئے نیں۔ مُجرا ہون وچ کجھ چر اے۔ ایس واسطے ایہہ مولوی غلام رسول دیاں چھٹیاں سن کے ویلا پٹا رہے نیں۔ گون والا کوئی میراثی منڈا جاپدا اے کیوں جے آواز وچ بڑا سوز تے درد اے۔

ندیوں پار وگ چھیے لگیں خبراں کہے پئے معاملے دور والے ساڈے نین وچھنڑے رت بھنے لہریں مار وگاوندے ندی نالے ندیوں پار دسیندیا بیلیا اوئے تیریاں اُلفتاں دے ڈٹھے عجب چالے تیریاں درد فراق دیاں شورشاں نے ترسنڈرے نین وچ نیر گامے تیرا

خط آیا لاٹاں ماردا اوئے ساڈے جگر اندر پاندا گیا چھالے۔

واہ واہ جھوٹھیاں وعدیاں تیریاں تے لائبو وچ کلیجڑے خوب بالے۔

ایہہ اوگرے دے لبانیاں دی ٹکری اے۔ نکے جیہے کِکّر نال ہر نام سنگھ دے جوائی تے پریتو دے منگیتر کرپا سنگھ دی گھوڑی بجھی ہوئی اے۔ کرپا سنگھ نے ٹھاٹھا بنھیا ہویا اے تے وچکار کھلوتا اے اوہدے آلے دوالے دُوجے سِکھ منڈے دائرہ بنا کے کھلوتے نیں۔ کرپا سنگھ سدّ دے انگ وچ گوندا اے اوہدے گون توں پتا لگدا اے کہ اوس نے شراب پیتی ہوئی اے۔

پنڈاں وچوں پنڈ سنی داپنڈ سُنی دا موگا

موگے وچ اک سادھو رہندا اوہدی سُنی دی سوبھا

آوندی جاندی نوں گھڑا چکا وے لک وچ مارے گوڈا

لک میرا پتلا جیہا مار سہن نہ جوگا

لک میرا پتلا جیہا اوئے

''مار سہن نہ جوگا'' کہہ کے سارے سکھ مُنڈے نچن ٹپن ڈیہہ پئے نیں۔ کِنّی زندگی اے۔ ایہناں دے نچن وچ! کنی زندگی اے ایہناں دیاں آوازاں وچ! کِنے سوہنے لگدے نیں۔ ایہہ گوندے تے نچدے!

طبلہ کھڑک پیا اے تے پڑ بُجھ گیا اے۔ بجلی پڑ وچ آ کھلوتی اے۔ لم سلمّی، چن ورگا مکھڑا کٹار ورگے نین۔ کالیاں لمیاں زلفاں۔ سوہنے ستھرے ہتھ کسی مُنّی لال قمیض۔ چٹی ریشمی شلوار، گلے وچ ڈوریا۔ پیر پُٹدی اے تے محسوس ہوندا اے۔ انگریزی شراب دی بند بوتل نے ہلکورا لیا تے سگرٹ دا سُوٹا مار کے جس ویلے دھواں کڈھدی اے تے ملوک لال بُلھیاں انج گول ہو جاندیاں نیں جیویں پُھل گلاب دیاں پتیاں گول کیتیاں جان۔ گیس دی لو وچ بجلی دا وجود پری دا وجود جاپدا اے۔ اوہ پری جیہڑی کسے دی نہیں تے فیر وی ساریاں دی اے۔ ہنے ای ایہدے گلے وچوں نکلے ہوئے بول بجلی وانگ ساریاں نوں ہلُون کے رکھ دین گے تے لوک نوٹاں دے تھبّے دے تھدّے ایہدیاں پیراں تے سُٹن لگ پین گے۔

سازندے اپنے طبلے واجے تے سارنگیاں ٹھیک کر رہے نیں۔ بجلی دی بُڈھی ماں بڑی

بھر مردانی ہو کے بیٹھی ہوئی اے تے پان چتھ رہی اے۔ اوہ خوش اے پئی اج رات گھٹ توں گھٹ دو ڈھائی ہزار نوں ہتھ مارے گی۔

مراد خاں صف وچ بہہ گیا اے اوہدے اگے حقہ اے تے اوہدے موڈھے نال موڑا لا کے سردار ہرنام سنگھ بیٹھا اے اوہناں دوہاں نے نوٹاں والیاں گتھلیاں سامنے رکھ لئیاں نیں۔ کدے کدے بجلی دی ماں ایہناں گتھلیاں ول اکھ پٹ کے ویکھدی اے تے فیر پان چتھن لگ پیندی اے۔ پڑ وچ ونج نال کھبّے سجّے دو گیس بلدے پئے نیں۔ ایہناں دوہاں گیساں دی لو دُور دُور تیکر کھنڈ گئی اے۔ جدھر ویکھو سر ای سر نظر آؤندے نیں تے جتھے سِر مکدے نیں۔ اوتھے لوکاں دی واڑ کھلوتی ہوئی اے۔ نال ای بیلا اے جتھوں کدے کدے گڈر دی آواز آؤندی اے۔ پر لوکاں دے کن تے طبلے سارنگی دی آواز تے لگے ہوئے نیں۔

''کا کی ہُن شروع کر۔'' دُوروں باہی وچوں ایہہ کسے سکھ دی آواز آئی اے۔

''باپُو! ذرا دم لے بھاگ لگے رہن۔'' ایہہ دینے میراثی دا جواب اے ساری خلقت ہس پئی اے۔

دینا میراثی۔ مَولُو کبابیا۔ مجیدا جولاہ۔ دُلاّ بکروال۔ بنارسی۔ اتّی فوجی رُستم خاں۔ قادُو۔ فیروز۔ ہرنام سنگھ دا نوکر دلدر سنگھ۔ سلکھن سنگھ درشن سنگھ، گور ونچن سنگھ، رُوپا۔ تلسی داس۔ چرن سنگھ پڑ دے اک پاسے بیٹھے ہوئے نیں۔ دینا میراثی چُپ کر کے کوئی گل کر دیندا اے تے پوری ٹولی ہس پیندی اے۔ اوہ بجلی دی ماں تے سازندیاں نوں مخول کر رہیا اے۔

''سجنو تے مترو۔'' سردار ہرنام سنگھ پڑ وچ کھلو کے کہہ رہیا اے۔

''تُسیں مجرا سنن آئے او۔ بڑی خوشی نال سنو۔ پر کھپ شپ نہیں پاؤنی۔ جے کسے نے رولا گولا پایا تے بھیڑی گل ہوئے گی۔''

''چنگا سردار جی چنگا۔ ہُن تسیں بہہ جاؤ۔'' ایہہ کسے مسلمان دی آواز آئی۔

سازاں نے مکھڑا کہیا اے تے بجلی نے بھوانٹنی لئی اے۔ لوکاں نے واہ واہ تے ہائے وائے دے نعرے مارنے شروع کر دتے نیں۔

ساز ملنگ وجا رہے نیں۔ بجلی مرزا صاحباں سنائے گی تے سنن والیاں نوں وچھا کے رکھ دیوے گی۔ لؤ اوہ گا رہی اے۔

متھے لیکھ لکھیند یا لکھ عشقے دی گل
میرے دِل وچ بلن مہتابیاں چل دانا باد دے ول
مینوں جھوٹے دین سہیلیاں اک دوجی دے ول
میری ٹٹ گئی پینگھ ہلاریوں
سائیں سچے نال بھالی اے گل
مینوں تانگاں دے مرزیاں تیریاں
جنا ای او او او او او او او او

صاحباں دے عشق دی پینگھ تے ادھ واٹوں ٹٹ گئی سی پر بجلی دی آواز طبلے دے ٹھیکے تے سوار ہلارے چڑھی ہوئی اے تے کوہاں قافاں تے پہنچی اے۔ سنن والے ''لُٹ لیا ای''۔ ''جیوندی رہو جیئے۔'' ''صدقے جاواں تیرے''۔ شاوا پئی شاوا''۔ دے نعرے مار رہے نے تے حالوں بے حال ہو گئے نیں۔ ہر پاسیوں سیٹیاں ای سٹیاں وج رہیاں نیں۔ ایہہ ویل نہیں دے بُلا رے نیں۔

دلدر سنگھ نے گیس چک لیا اے۔ قادو نے کھونڈ پھڑ لیا اے پئی کوئی منڈا باہی وچوں وی لنگھدیاں شرارت نال بجلی دی وِنی یا پَٹ تے چونڈی نہ وڈھے۔ اک سازندے نے طبلہ پرنے نال کس کے ڈھڈ نال بنھ لیا اے۔ تے اوہ چارے ای ویلاں گراؤن ٹرپے نیں۔

بجلی مرزا صاحباں دا اک بول نچ کے گاؤندی اے تے ویلی دے متھے یا گلھ تے رکھے ہوئے اک یا پنج دے نوٹ نوں پھڑ کے ویل کر دی اے۔ بعض شیطان منڈے نوٹ اپنے منداں وچ رکھ دیندے نیں۔ تے بجلی نوں کہندے نیں پئی اوہ نوٹ اپنے منداں نال ویلی دے منداں وچوں کڈھے۔ بجلی تیار نہیں ہوندی تے ہتھ نال لعنت بھیجن دا اشارہ کر کے دوسرے ویلی ول مڑ جاندی اے۔ منداں وچ نوٹ دین والے ویلی دے سنگی ساتھی ہسدے تے کھلّی مار کے پھکڑی لاؤندے نیں۔ بجلی تے نہیں۔ ویلی تے۔

بجلی پندرہ سولہ روپے اگراہ کے فیر پڑ وچ آ کھلوتی اے تے مرزا صاحباں دی دوجی کلی سُنا رہی اے۔

چڑھدے مرزے خاں نوں جٹ ونجل دیندا مت

بھٹھ رناں دی دوستی۔ گھڑی جیہناں دی مت
ہس ہس لاوندیاں یاریاں رو کے دیندیاں دس
ہتھیں یار کو ہاندیاں دے کے دھونے لت
لکھیں ہتھ نہ آوندی دانشمنداں دی پت
مینوں خطرہ تیری جان دا
جٹا مرزیا او او او او او او او او

پہلے وانگوں ہر پاسیوں واہ واہ سبحان اللہ تے جیوندی رہو دے نعرے وجے نیں تے سیٹیاں نے بلایا اے۔ پر ایدکیں، بجلی دُور نہیں گئی۔ مراد خاں تے سردار ہر نام سنگھ دے نوٹاں نوں ہوا وچ اُچھال کے ویل کراون لگ پئی اے۔

''ویل ویل دس روپیاں دی ویل خان صاحب مراد خاں دے گھر دی ویل۔ ویل ودھے تے جد ودھے۔ بھاگ لگّے رہن۔''

اینج او ہنے سردار ہرنام سنگھ دی ویل ہوئی اے۔ اوس وی دس روپے دتے نیں۔ مٹھی تے سودالی آواز والا کوئی سا زندہ بجلی نوں ساہ دوان لئی دُہڑا لا رہیا اے۔

اک نہ بیجیں سنگھنا باجرہ، دُوجی نہ بیجیں جوار وے
پھڑیا نہ جائے ساتھوں باجرہ، پیٹھی نہ جائے جوار وے
اک نہ ماریں ساڈے چھوچھکاں، دوجی نہ کڈھیں گال وے
پنڈے تے رڑکن چھوچھکاں، دل وچ اڑ کے گال وے

کھنگورا مار کے بجلی فیر شروع ہوگئی اے۔

حجرے شاہ مقیم دے اک جٹی عرض کرے
میں بکرا دینی آں پیرا دا، میرے سر دا سائیں مرے
پنج ست مرن گواہنڈناں رہندیاں نوں تاپ چڑھے
کُتی مرے فقیر دی جیہڑی چاوں چاوں نت کرے
ہٹی سڑے کراڑ دی جتھے دیوا نتِ بلے
گلیاں ہو جان سنجیاں وچ مرزا یار پھرے

مینوں تاہنگاں وے مرزیا تیریاں

جٹا ای او او او او او او او

ایدکیں بیلے والے پاسیوں اک تھاں توں چھ ست سیٹیاں آئیاں نیں۔ پہلے وانگوں دلّدر سنگھ نے گیس پھڑ لیا اے۔ سازندے نے طبلہ چک لیا اے تے ہرنام سنگھ دا وڈا منڈا سلکھن سنگھ کرپان پھڑ کے بجلی نال ہوتر یا اے۔ بجلی دا حفاظت گیر ہر واری جاوے تے لوک مخول کرن لگ پیندے نیں۔

دور گیس دی لو وچ کھلوتے ہوئے جواناں دیاں پگڑیاں دسدیاں نیں۔ پئی ایہہ سکھ گبھرو نیں۔ طبلے دے ٹھیکے تے جلی دے پیر ٹھمکے لین لگ پئے نیں تے اوہ مرزا صاحباں دا بول گا رہی اے۔ ہن اوہ چپ ہوگئی اے تے سِکھ جواناں دے اکٹھے ہسن دی آواز آئی اے۔

ویل لین وچ دیر ہو رہی اے۔ تے مراد خاں تے ہرنام سنگھ دے کن کھڑے ہوگئے نیں۔

قادُو کھونڈ پھڑ کے کھلو گیا اے۔ ساری خلقت دے کن تے اکھاں بجلی ول لگیاں ہوئیاں نیں۔

گیس اک دم بجھ گئی اے۔ کِسے نے گیس دی ڈھبری مروڑ کے اوہدی پھوک کڈھ دِتی اے۔ ہنیرے وچ بجلی دیاں چیکاں اُبھریاں نیں تے فیر مر گئیاں نیں۔ اِنج جاپدا اے جیویں کِسے نے اوہدے مونہہ تے ہتھ رکھ دتا اے۔

ساری خلقت پیراں تے کھلو گئی اے بجلی دی بے بے خان صاحب تے سردار صاحب کہہ کے اپنی دھی دے بچان دی التجا کر رہی اے۔

خلقت وچ گھکارا پے گیا اے۔ لوک ایدھر اودھر نسن لگ پئے نیں۔

''تایا میں جاواں؟'' قادُو مراد خاں کولوں پُچھدا اے۔

''نہیں، حالی نہیں۔'' مراد خاں قادُو نوں روک لیندا اے۔

سلکھن سنگھ نستا نستا آیا اے۔ اوہنوں ساہ چڑھیا ہویا اے۔

''باپو، باپو! کرپا سنگھ بجلی نوں چک کے بیلے ول نس گیا اے اوہدے نالدے کِرپاناں کڈھ کے راہ روکی کھڑے نیں۔'' سُلکھن سنگھ کہندا اے۔

''قادُو پتر۔ نس کے جا بجلی نوں چھڑا کے لیا۔'' سردار ہرنام سنگھ کہندا اے۔

''میتھوں ایویں کِرپا سنگھ دے سٹ پیٹ نہ لگ جاوے۔'' قادُو کہندا اے۔

''کوئی گل نہیں۔ تُوں جا۔ ایہہ پنڈ دی عزت دا معاملہ اے۔'' سردار ہرنام سنگھ کہندا اے۔
تھوڑی دیر بعد بجلی پھر جتے ہوئے پڑ وچ نچ رہی سی تے منڈیاں کھنڈیاں دا دِل پسند گیت ''ڈیموں'' گا رہی سی۔

میرے متھے اُتے ڈیموں ڈنگ لانی گیا
ٹِکا لان والی جگہ سجانی گیا

لوک اوئے ہائے دے نعرے تے سیٹیاں مار رہے سن۔ تے ویلاں کرا رہے سن۔ بجلی ندھڑک ہو کے بانہواں چیر دی دور دور تیکر ویلاں لین جا رہی سی۔
کرپا سنگھ دا سارا سریر تے سارے کپڑے خون وچ لِبھڑے سن اوہ بے ہوش سی تے پڑ وچ ہرنام سنگھ دے سامنے لما پیا ہویا سی، قادُو اوہدے سرہانے کھونڈ لئے چوکیداراں وانگ کھلوتا ہویا سی۔ اوہ چُپ چاپ سی انج جیویں کوئی گناہ کر بیٹھا ہووے۔
جد سردار ہرنام سنگھ نے قادُو نوں کہیا۔
''کوئی گل نہیں۔ تُوں جا۔ ایہہ پنڈ دی عزت دا سوال اے۔'' تے قادُو سماں والا تے دیسی تیل وچ بھجّا ہویا۔ کھونڈا لے کے اوس پاسے نسّا جدھروں بجلی دیاں چیکاں آئیاں سَن۔ راہ وچ اوہدا ٹاکرا اوگرے دے لبانیاں تے کرپا سنگھ دے ساتھیاں سنگیاں نال ہویا اوہنے۔
''تگڑے ہو جاؤ'' دا للکرا ماریا تے اوہناں ول ودھیا، اوہ کُل چھ سن، چار تے للکرا سن کے اگے پچھے ہو گئے تے باقی دو گُردے والے جوان اوہدے سامنے آئے۔ اوہناں دیاں کرپاناں قادُو دے کھونڈ دا مقابلہ نہ کر سکیاں، اخیر دوواں نوں جان بچا کے نسّا پیا۔
جدوں قادُو اگانہہ ودھیا تے کرپا سنگھ بجلی نوں لکّر نال بنّھی اپنی گھوڑی کول لے گیا سی۔ اوہدی خبرے کوشش ایہہ سی کہ بجلی نوں گھوڑی تے سُٹ کے اوگرے یا کسے دوسرے تھاں لے جائے۔
تاریاں دی پھکّی لو وچ قادُو نے کرپا سنگھ نوں ویکھیا جیہڑا رِچھ وانگ بجلی نال گُھل رہیا سی تے بجلی جان چھڈان وچ لگّی ہوئی سی۔ جد قادُو نے دوواں نوں ویکھیا تے بجلی نوں دلیری دتی۔
''تگڑی رہو۔ میں آ گیا واں۔''

کرپا سنگھ نے قاڈو دی آواز سُنی۔ دھکا دے کے بجلی نوں ریت تے سُٹیا تے گال کڈھ کے تے کرپان دھرو کے قاڈو ول ودھیا پر سِر وچ دو تن کھونڈ کھا کے زمین تے ڈگ پیا۔ اینے چر وچ سلکھن سنگھ تے فیروز ہوریں وی اوتھے آ گئے۔ قاڈو نے کرپا سنگھ نوں بوری مانگ موڈھے تے سُٹیا تے چک کے پڑ وچ لے آیا۔

سلکھن سنگھ نے کرپان لئی۔ گھوڑی کِکر نالوں کھولی تے اڈی لا کے پنڈ ول چلا گیا۔ تاں جے کِتے کرپا سنگھ دے سنگی ساتھی۔ فرید پور جا کے گڑبڑ نہ کرن۔

پڑ دوبارہ جم گیا تے بجلی توبہ توب کر دی۔ فیر پڑ وچ آ کھلوتی۔ اوہ نہیں سی چاہندی کہ فیر نچّے تے گائے پر سردار ہرنام سنگھ نے کہیا کہ ایہہ فرید پور دے پٹھاناں تے سکھاں دی عزت دا معاملہ اے تے ایسے عزت دے معاملے دی خاطر اوس اپنی پریتو دے منگیتر دا سر پڑوان توں فرق نہیں کیتا۔

دوجے دِن سُورج دی ٹِکّی نکلدے تیک بجلی نچدی رہی اوہدا جسم نچ نچ کے تھک ٹُٹ گیا سی تے گلا بھارا ہو گیا سی۔ اوس کوئی دو ہزار روپے کٹھے کر لئے سن۔ جیہدے وچ دینے مراثی دے وی دو روپے شامل سن۔

جدوں پڑ کھنڈن لگا تے دینا مراثی بجلی دی بے بے نال ڈھک کے کہن لگا ''بھاگ لگے رہن۔ میرے دو روپے دے دیو۔''

ایہہ گل مراد خاں دے کن وچ وی پے گئی۔ اوس دینے مراثی نوں ہولی نال چنڈ ماری تے فیر پنجاں دا نوٹ اوہدی تلی اُتے رکھ کے بولیا۔

''چولاّ۔ ڈھائی سو وچوں ایہہ پنج بچے سن۔ ایہہ توں لے لے۔''

## (5)

سُورج چڑھے نال سلکھن سنگھ پنڈوں منجی لے آیا تے کرپا سنگھ نوں منجی تے پا کے فرید پور لے گئے۔

کرپا سنگھ دی منجی نال مراد خاں۔ ہرنام سنگھ، گوربچن سنگھ، درشن سنگھ، چرن سنگھ، رُوپا، بنارسی، فوجی رُستم خاں، فیروز تے قاڈو وی سن مَولُو کبابیا تے دینا مراثی ملنگاں کول

جا کے سوں گئے سن۔

جدوں قاڈو اپنے گھر پُجا تے بُو ہے وچ اوہدی ماں رُوڑی وی بیٹھی ہوئی سی۔ اوہ قاڈونوں ویکھ کے کھلو گئی۔

''وے کاکا۔تُوں ہرنام سنگھ دے جوائی دا سر پاڑ سُٹیا اے۔'' اوس قاڈونوں پُچھیا۔

''آہو۔ بے بے۔''

''پر کاکا۔ تینوں کیہ لوڑ سی؟''

''بے بے! اوہ بجلی نوں چک کے بیلے ول لے گیا سی۔''

''وے کاکا، لے گیا سی تے تاں کیہ ہویا؟ اوہ کیہڑی کِسے دی نونہہ دھی سی؟''

''پر بے بے،ساڈے میلے وچ آئی ہوئی سی۔''

''وے کاکا، میلہ سارے پنڈ دا سی۔ تیرا تے نہیں سی۔''

''مینوں چاچے ہرنام سنگھ نے کہیا سی پئی جا جا کے اوہنوں چھڈا کے لیا۔''

''کاکا ہرنام سنگھ وی پاگل اے۔ جیہنے اپنے جوائی دا سر تیتھوں پڑوایا۔''

''چنگا بے بے، گلاں چھڈ۔ میں ہُن پچھلے اندر وڑ کے سون لگاں واں کوئی آوے تے کہنا گھر نہیں اے۔ مینوں نیندر بہت آئی ہوئی اے۔'' ایہہ کہہ کے قاڈو پچھلے اندر نکر وچ ڈٹھے ہوئے منجے تے کھیس تان کے سوں گیا تے اوہدی چِٹے والاں والی وختاں دی ماری ماں دروازے وچ بہہ گئی۔

جدوں اوہ سوں کے اُٹھیا تے ڈیگر ویلا سی۔ اوس مونہہ تے پانی دے چھٹے مارے تے بنارسی دی دکان ول چل پیا۔

رستے وچ اوہنوں فوجی رستم خاں دا مُنڈا شموں ملیا۔ اُوس بکری دی ڈوری پھڑی ہوئی سی۔ اوہ قاڈونوں کھلار کے بولیا۔

''بھاء! میری بکری کہندی اے۔ پئی کہ میں اوہ کھونڈ ویکھنا اے جیہدے نال تُوں کرپا سنگھ نوں راتیں پھڑکایا اے۔''

''پر شیطانا! تیری بکری نوں کیویں پتا لگا اے کہ میں کھونڈ نال کرپا سنگھ نوں پھٹڑ کیتا اے؟''

''میں دسیا اے بکری نُوں۔''

''تینوں کیویں پتا لگا؟''

''مینوں میری بے بے نے دسیا اے۔''

''تیری بے بے نوں کیہنے دسیا اے؟''

''میرے ابّے نے۔ ہور کیہنے۔''

''پہلاں اک پپّی دے شیموں۔ فیر تینوں تے بکری نوں کھونڈ دکھاواں گا۔''

''کھونڈ بکری نے ویکھنا اے۔ بکری دی پپّی لے لے۔ میں تے سکّے پیو نوں پپّی نہ دیواں۔''

''بڑا شیطان ہوگیا ایں شیموں توں'' قادو نے پیار نال اوہدی لال سرخ گل تے چپیڑ ماری تے اگانہہ ودھ گیا۔

جدوں اوہ بنارسی دی دکان تے اپڑیا تے بنارسی نے اوہنوں ویکھ کے نعرہ ماریا۔

''جیوندا رہو میریا شیر جواناں۔ پنڈ دی لاج رکھ لئی او۔ ایمان نال۔''

''اِنج ای کرنا چاہی دا سی۔ فکر نہیں۔'' فوجی رستم خاں بولیا۔

''پئی بڑی ہمت والا گبھرو اے۔ پورا اپنے پیو تے گیا اے۔ سمجھ کرلو۔'' ایہہ مولو کبابیا سی۔

''تسیں سارے لڑائی جھگڑے وچ خوش او۔'' مولوی اکبر گھر لی تے بیٹھا بولیا۔

''نہیں مولوی جی۔ ایہہ گل نہیں۔ ایمان نال اوہ گل ای ہور بن گئی سی۔'' بنارسی سر ہلا کے کہیا۔

''کیہڑی گل بن گئی سی بنارسی داسا؟'' مولوی اکبر نے پُچھیا۔

''مولوی جی مِتھوں پچھو۔ بنارسی کولوں پچھدے او۔'' فوجی رستم بولیا۔ ''کرپا سنگھ نے گڑبڑ کیتی۔ قادو نے ایکشن لے کے اوہدی سکیم فیل کردتی۔ فکر نہیں۔''

''سکیم اوہدی وی بھیڑی سی پر تہاڈی سکیم ساریاں سکیماں نالوں بھیڑی سی۔''

مولوی اکبر غصے وچ آ گیا سی۔ تسیں کیوں منگوائی بجلی۔ کنجریاں نچاوئیاں۔ کنجراں دا کم اے۔

''بس تسیں تے مولوی جی پنڈ والیاں دے پچھے ای پئے رہندے او ایمان نال۔'' بنارسی بولیا۔

''پچھے پئے رہندے نے تے فکر نہیں۔ اسیں کیہڑی ایہناں دی گل منن واسطے تیار

آں۔'' فوجی رستم خاں بولیا۔

''نہ منو، اخیر حشر دیہاڑے پچھتاؤ گے۔'' مولوی اکبر ایہہ کہہ کے اٹھیا تے مسیت ول ٹُر پیا۔

''بہہ جا، قادر داد خاں۔ کھلو کاہنوں رہیا ایں۔'' بنارسی نے کہیا

''نہیں یارا چلنا۔ ٹیر دے چٹھے دتھے دا پتا کراں۔'' قادُو ایہہ کہہ کے مراد خاں دی حویلی ول ٹُر پیا۔

جدوں اوہ حویلی اپڑیا تے دُلا حویلی دے چبوترے توں اُٹھ کھلویا۔

''مینوں پتا اے توں گھوڑی دے پٹھیاں دا پتا کرن آیا ایں۔ میں سارے ڈنگراں نوں پٹھے پا دتے نیں۔ میں کہیا ساڈا یار رج کے سوں بہوے۔''

''دُلیا! تینوں کیویں پتا لگا پئی میں سُتا ہویا ساں۔

''مینوں تیری بے بے نے دسیا سی پئی قادُو پچھلے اندر ستا ہویا اے میں گھر جو تیرے گیا ساں۔''

''ہلا۔ پر میں تے بے بے نوں ٹھاک دِتا سی پئی کسے نوں نہ دسیں پئی میں ستا ہویا۔''

''ویکھ لے پھیر۔ تیری بے بے نے مینوں دس دتا۔ تائی نے ایہہ وی کہیا سی پئی مُنڈا اخراب ہوگیا اے۔ لڑائی جھگڑے شروع کر دتے سُو۔''

''بس یار! لڑائی جھگڑا کیہ کرنا اے چاچے ہرنام سنگھ دے کہن تے میں۔ بجلی نوں چھڈان ٹُر پیا۔''

''بہت چنگا ہویا نالدے پنڈاں تے رُعب بڑا بیٹھا اے۔''

''پئی دُلیا۔ اصل جگرا تے سردار ہرنام سنگھ دا اے۔ اِک طرحاں اوس اپنے پتر دا سر آپ پڑوایا اے۔ کرپے نوں ہرنام سنگھ دا پُتر ای سمجھونا۔''

''بالکل۔ بالکل، ہرنام سنگھ دا بڑا جگرا اے۔ سانوں خوشی تے ایہہ وے پئی ساڈا میلہ اُجڑیا نہیں۔ قائم دائم ای رہیا اے۔ کرپا سنگھ اپنے فعل وچ کامیاب ہو جاندا تے اسیں لاگے شاگے دیاں پنڈاں وچ مونہہ دس جوگیاں نہیں سی رہنا۔ لوکاں نے چھِبّیاں دینیاں سن تے کہنا سی فرید پور یئے گنڈھوں کمزور نیں۔''

"چلو اِنج ای ٹھیک سہی۔ اللہ جو کردا اے چنگا ای کردا اے۔"

قادُو حویلی وچوں پرت کے پیلیاں ول ٹُر پیا۔ اوہ رات دے واقعے نوں بُھلاؤنا چاہندا سی۔

جدوں اوہ پڑاں وچ پہُنچا تے اگوں اوہنوں بینا ساہنی ٹکریا۔ بینا ساہنی کرپا سنگھ دا بڑا یار سی تے اوہ ہر ویلے کٹھے پھردے رہندے سن۔ بینے نے اِک ہتھ وچ ڈانگ پھڑی ہوئی سی تے دوجے ہتھ وچ کُتے دی ڈور۔

"بینیا۔ کدھروں؟" قادُو نے بینے دے کول آ کے آکھیا۔

"ایہہ کُتا سردار کرپا سنگھ دا اے۔ ایس سویر توں بھونک بھونک کے کن کھا مارے سن۔ ایہہ کرپا سنگھ نوں ٹولدا سی۔ میں سوچیا ایس نوں کرپا سنگھ وکھا ای لیائیے۔"

"رات میلے وچ نہیں لبھا؟" قادُو نے پُچھیا۔

"چنگا ہویا نہیں لبھا۔ جے لبھ جاندا تے خان بادشاہاں نے میرا سِر وی دَل دینا سی۔"

"نہیں۔ تاں وی کیہ ہویا سی۔ تُوں آیا نہیں مجرا سُنن؟"

"میرا نِکا منڈا بمار سی۔ میں اوہدے سرہانے بیٹھا رہیا۔"

"ہن کیہ حال اے اوہدا؟"

"فرق اے اگے نالوں!"

"بینا! کرپا سنگھ نوں ساڈا نہیں تے سردار ہرنام سنگھ دا ای خیال کرنا چاہی دا سی۔"

"شراب وچ تے عقل باہر ہوندی اے۔ فیر اوہ پی کے وی بہت گیا سی۔"

"تدے ای۔" قادُو نے کہیا تے پیلیاں ول ٹُر پیا۔

اوہ اک پیلی دے بنّے بہہ گیا۔ تے رات دے واقعے بارے سوچن لگ پیا۔

اوہ رات والے واقعے نوں بُھلاؤنا چاہندا سی پر بُھلا نہیں سی سکدا۔

اوہ سوچن لگ پیا۔ میں چنگا نہیں کیتا۔ کرپا سنگھ پنڈ دا جوائی بھرا سی پریتو اوہدے نال پیار کردی اے۔ اوہ کیہ سوچدی ہووے گی؟

فیر پریتو تے صُغی آپس وچ سہیلیاں وی نیں۔ صُغی وی ضرور میرے خلاف ہو گئی ہووے گی۔ اگے اوہ مینوں ہسدے متھے ملدی سی ہن پتا نہیں کیویں مِلے۔ میں اوہدی

سہیلی دے ہون والے خاوند دا سر جو پاڑ دِتا اے۔

سُلکھن سنگھ تے سُھا دا چنگا اے تے فیر سوچ سمجھ والا وی اے پر اوہدے دووین نِکے بھرا گور بچن سنگھ، درشن سنگھ تے بُریاں مُوہرے دیاں گندلاں نیں۔ اوہناں وچ تے غصہ وی بہت اے۔ اوہ دووین ضرور سپ وانگ وِس گھولدے ہون گے۔

مولو کبابیا وی ہُن پٹھاناں تے سِکھاں وچ وِتھ تے وَنڈ پاؤن وچ کامیاب ہو جائے گا۔ اوہ اگے ای تائے مراد خاں دے خلاف اے۔ کیوں جے تائے مراد خاں نے اوہدی زمین جوں بیع خریدی ہوئی اے ہرنام سنگھ تے چرن سنگھ بھاویں مولو کبابیئے دِیاں پُٹھیاں گلاں وچ نہ آؤن پر نکّا پوچ تے ضرور اوہدیاں گلاں وچ آ جاوے گا۔

بنارسی داس وی سِکھاں نوں چُکّے گا۔ اوہ چاہندا اے کہ پٹھان تے سِکھ آپس وچ لڑن مرن۔ مقدمے چلن۔ ٹونب ٹلاّ وِکے تے اوہ سو روپے دی ٹونب چالی روپے توں خریدے۔ جدوں میرے پیو تے قتل دا مقدمہ بنیا تے میری بے بے دِیاں ساریاں ٹونباں بنارسی داس نے کوڈیاں دے مُل خریدیاں سن۔

پر میں تے جو کجھ کیتا اے اپنے واسطے نہیں کیتا۔ پنڈ دی غیرت بچاون واسطے کیتا اے تے اوہ وی چاچے ہرنام سنگھ دے کہن تے کیتا اے۔ میں تے چاچے ہرنام سنگھ نوں پہلے کہہ دِتا سی پئی ایویں کتے سَٹ پیٹ نہ لگ جائے۔ پر اوس کہیا کوئی گل نہیں۔ ٹوں بجلی نوں واپس پڑ وچ لے آ۔

قادُو ایسے طرحاں دیاں سوچاں وچ ڈُبا ہویا سی تے اوہدیاں کناں وچ چوڑیاں چھنکن دی آواز آئی۔ جدوں اوہنے ڈونگھے کُھوہ مُنڈی چک کے ویکھیا تے اوہنوں صُغَی تے پریتو نظر آئیاں۔ اوہ پیراں تے اُٹھ کھلوتا۔

دُدّھ مکھناں دِیاں پلیاں مُیاراں۔ انگ انگ وِچ جوانی دا نور کالے پراندے تے لمیاں گُتاں۔ ہوا نال گلوکڑیاں پاندے کیسری دوپٹے ملُوک لک تے اُچیاں دھوناں۔ دُھپ وچ چمکدیاں نک دیاں تیلیاں لُس لُس کردے ریشمی لاچے۔ بُلھاں تے لالیاں تے اکھاں وچ کجّل۔ دووین رُعب وچ سن۔ یا انج سمجھ لئو کہ غصّے وچ سن۔ پر پریتو کجھ نڈھال جیہی سی پر صُغَی۔ چُست چاپدی سی۔

اوہ اپنے دھیان ڈنڈیو ڈنڈی ٹریاں آئیاں۔ جدوں اوہ دوویں قادُو دے لاگے پہنچیاں تے اوس صغی نوں پچھیا۔

''صُغراں! کتھوں آئی ایں۔''

آواز سُن کے اوہ دوویں کھلو گئیاں پر پریتو دُوجے پاسے مونہہ فیر لیا۔

''کتوں آواں تینوں کیہ؟ توں کوئی ٹھانیدار لگا ہویا ایں ساڈے تے۔''

''صُغیئے۔ توں اینی اوکھی کیوں بولنی ایں؟''

''میں سوکھی کیوں بولاں۔ تیرا دِتا کھانی آں؟ دس مینوں؟''

''توں تے نہیں میرا دِتا کھاندی پر میں تے تیرا دِتا کھاندا واں۔''

''وے جا۔ دِل دا کھوٹا!''

''دل دا کھوٹا کیہ پئی کہنی ایں صُغیئے! میں کیہڑا کھوٹ کیتا اے؟''

''ہور توں کھوٹ کیہ کمانا سی؟ وچارے کرپا سنگھ دا رات سر پاڑ دِتا اے۔''

''پر اوہ بجلی نوں چک کے بیلے وِل لے گیا سی!''

''توں بجلی نوں واپس لے آوندا۔ سر ضرور پاڑنا سی وچارے دا''

''پئی توں وی کمال کرنی ایں صُغیئے۔ اوس تے کرپان نال میرے اُتے حملہ کیتا سی۔''

''کرپان نال حملہ کیتا سی؟ ہائے میں مرگئی۔''

''جے میں کھونڈ نال اوہدا وار نہ روکدا تے اوہدی کرپان تے میرے ڈِھڈ وچ دھس جاندی۔''

قادُو دی گل سُن کے صُغی نے پریتو ول مونہہ کیتا تے بولی:

''لے سن لے۔ میں نہیں سی تینوں کہیا پئی کرپا سنگھ وی کسے نالوں گھٹ نہیں۔''

فیر اوہ قادُو ول مونہہ کر کے بولی:

''تہاڈیاں تسیں جانو۔ ہُن تساں آپس وچ ای لڑ لڑ کے مرنا ایں چل پریتو چلیے۔ دفع کر ایہناں مرداں دیاں گلاں نوں۔ بڈھیاں توں ایہہ فٹا فٹ لڑ پیندے نیں۔''

فیر اوہ دوویں نکے نکے پَیر پُٹدیاں پنڈ نوں ٹُر پیاں۔

سُورج ڈُبن دا پربندھ کر رہیا سی تے کاواں دی ڈار رولا پاوندی لہندیوں چڑھدے

نوں جا رہی سی۔

قادُو نے محسوس کیتا کہ صُغی نال گلاں کر کے اوہدا دِل ہَولا ہوگیا اے۔ اوہ صُغی نوں ایہہ گل منان وچ کامیاب ہوگیا سی کہ اوہدا کوئی بہتا قصور نہیں۔ وڈی گل ایہہ سی کہ اوہدیاں گلاں پریتم کور نے وی سن لیاں سن۔

جدوں اوہ واپس پرتیا تے اوہنوں پڑاں دے وچکار ہنیا سانہی ملیا۔

''کیوں پُئی ہمینیا! مل آیاں ایں کرپے نوں۔''

''آہو، مل آیاں۔''

''کیہ حال اے اوہدا؟''

''ٹھیک اے۔ بڑا جند والا گبھرو اے۔ گھڑا خون وگیا اے پر اوہ بالکل نہیں گھبرایا۔ شراب نے اوہدا سریر واہوا گرم رکھیا اے۔ جے شراب نہ پیتی ہوندی تے اوہدا سریر ٹھنڈا پے جانا سی، شراب نے تے ٹیکے دا کم دِتا اے۔''

''کِنیاں کو دناں وچ اُٹھ کے تُرے پھرے گا؟''

''دوتن دن بعد بالکل ٹچن ہوجائے گا۔ فِٹ فیٹ۔''

''ہوش وچ اے نا؟''

''آہو، ہوش وچ اے۔ ہس رہیا سی پُئی قادُو دا، لاگیا۔ ہُن چٹی دے میلے تے ملنی ہووے گی۔'' ہینے نے تُردے ہوئے کہیا، قادُو وی پنڈ ول تُر پیا تے بولیا۔

''ہمینیا! اساں کیہ اوہدے نال لڑنا ایں۔ اوہ تے ساڈے گھر دا بندہ اے۔ پنڈ دا جوائی اے۔''

(6)

جدوں بہار آوندی اے تے پھُل کھِڑدے نیں۔ جدوں جنور چُنجاں نال چُنجاں لا کے مٹھیاں بولیاں بولدے نیں۔ جدوں نرم نرم گندلاں جوان ہوندیاں نیں تے سرہوں دیاں پھُلاں دی پیلک ہری گُھچا کنک دے اُتے وچھدی اے۔ جدوں اوریاں ہرا پٹھا کھا کے بالٹیاں بھر بھر کے دُدّھ دیندیاں نیں۔ جدوں آساں تے سدھراں دے بُوٹیاں

تے بُور آوَندا اے تے من دیاں گُجھیاں رمزاں بھانبڑ بن کے مچدیاں نیں اوہ دن چھٹی دا میلہ لگدا اے۔ چھٹی دا میلہ میل ملاقاتاں دی تھاں اے۔ مونہہ در مونہہ گلے شکوے کرن دا ذریعہ اے۔ کُھلّی رُت دیاں خوشیاں منان دا وسیلہ اے تے بانہواں وچ بانہواں پا کے سَیل سپاٹے کرن دا بہانہ اے۔ اَج چھِٹی دا میلہ اے۔

چھٹی فرید پور تے اوگرے دی پہاڑی والی گُٹھے ڈھائی ترن کوہ دی واٹ تے اے۔ سِکّھاں دا گراں اے۔ علاقے دے سارے سِکّھاں دا وڈا گوردوارہ چھٹی اے تے گوردوارے دے نال والے ٹالھیاں دے باغ وچ میلہ لگدا اے۔ گوردوارے دے وچ گیانی، گورو صاحبان دی اَوکھی تے پوّتر حیاتی بارے گل کتھ سناوَندے نیں تے باہر ٹالھیاں دے باغ وچ میلے وچ آئے ہوئے گبھرو سدّاں سُراں تے ہیکاں لاوَندے نیں تے مٹیاراں دے ہاسے تے کھِلّیاں کناں وچ رس گھولدے نیں۔

پنجاب دے میلے سُکّے نہیں لنگھدے۔ کجھ نہ کجھ ہو ای جاندا اے۔ کدے کبڈی دے جُتھے وجدے نیں تے کدے گھول ہوندے نیں۔ کدے گھوڑ دوڑ ہوندی اے تے کدے کِلّے پھُنڈے جاندے نیں۔ کدے سنڈھیاں دے بھیڑ ہوندے نیں تے کدے بندیاں دے۔ وساکھی دے میلے وچ ہمیش بھنگڑے پیندے نیں۔ شراباں پیتیاں جاندیاں نیں تے سر پاٹدے نیں۔ کدے کدے اک دو بندے قتل وی ہو جاندے نیں۔

میلیاں وچ حیاتی تے موت دی کھیڈ کیوں کھیڈی جاندی اے؟ ایہدی کوئی خاص وجہ نہیں۔ قتل ہون تے کرن دے کئی سبب نیں۔ کِسے ویلے تے پرانیاں دُشمنیاں دے کارن بندے لڑ پیندے نیں تے قتل ہو جاندے نیں۔ ایہہ پرانی دُشمنی کدے اک پنڈ دی دُوجے پنڈ نال ہوندی اے تے کدے اک پنڈ دی اک دِھر دی دوسری دِھر نال ہوندی اے۔ کسے ویلے بِنا کسے وجہ توں لڑائی ہو جاندی اے۔ جیویں مُنڈے نے رَج کے پیتی ہوئی اے۔ ہوش حواس قابو وچ نہیں۔ اوہ کولوں دی لنگھدے کسے دُوجے گبھرونوں اُچی ساری گالھ کڈھ دیندا اے۔ گالھ سنن والا پرت کے گالھ کڈھن والے دا سر پاڑ دیندا اے کیوں جے گالھ سُنن والے نے گھٹ پیتی ہوندی اے تے ذرا ہوش وچ ہوندا اے۔

کئی واری کوڈی۔ دنگل۔ گھوڑ دوڑ تے بنی پھڑن دے مقابلیاں وچ رپھڑ پے جاندا

اے۔ رَپھڑ جھگڑا بن جاندا اے تے امن امان درست کرن لئی ڈانگ دا سہارا لیا جاندا اے۔

کِسے ویلے لڑائی گُڑیاں توں ہو پیندی اے۔ کوئی جنا کِسے سوہنی جیہی مُٹیار دے سوہپّن دی تعریف کر بہندا اے تے گُڑی دے بھرا، چاچے، تائے یا دُوجے اوہدا سر چتھ دیندے نیں۔

میلیاں وچ لڑائیاں بس ایویں کیویں ای ہو جاندیاں نیں۔ لڑن دا ارادہ تے ہوندا اے پر بُہتا پکّا نہیں ہوندا۔ پولیس وی میلیاں دیاں لڑائیاں وچ زیادہ گَوہ نہیں کردی۔ ڈانگ سوٹا کھان والے وی کوئی زیادہ پرواہ نہیں کردے۔ اصل وچ ڈانگاں مارن والے تے ڈانگاں سہن والے دا پنجابی وسوں بڑا تھاں تھتا اے۔ دوواں نوں بہادر تے دلیر سمجھیا جاندا اے۔ پر جے تُسیں ڈانگ مار کے پولیس کولوں ڈرو تے ڈانگ سَہہ کے پڑ چھڈّو تے لوک تہانوں مخول کرن گے تے جولاہ کہن گے۔

چھاہ ویلا اے تے چٹی دا میلہ بھردا پیا اے۔ نِکیاں نِکیاں دُکاناں، ٹالھیاں دے مُڈھیں لگیاں ہوئیاں نیں تے دُکاندار وَن سوَنیاں بولیاں بول کے سودا سُوتر ویچ رہے نیں۔ اک پُچھیاں اکھیاں والا ڈُوم ٹُٹی ہوئی سرنگی تے گز فیر دا ہویا بیت دوہڑے تے سی حرفیاں گا رہیا اے۔ سرنگی دی آواز اِنج آ رہی اے جیویں کوئی دھاراں کڈھ رہیا ہووے۔ ایہہ مانگت اے۔ ہر دکان تے جاندا اے۔ گاوَندا اے تے پیسہ یا دو پیسہ یا کوئی کھان پین دی کوئی شے لے کے اگلی دکان تے ٹُر جاندا اے۔ کئی دکاندار دیندے دواندے کجھ نہیں بس ہتھ دے اشارے نال اگے ودھن دا حکم دیندے نیں۔ لئو سنو کیہ گا رہیا اے۔

دِل توہیں، دلبر بھی توں ہیں، اتے دید توہیں دُکھ تیرا
نیندر بھُکھ آرام توہیں توں، تَیں بن جگت اندھیرا
نین پران حیاتی توں ہیں، تَیں بن کوئی نہ میرا
ہاشم سانجھ تہاڈے دم دی، ہور وسدا ملک بتھیرا

دکاندار اپنی دکان سجا رہیا اے تے راگی وَل کوئی دھیان نہیں دے رہیا۔ راگی اودوں تیک گاوَندا رہے گا جدوں تیک اوہنوں یا تے بھکھیا نہیں مِل جاندی تے یا دُکاندار اوہنوں اگانہہ ودھن دا اشارہ نہیں کردا۔ دکاندار سُنے نہ سُنے نِکے نِکے سِکھ کاکے تے کاکیاں بڑی پریت نال اوہدے شعر سُن رہے نیں۔ شعراں توں زیادہ اوہناں نوں سرنگی

وچوں نکلن والی مٹھی رُوں رُوں نال دلچسپی اے۔ سرنگی دی رُوں رُوں اوہدی آواز دے نال نال بدل جاندی اے۔

ح حسن دا مُلک مشہور خونی، بندے نیناں دے تیر کٹار اوتھے
وانگ آب حیات اوہ راہ اوکھا، دھندو کار غبار ہزار اوتھے
آوے پرت نہ جیوندا فیر مُڑ کے، پاوے جہات جیہڑا اک وار اوتھے
دیوے بُوٹیا جا کے جان جیہڑا، چاہوے پریم دے اوہ اسرار اوتھے

دکان دار اجے وی اپنے کم وچ رُجھا ہویا اے۔ اوہ راگی ول دھیان دے رہیا۔ ایہہ چوڑیاں تے ونگاں دی دکان اے۔ دکان دار کوئی شیخ جاپدا اے۔ عمر پکّی اے۔ چِٹی خشخشی داڑھی نال چہرے تے رعب اے۔ راگی گا رہیا اے۔

الف اِکناں نوں ہس کے یار ملیا، اِک پھڑیاں ہجر دیاں بُتیاں نوں
اِک ویہندیاں سردا تاج تیرا اک سہکدیاں تیریاں جُتیاں نوں
اِکناں جاگدیاں دے رہے بھاگ سُتے، بھاگ جاگ پئے اِکناں سُتیاں نوں
عَلی حیدرا یار مہربان ہووے، جنت واڑ دیندا پھڑ کُتیاں نوں

شیخ نے ہتھ دے اشارے نال راگی نوں اگانہہ وَدھن دا اشارہ کر دتا اے۔ اوہ اگلی دکان وَل ٹُر پیا اے تے اوہدے نال سِکھ کاکے تے کاکیاں وی۔

ٹالھیاں دے باغ دے نال والی ویہندھڑ پیلی وچ ڈھو وَج پیا اے۔ تے خلقت اودھر نوں ٹُر پئی اے۔ اوگرے دا نرنجن سنگھ اپنا سنڈھا لے کے پڑ وچ آ گیا اے۔ سنڈھا جتریا ہویا اے تے اوہدے تیل وچ بھجے ہوئے سِنگ دُھپ وچ چمک رہے نیں۔ پچھلے سال وی نرنجن سنگھ دے ایسے سنڈھے نے بھیڑ جتے سن۔ لوک کہندے نیں جیویں شہراں وچ بعض کوچوان اپنے گھوڑیاں نوں سِگرٹاں پلاؤندے نیں اوس ے طرحاں ترنجن سنگھ اپنے سنڈھے نوں شراب پیاؤندا اے۔ تدّے ای تے اوہ سنڈھا دلیری نال بھڑ دا اے۔

اک سنڈھے نوں ویکھن لئی اِک دُوجے اُتے ڈِگ رہے نیں۔ دو ترن لاکڑی لاٹھیاں نال اوہناں نوں پچھے نوں دھکے مار رہے نیں۔ لوک پچھے ہٹ رہے نیں تے وِچکار اکھاڑہ بن رہیا اے۔ ایسے اکھاڑے وچ سنڈیاں دے بھیڑ لگن گے۔

ڈھولی نے ڈھول ڈبل کھڑکایا ہویا اے۔ اوہ چھنج دا ڈھول وجا رہیا اے۔

آؤ لوکو جاؤ لوکو ساڈے پنڈ چھنج اے۔ کرپا سنگھ۔ ہینا ساہنسی تے پنج ست دُوجے مُنڈے ٹیڈیاں پگڑیاں بنھی ہتھاں وچ ڈانگاں تے کرپاناں لئی کھلوتے نیں۔ ہینے ساہنسی کول بلم اے۔ اوہدیاں لمیاں لمیاں بے سُریاں مُچھاں ڈراؤنیاں نیں۔ اکھیاں لال گلال نیں۔ اوہ پیراں توں ننگا اے۔ ہینا ساہنسی اوگرے دا منیا پرمنیا سٹاں مارن تے کھان والا جنا اے۔ کرپا سنگھ دا لنگوٹیا اے۔ شغل دے طور تے ایس سُور پالے ہوئے نیں۔ اصل کمائی چوری چکاری اے۔ کرپا سنگھ ایس نوں پولیس دی مار کولوں بچاندا اے تے ہینا ایہدے وٹاندرے وچ کرپا سنگھ دے نال شراب پین وچ ساتھ دیندا اے۔ قادُو وی ایس گل نوں مندا اے کہ ہینا مدان وچ کھلو کے دلیری نال وار کردا اے تے وار روکدا اے۔ کرپا سنگھ تے اوہدی ٹولی شراباں پی کے آئے نیں تے قادُو نال دو دو ہتھ کرن توں نہیں ٹلن گے۔ میلے وچ آون والے بہت سارے لوکاں دا وی ایہو خیال اے۔

باہی وچوں نکل کے سردار ہرنام سنگھ دا نِکا پُتر درشن سنگھ کرپا سنگھ وَل آیا اے۔ اوہ کرپا سنگھ نوں نال لے کے باہی وَل ٹُر پیا اے۔ ہُن اوہ دوواں باہی چیر کے لوانجے وَل ٹُر پئے نیں۔

''اوئے درشن سیہاں۔ کھلو تے جا۔ کِتھے ٹُریا جانا ایں۔''

''بھائیا۔ میں تینوں اک بڑی ضروری گل دسن آیا''۔ درشن سنگھ کھلو کے کرپا سنگھ نوں کہندا اے۔

''اوے کیہڑی جروری گل دسن آیا ایں۔''

''فرید پور دے پٹھان میلے وچ تیاری کر کے آ رہے نیں۔''

''تاں کیہ ہویا۔ اسیں وی تیار آں۔''

''چنگی گل ایہہ جے تُسیں تیار ہوئے تے۔ میں سوچیا پَئی کتے تُسیں تھوڑے تیار نہ ہووَ۔''

''اوئے درشن سیہاں۔ گھگی کاں دا مقابلہ نہیں کرسکدی۔ جے شاہ سکندر دے میلے میرا جٹ ہینا میرے نال ہوندا تے قادُو خاں نوں وی اساں لوتھ پا دینی سی۔ اوہدا کاکا بمار سُو تے ایس واسطے اوہ میرے نال میلے تے نہ آ سکیا۔ جے آ جاندا تے قادُو چھڈ مراد خاں

نوں وی اسیں وچھا دیندے۔ تے اوہ فیر لبھدے اپنی بجلی نوں۔''

''بھائیا۔ تیاری بڑی جروری اے۔ قادُو لڑن تے آ جاوے تے علاقے وچ کوئی اوہدے سامنے نہیں کھلو سکدا۔''

''اوئے جا وی۔ آ گیا اے سانوں ڈراؤن۔ اک قادُو نہیں دس قادُو ہون فیر وی واہ گرو دی کرپا نال کرپا سنگھ تے بینا اوہناں نوں پڑ وچ لمیاں پاوے گا۔ آ ہو۔''

''میں تے ایہو چاہنا واں پر کتے ایہدا اُلٹ نہ ہو جاوے۔''

''توں بے گمراہ رہ درشن سیہاں۔ اسیں اج بتّی دھاراں بخشوا کے آئے ہوئے آں۔''

کرپا سنگھ جدوں پلٹ کے پڑ وچ آیا تے پڑ وچ فوجی رُستم خاں دا وی سنڈھا کھلوتا ہویا سی۔ سنڈھے دے پِنڈے تے پُھلاں والی جُھلی سی تے جُھل دے اُتے فوجی دا کاکا شیموں بیٹھا پیپنی وجا رہیا سی۔ بینا تے اوہدے نالدے پڑ وچوں نکل کے باہی وچ جا کھلوتے سن۔ کرپا سنگھ نے اوہناں نوں ویکھیا تے اوہناں کول جا کھلوتا۔

باہی چیر کے قادُو، دُلاّ، سلکھن سنگھ، فیروز، دینا مراثی، مَولُو کبابیا، جیدا جولاہ، اوہدا پیو سجان، الٰی ماچھی، بچتر سنگھ، مراد خاں تے سردار ہرنام سنگھ اگے ودھے تے فوجی رستم خاں کول آ کھلوتے۔ اخیر تے مولوی اکبر اپنی ململ دی پگ سنبھالدا اگانہہ آیا۔ ڈھول وجنا بند ہو گیا تے چٹی دا سردار دسوعہ سنگھ تے مولوی اکبر پڑ وچ آ کھلوتے۔ ایہہ دوواں نرنجن سنگھ تے فوجی رستم خاں دے سنڈھیاں دے بھیڑ دا فیصلہ دین گے۔ دسوعہ سنگھ، نرنجن سنگھ ولوں تے مولوی اکبر فوجی رستم خاں ولوں لاگڑی تے منصف نیں۔

دسوعہ سنگھ تے مولوی اکبر اک دُوجے دے بڑے پریمی نیں۔ کدے مولوی اکبر چٹی آ جاندا اے تے دسوعہ سنگھ نال اسلام تے سکھ مذہب تے بحث کردا اے۔ کدے دسوعہ سنگھ فرید پور آ جاندا اے تے مراد خاں دی حویلی وچ بہہ کے مولوی اکبر نال بحث کردا اے۔ موضوع ہمیش اک دوجے دے مذہب دی بڑھوتری ہوندا اے۔ دوویں سارا دن بحث کردے رہندے نیں تے اخیر تے اک وی قائل نہیں ہوندا۔ دوویں جپھیاں پا کے ہسدے ہوئے گھرو گھریں چلے جاندے نیں۔ ایس بحث مباحثے دا ہور کوئی فائدہ ہووے نہ ہووے اک فائدہ ضرور ہویا اے۔ اوہ ایہہ کہ سِکھ اسلام بارے ڈاڈھا کجھ جانن لگ

پے نیں تے مسلماناں نوں سِکھ مذہب دیاں موٹیاں موٹیاں گلاں زبانی یاد ہو گئیاں نیں۔

دسوعہ سنگھ نے پڑ دے اک پاسے ڈانگ زمین وچ گڈ کے اوہدے اُتے ململ دا تھان رکھ دتا اے۔ ایہہ مالی اے۔ جیہدا سنڈھا بھیڑ جتے گا اوہدے سر بنھ دتی جائے گی۔ پچھلے سال بھیڑ وچ تن منڈے آئے سَن پر اَیدکیں صرف دو نیں۔ پچھلے سال نرنجن سنگھ نے ململ دا تھان سر تے بنھیا سی تے اج وی اوس ے تھان دا پگڑ اوہدے سر تے اے۔ فوجی رستم خاں پہلی واری اپنا سنڈھا بھیڑ وچ لیایا اے۔

دسوعہ سنگھ ہتھ سِروں اُتا نہہ چک کے لوکاں نوں اشارہ دے رہیا اے کہ اوہ ہور پچھے پچھے ہٹ جان۔ لوک اِک دُوجے نوں دھکے دے کے پچھانہہ پچھانہہ ہٹ رہے نیں۔ شیموں سنڈھے اُتوں اتر کے قادُو دے موہڈے تے بہہ گیا اے۔ اوہ ہُن پچھنی نہیں وجا رہیا۔ فوجی رستم خاں نے سنڈھے دے پنڈے توں پُھلاں والی چادر لاہ لئی اے تے فیروز نوں پھڑا دتی اے۔

''سنڈھیاں دیاں نتھاں کھول دتیاں جاون تے ڈھول وَجنا شروع ہووے۔''

دسوعہ سنگھ دی موٹی آواز نے للکاریا اے۔ ڈھول اُتے ڈگا تیز تیز وجن لگ پیا اے اِنج جیویں دو پہلوان چھیتی چھیتی انگ تے داء لا رہے ہون تے ڈھولی اوہناں نوں ڈھول وجا کے بَلا شیری دے رہیا ہووے۔

سنڈھے اپنی اپنی تھاں کھلوتے اک دُوجے نوں غصے بھریاں اکھاں نال تک رہے نیں۔ دوویں کالے سنڈھے ہاتھی جاپدے نیں۔

''یا میرے مولا۔ توں عزتاں شرماں دا والی ایں پر فکر ناہیں۔'' فوجی نے سنڈے دی نتھ کھول دِتی اے۔ سنڈھا چو گُھرا نستا اے۔ دُوجے پاسیوں نرنجن سنگھ دا سنڈھا وی گولی وانگ آ رہیا اے۔ خلقت نے رَولا پادتا اے۔

ٹکّر۔ تے ٹکّر دا کھڑاک ٹاہلی دے باغ وچ گونج رہیا اے۔ ٹاہلی دیاں لگراں تے بیٹھے ہوئے جنور چُوں چُوں چِیں چِیں کردے ہوئے اُڈ کھلوتے نیں۔ خلقت نے اینا رَولا پایا اے کہ پاگل جاپدی اے۔

سنڈھے پچھلے پَیریں مُڑ کے فیر بھڑن واسطے اگانہہ ودھ رہے نیں تڑاک...... کسے

ٹاہلی دا ٹاہنا ٹٹا اے۔ سنڈھا ڈھور بھورا ہو کے اپنی تھاں کھلوتا اے تے لہو دا پرنالہ زمین اُتے ڈِگ کے چھپّڑ بنا رہیا اے۔ فوجی رستم خاں دا سنڈھا پچھے ہٹ کے فیر بھیڑن واسطے شُوٹ وٹی جا رہیا اے۔

دھڑام...... نرنجن سنگھ دا سنڈھا زمین تے ڈِگ پیا اے۔ فوجی رستم خاں نے نس کے سنڈھا پھڑ لیا اے۔ اوہنوں نتھ پا دتی اے۔ خلقت اُدھڑ گدڑی ہوگئی اے۔ مولوی اکبر تھان کھول کے فوجی رستم دے سِر تے بنھ رہیا اے۔ شیموں قادو دے موہڈیاں تے بیٹھا زور زور نال پیپنی وجا رہیا اے تے بھُڑک رہیا اے۔

لَو ہڈا ویلا اے تے میلے وچ کُڑیاں چڑیاں وی آ گیاں نیں۔ نرنجن سنگھ اپنے بے ہوش سنڈھے نوں گڈ تے لدّ کے اوگرے چلا گیا اے۔ فوجی رستم خاں نے اپنا سنڈھا میلیوں کُجھ دُور ٹاہلی تھلے بنھ دِتا اے۔ تے مجیدے نوں اوہدی راکھی تے بٹھا دتا اے۔ لوک جتن والے سنڈھے نوں ویکھن جا رہے نیں۔ تے ویکھ کے آ رہے نیں۔

فوجی رستم خاں نے حلوائی دی دکان تے کھیس وچھایا ہویا اے۔ کھیس اُتے اخباراں دے کاغذ نیں تے کاغذاں اُتے حلوائی گرما گرم جلیبیاں جوکھ جوکھ کے سُٹ رہیا اے۔ قادو۔ سُلکھن سنگھ۔ دِینا مراثی۔ فیروز۔ مولو کبابیا۔ سبحان۔ شیموں۔ چرن سنگھ تے دُوجے مُنڈے مزے نال کھا رہے نیں۔

''رُستم خاں۔ مبارکاں ہون۔ تیرا سنڈھا بھیڑ جت گیا اے۔'' اسلام پور دا خان بابا بجے خاں کہندا اے۔

''آؤ بسم اللہ۔ خیر تہانوں ای مبارکاں نے ناں۔ آؤ اُترو گھوڑی توں۔ کوئی جلیبی شلیبی کھالؤ۔ فکر نہیں۔'' رستم خاں وڈا سارا جلیب حلق وچوں تھلے اتار دا کہندا اے۔

''بس کھائی چلو۔ مٹھے توں مونہہ مڑ گیا اے۔ میں گھروں کھیر کھا کے آیا تے فیر حنیف خاں۔ بیرم خاں تے دُوجے منڈیاں نے مینوں جلیبیاں والی دکان اُتے بٹھالیا۔''

''ہور کھالئو۔ کیہ فرق پیندا اے؟''

''نہیں ہُن جی نہیں چاہندا۔''

''تسیں نہیں کھانیاں تایا تے گھوڑی نوں کھلار دیو۔'' قادو بولیا اے۔

''شاوا شے۔ قادر داد خاں توں وی بیٹھا ہویا ایں۔ میں ویکھیا ای نہیں سی تینوں۔ کیہ حال اے تیرا؟'' جمّے خاں نے پیار نال پچھیا۔

''ویکھ ای رہے او۔ جلیبیاں کھا رہیا واں۔'' قادو نے ہس کے کہیا۔

''سنیا اے کرپا سنگھ تے ہینا بڑیاں ڈانگاں لئی پھردے نیں۔''

''ویکھی جاوے گی۔ کیوں سلکھن سیہاں؟'' قادو نے سلکھن سنگھ نوں پچھیا۔

''آہو آہو۔ سارا قصہ بنیے دا اے۔ اوہو ای کرپا سنگھ نوں خراب کر رہیا اے۔'' سلکھن سنگھ نے کہیا تے وڈی ساری جلیبی چُھن ڈیہہ پیا۔

''اوہناں کول تے ڈانگاں کرپاناں نیں پر تہاڈے کول تے اک سوٹی وی نہیں۔ میرے مُنڈیاں کولوں سوٹے لے لو جے چاہی دے نے تے'' جمّے خاں لڑائی کراؤ اے۔

''تایا! سوٹے بہت...... اساں پورا سمیان کیتا ہویا اے۔ آؤ اُترو بیٹھاں جلیبیاں کھالو۔'' قادو خاں اپنے پیو بوٹے خاں دے یار باش جمّے خاں نوں کہندا اے۔

''نہیں میں چلنا واں۔ میں سوچیا میرے مرن والے یار دے پُتر نوں میری لوڑ اے تے میں تیار آں۔''

''مہربانی تایا مہربانی۔''

شیموں نے کوئی بُہتی تتی جلیبی مونہہ وچ پالئی اے تے ہائے ہائے پیا کردا اے پر جلیبی مونہہ وچوں نہیں کڈھدا۔ قادو زور زور نال ہسدا اے تے کہندا اے ''شیموں تیرا پیو تے اینا لالچی نہیں جِنا توں ایں۔''

''میری بے بے بڑی لالچن اے۔'' شیموں جلیبی اندر لنگھا کے کہندا اے۔ ساری ٹولی ہسدی اے۔

''کھاؤ کھاؤ۔ دبلا کھاؤ۔ فکر ناہیں۔'' فوجی رستم خاں کہندا اے۔ سارے نویں سِریوں شروع ہو جاندے نیں۔

''میں وی آکھاں سارے ڈھوناں تھلے سُٹ کے کیہ لبھ رہے نیں۔ پتا نہیں جلیبیاں کھا رہے نیں'' ایہہ صُغّی دی آواز اے۔ سارے ڈھوناں چُک کے اُتانہہ تکدے نیں۔ صُغّی تے پریتو تے دُوجیاں کُڑیاں اوہناں نوں ویکھ کے ہسدیاں نیں۔ شیموں اپنی تھاں

توں اٹھ کھلوندا اے۔

"صُغیئے۔ ساڈا سنڈھا بھیڑ جت گیا اے۔" شیموں بڑا خوش ہو کے دسدا اے۔

"وڈیا بہہ جا۔ مینوں پہلے ای پتا اے۔" صُغی کیہندی اے۔

"سنڈے دے جتن دا پتا ہووے گا۔ پر تینوں ایہہ نہیں پتا ہووے گا کہ اوس چاچے نرنجن سنگھ دے سنڈھے نوں کیویں ٹکر مار کے ڈیگیا۔" شیموں کہندا اے۔

"نہیں۔ مینوں نہیں پتا۔" صُغی اپنی مورنی ورگی دھون نفی وچ ہلا کے کیہندی اے۔

"لے میں تینوں ہُنے دساں واں کہ ساڈے سنڈھے کیویں ٹکر ماری تے مقابلے تے آون والا سنڈھا کیویں ڈِگیا۔ بھاہ قادُو۔ تُوں بن ساڈے والا سنڈھا تے میں بنیا واں چاچے نرنجن سنگھ والا سنڈھا تے فیر میں اوہناں نوں ڈِگ کے دساں گا۔"

صُغی، پرتیو تے دُوجیاں کُڑیاں ہس رہیاں نیں۔

"شیموں پُتر۔ آ گیا ایں شرارتاں تے فکر ناہیں۔" فوجی رستم خاں پیار نال کہندا اے۔

قادُو تے شیموں دووّیں اپنیاں دھوناں اگے نوں انج کڈھ لیندے نیں جیویں ککڑ لڑن ویلے کڈھ دے نیں۔ فیر قادُو شیموں دے نک تے پوہلے نال اپنا سر ماردا اے۔ شیموں لما جیہا ساہ لے کے اپنا سر ہلاوندا اکھاں میچدا اے تے دھڑم زمین تے ڈگ پیندا اے۔ پھر اُٹھ کے نچن لگ پیندا اے۔ کُڑیاں پٹاں تے ہتھ مار کے ہس دیاں نیں تے ہس ہس کے حالو بے حال ہوندیاں نیں۔ بندے وی اوہناں نال رل جاندے نیں۔

"لئو بئی جوانو۔ تُسیں ذرا پچھے پچھے ہٹ جاؤ۔ تُسیں ہن جلیبیاں دے فرنٹ تے چان ماری شروع کر دیو۔ فکر ناہیں۔ دکاندارا! سٹ دے پنج چھیوے چھابے جلیبیاں دے۔" فوجی رستم خاں کہندا اے۔

"تے اخیر تے سنڈھا ٹالھی تھلیوں کھول کے دکان تے بنھ لئیں۔ پیسے ساڈے کولوں پورے نہیں نکلنے۔" قادُو ہس کے کہندا اے تے اوہدے نال سارے ای ہسن لگ پیندے نیں۔

"بھاگ لگے رہن۔ جلیبیاں اینیاں کھالئیاں نیں پئی رات نیندر نہیں پینی۔" دینا مراثی لماں ٹو ڈکار مار کے کہندا اے۔

''بھنگ دی پیالی چاڑھ لئیں۔ بڑی ہاضم ہوندی اے۔'' سلکھن سنگھ مشورہ دیندا اے۔

کُڑیاں ہسدیاں ہوئیاں کھیس تے آ بہندیاں نیں تے مرد اُٹھ کے پرانہہ جا کھلوندے نیں۔ شیموں، صُغی، پریتو تے دُوجیاں کُڑیاں ول گوہ نال تک رہیا اے تے مِٹھا لگیاں اُنگلیاں چٹ رہیا اے۔ فوجی اپنی ڈب وچوں نوٹاں وی تھبی کڈھ کے گنے بغیر دکاندارنوں دیندا اے تے کہندا اے۔

''رکھن لے جوانا۔ گھاٹا وادھا کُڑی صغراں پورا کرے گی۔ فکر ناہیں۔''

''چاچا۔ توں رہن دے۔ میں ای سارے پیسے دے دیاں گا۔'' اوہ کہندی اے۔

''نہیں کاکو۔ توں کیوں پیسے دیویں۔ میں جو جیونا واں۔''

''چلو پئی مجیدے نوں وی اوہدے حصے دیاں جلیبیاں دے آئیے۔ فیر آ کے میلہ ویکھنے آں۔'' قادُو کہندا اے۔

''پتا نہیں باپُو۔ مولوی اکبر تے تایا مراد خاں کتھے نیں۔ سلکھن سنگھ پُچھدا اے۔

''وِیرا! اوہ بانی سُنن گوردوارے ول گئے سن۔ اوتھے ہون گے۔'' پریتو کہندی اے۔

''ٹھلا۔ تُسیں دکان تے بیٹھو اسیں ہُنے آئے آں۔'' سلکھن سنگھ کہندا اے۔

''ٹھلا وِیر۔''

''پئی میں وی چلیا واں بانی سُنن۔ مینوں وی چُھٹی دیو۔'' چرن سنگھ کہندا اے۔

''ٹھلا چاچا۔'' سلکھن سنگھ کہندا اے تے اوہ سارے سوائے چرن سنگھ دے ٹالھی ول ٹُر پیندے نیں۔

جد قادُو، سلکھن سنگھ تے دُوجے مُنڈے واپس ڈانگ سوٹیاں نال تیار ہو کے واپس پرتے تے حلوائی دی دکان دے آلے دوالے بھیڑ لگی ہوئی سی۔

''قادرا۔ چنگا ہویا اسیں ٹالھی تھلیوں مجیدے کولوں سوٹے لے کے آئے آں۔ حلوائی دی دکان تے گڑبڑ جاپدی اے۔'' سلکھن سنگھ نے فکرمندی نال کہیا۔

''ہُنے پتا لگ جاندا اے۔ معاملہ کیہ اے؟'' قادُو نے کہیا تے اگانہہ وَدھ کے بھیڑ وچ جا وڑیا۔ باقی اوہدے پِچھے ہو گئے۔

''جلیبیاں دے پیسے میں دیاں گا ایہہ نہیں دین گیا۔'' ہینے دے ہتھ وچ نوٹ سن۔

آواز وچ کنبنی تے ساہ وچ شراب دی بو۔

''ایہناں دے پیسے رُستم خاں صاحب دے گئے نیں جی۔'' دکاندار ڈر نال کنب رہیا سی۔

جس ویلے قادُو کھونڈ پھڑ کے بینے دے سامنے ہویا تے تماشہ ویکھن والے چار چار گُروں پِچھے ہٹ گئے۔ ہُن اک پڑ جیہا بن گیا جیہدے وچ حلوائی دی دکان۔ گڑیاں، بینا تے اوگرے دے مُنڈے (جیہناں دے ہتھاں وچ ڈانگاں تے کرپاناں سَن) تے قادُو کھلوتے ہوئے سن۔

''بینا! توں کیوں پیسے دے رہیا ایں؟'' قادُو نے پُچھیا۔

''اوئے میں نہیں دے رہیا۔ سردار کرپا سنگھ دے رہیا اے۔'' بینے نے بانہہ ہلا کے کہیا تے اوہدے مونہہ وچوں رُوڑی مار کہ شراب دی بُو والا ساہ قادُو دِیاں ناساں وچ وڑ گیا۔

''سردار کرپا سنگھ آپ آن کے کیوں نہیں پیسے دیندا۔'' قادُو نے غصے تے ضبط کردیاں ہوئیاں کہیا۔

''اوئے اوہدے تے میرے وچ کیہ فرق اے؟''

''توں ساہنسی ایں تے اوہ سِکھ اے۔ ایہہ فرق اے۔ اوہدی جگہ ساڈی منجی دے سرہانے ول اے تے تیری جگہ ساڈیاں جُتیاں وچ۔ ایہہ فرق اے۔''

''اوئے کُتیا پٹھانا۔ توں میرے مونہہ آوَنا ایں۔'' بینے دی گالی اجے مونہہ وچوں نکلی نہیں سی تے قادُو نے اوہدے گل وچ ہتھ دے کے اوہنوں پچھے کھلوتے سِکھ مُنڈیاں تے سُٹیا۔ بینا ڈِگدا ڈِگدا پَیریں کھلو گیا تے تیجی لَت اگانہہ ودھا کے اوہنے نکوے نال قادُو تے وار کیتا۔ قادُو چھیتی نال لانبے ہوگیا تے بینے دا نکوا پولی مٹی والی زمین وچ دھس گیا۔ قادُو نے اُلار کے کھونڈ ماریا تے بینے دیاں دووِیں بانہواں کڑک کر کے کہنیاں توں اُتے کر کے ٹُٹ گیاں تے بینا نکوے تے مونہہ بھار ڈِگ پیا۔ قادُو نے دُوجی واری کھونڈ سِکھ مُنڈیاں وَل اُلاریا پر اوہ پچھاں نس گئے۔ اوہو کھونڈ بینے دے مَوہراں وچ پیا۔ کرپا سنگھ ٹاہلی دے پچھوں کرپان کھچ کے گولی وانگ قادُو وَل نسا پر سلکھن سنگھ چھال مار کے دوواں دے وچکار آ گیا۔

''ہٹ جا سلکھن سیہاں'' ایہہ کرپا سنگھ دی آواز سی جیہڑا سلکھن سنگھ دے جپھے وچوں نِکلن دا جتن کر رہیا سی۔

''سُلکھنا! آ ؤن دے کرپا سنگھ نوں۔'' قادُو غصے وچ بولیا۔

سلکھن سنگھ نے اپنا جپھا کھول دِتا۔ قادُو نے کھُونڈ سُٹ کے چھیتی نال اپنا کھبا ہتھ کرپا سنگھ دی بجی بینی نوں پایا (جیہدے وچ اوہنے کرپان پھڑی ہوئی سی) تے سجے ہتھ دی مُٹھ کس کے اوہدی ٹھوڑی تھلے ہُورا ماریا۔ کرپان ہتھوں چُھٹ گئی تے کرپا سنگھ اپنے آپ نوں سنبھالدا چار پنج قدم پچھے جا ڈِگیا۔

اینے چر وچ سردار ہرنام سنگھ۔ چرن سنگھ۔ مراد خاں تے مولوی اکبر قادُو تے کرپا سنگھ دے وِچکار آ کھلوتے۔ کرپا سنگھ پگڑی سنبھالدا کرپانوں بغیر بھیڑ وچ پرت گیا۔

(7)

اوس ے دن ای شام نوں فرید پور دے مُنڈے گُڈیاں تے سیانے پِنڈ پرت آئے۔ اوگرے دے لبانے بینے نوں سہکدیاں ہویاں منجی تے پا کے لے گئے۔ لمی چوڑی گل نہ ودھی کیوں جے لوکاں دا خیال سی ساہنسی جمدے ای ایسے واسطے نیں کہ اوہناں دیاں لتاں بانہواں ٹُندیاں جڑدیاں رہن۔

رستے وچ مولوی اکبر قادُو تے غصے راضی ہویا پر صُغی تے پریتو نے اوہنوں ایہہ کہہ کے ٹھنڈا کیتا کہ جے قادُو موقعے تے نہ آجاندا تے بینے نے لوکاں سامنے اوہناں دی بے عزتی کرنی سی۔ سردار ہرنام سنگھ نے قادُونوں تھاپنا دِتی کہ اوہ بینے وَرگے سُورے اگے ڈٹ کے کھلوتا تے اوہدی گالھ دا جواب ٹُھک دا دِتا۔ مراد خاں وی خوش سی کہ فرید پور دا سنڈھا تے قادُو میدان مار کے آئے نیں۔ مولُو کبابیا چُپ چاں سی۔ دینا مراثی اجے تیک مِٹھے مِٹھے ڈکار مار رہیا سی۔ تے شیموں سنڈھے تے بیٹھا پینی وجا رہیا سی۔

دُوجے دن سورج دی ٹِکی نکلن توں پہلاں کسے نے قادُو دا کُنڈا کھڑکایا۔ قادُو دی ماں رَوڑی تے بُوہا کھولیا۔ سردار ہرنام سنگھ دا کاما دلدّر سنگھ تے ائی ماچھی سَن۔

پنڈ وچ مشہور سی پئی دلدّر سنگھ دے سینے وچ چڑی دا دل اے کہ اوہ بہت ڈرا کل

بندہ اے۔ الّی ماچھی ٹٹیاں بانہواں لتاں جوڑن دا کاریگر سی۔ اوہنے ایہہ کاریگری اپنے پیو کولوں سکھی ہوئی سی۔

مائی روڑی دوواں نوں اندر لے گئی۔ قادُو جگ پیا سی۔ اوہنے دوواں نوں کول ڈھٹھی ہوئی منجی تے بٹھایا تے مائی روڑی اوہناں لئی دہیں دے چھنے لے آئی تے کول بہہ گئی۔

''سویرے سویرے کیویں چھپے دلدر سیہاں۔'' قادُو نے پُچھیا۔

''واہگرو دی سَونہہ۔ بڑی جرُوری گل کرن آئے آں اسیں دوویں۔ کیوں الّی۔'' دلدّ رسنگھ نے الّی نوں اَرک مار کے پُچھیا۔

''آہو۔آہو۔'' الّی ماچھی نے دہیں دا چھنا سنبھالدیاں ہویاں کہیا۔

''کیہ جروری گل اے۔'' قادُو نے دلچسپی نال کہیا۔

''اسیں دوویں ساری رات اوگرے کٹ کے ہُنے ہُنے آئے ہاں۔'' دلدرسنگھ بولیا۔

''کیہ کرن گئے سی اوگرے؟''

''مینوں تے ترکالاں ویلے وڈے سردار ہوراں دھڑی گھیو ولٹوئی وچ پا کے دِتا تے کہیا کہ ایہہ گھیو ہینے واسطے اوگرے لے جا کیوں جے قادُو نے اوہدی کھبّی بنّی بانہہ کوکیاں والا کھونڈ مار کے توڑ دتی اے۔ سردار ہوراں نے مینوں پندراں روپئے وی دتے کہ ایہہ ہینے نوں دے کے کہنا کہ اوہ ایہناں روپئیاں دی تنگڑائی والی شے کھالوے۔ تے نالے ایہہ وی کہیا کہ کلونت کور نوں کہنا کہ پلُس ٹھانے نہ جاوے سٹ پیٹ لگدی رہندی اے۔'' گل مُکا کے دلدّ رسنگھ ڈیکوڈیک دہیں پین لگ پیا۔

''ہلا بئی الّی۔توں کیہ کرن گیا سی؟'' قادُو نے آلّی کولوں پُچھیا۔

''مینوں خاں صاحب نے بھیجیا سی کہ میں جا کے ہینے دیاں بانہواں چاڑھ آواں تے پنڈے تے مالش کر آواں۔'' گل کر کے الّی ماچھی وی دہیں پین لگ پیا۔

''دلدّ رسنگھ دہیں پی بیٹھا سی۔چھنا منجی تھلّے ریڑھ کے بولیا۔

''الّی تے ڈنگراں والے اندر ہینے نوں مالش کردا رہیا پر میں بیٹھک وچ بیٹھا کرپا سنگھ، ترنجن سنگھ تے دُوجیاں دیاں گلاں سُندا رہیا۔''

''ہلا۔کیہ گلاں کردے سَن اوہ؟''

''واہگرو دی سَونہہ اوہ تیتھوں بہت ڈر گئے نیں۔ تھر تھر کنبدے نیں۔ پر اوہناں نوں تیرے تے غصہ وی بہت اے۔''

''بچّھا! پر میرے تے غصہ کیوں اے دلدّر سیہاں؟''

''توں پہلاں کرپا سنگھ نوں شاہ سکندر دے میلے تے ماریا۔ فیر ہُن چھٹی دے میلے تے جینے دیاں بانہواں توڑیاں تے کرپا سیہاں دی بے عزتی خراب کیتی۔''

''دلدّر سیہاں۔ اوہ عزت والے کم کرن تے عزت کروان۔ کیوں پُٹھی چلّی ہوئی اے۔''

''گل تے تیرے والی ٹھیک اے۔ پر ہوڑ مار تے بے نقُوف جو ہوئے۔ ہُن اوہ تیرے نال وساکھی دے میلے تے لڑن گے۔''

''وساکھی کیہڑی دُور اے۔ ویکھ لواں گے لڑدے نیں یاں مار کھاندے نیں۔''

''اوہ کیہندے سن لام لگی ہوئی اے۔ قادُو نوں وڈھ کے لام وچ بھرتی ہو جاواں گے۔ کیہڑا کسے نے پچھنا ایں۔

''ایہہ گل کون کہندا سی؟''

''کرپا سیہاں۔ ہور کون؟ پئی توں اوہدی ٹھوڈی تے ہُورا جو پریتو دے سامنے ماریا سی تے اوہ ڈِگ پیا سی۔ بھلا ویاہ ہون دے پچھوں کرپا سنگھ دا رُعب پریتو تے کیویں پوے گا؟''

''پریتو اُتے رعب پان دی گل سی تے مینوں کرپا سنگھ پہلاں دَسدا۔ پریتو دے سامنے اوہدے کولوں میں ہورا کھالیندا۔''

''واہگرو دی سَونہہ۔ مخول نہیں۔ ہُن کرپا سنگھ دا پریتو تے کدے رعب نہیں جمنا۔''

''پئی ایہہ گل اے تے اسیں وساکھی دے میلے تے پریتو دے سامنے کرپا سنگھ کولاں مار کھا لواں گے۔ پر کرپا سنگھ آپ کہوے تاں۔ نہیں تے نہیں۔''

مائی روڑی چھَنے لے کے ڈھارے وچ چلی گئی جتھے اوس رِڑکنا پایا ہویا سی۔ دلدّر سنگھ نے کھبے بنّے اَکھ چُرا کے ویکھیا تے ہولی جیہی بولیا۔

''جے توں قادر سِکھ ہوندا تے پریتو نے اپنے باپو نال لڑ کے تیرے نال ویاہ کرا لینا سی۔ اوہدے اُتے تیرا بہت رُعب اے۔''

''گلاں تینوں بہت آوَندیاں نیں دلدّر سیہاں پر تینوں کیویں پتا اے کہ اوہنے

میرے نال اپنے باپُو توں اِک واگی ہو کے ویاہ کرا لینا سی؟''

''بس میرا گویڑ اے۔ میرا دل جو کہندا اے۔''

''اپنے دل دی بھلی کہی۔ ساڈا ویاہ شیاہ کِتے نہیں ہونا دلدّ ر سیہاں۔ تیرے وانگ میں وی کواریاں ای پیا پھرنا ایں۔

''صُغی جو ہنگی اے'' آلی نے اپنی لمی چُپ توڑی۔

''اخے مردہ بولے گا تے کفن پاڑے گا۔ اوئے آلی۔ کِتھے رام رام کِتھے ٹَیں ٹَیں۔ ویاہ ہوسکدا سی جے میرا پیو جیوندا ہوندا۔ ویاہ ہوسکدا سی جے میری زمین ہوندی۔ ویاہ ہوسکدا سی جے میں مراد خاں دا کاما نہ ہوندا۔ میرا پیو جیوندا نہیں ہوسکدا۔ میری زمین مینوں واپس نہیں مل سکدی کیوں جے بیچ ہوگئی۔ تے دُنیا تے دُوجا مہینوال نہیں جم سکدا کہ ڈنگر چارن دے بعد سوہنی نال ویاہ وی کرے۔''

''واہگرو دی سَونہہ۔ صُغی نال تیرا ویاہ ہوسکدا اے۔ جے ہونا ہووے تے۔'' دلدّ ر سنگھ دی گل سُن کے قادُو زور نال ہسیا۔ اوہدا حالی ہاسا نہیں سی مُکا تے اوہدی بے بے دی آواز ڈھارے وچوں آئی۔

''وے کاکا شرم کر۔ کیہ کنجراں وانگ ہسنا پیا ایں۔''

''نہیں بے بے کوئی گل نہیں۔ میں دلدّ ر سنگھ دی گل توں ہسّیا واں۔''

دلدّ ر سنگھ تے آلی منجی توں اُٹھ کھلوتے۔

''چلیئے یار۔ ساری رات جاگ کے کڈھی اے۔ اساں کہیا کہ اپنے یار نوں گل بات سُناندے جائیے تے وہیں پیندے جائیے۔ واہگرو دی سَونہہ بڑا مزا آیا دہیں دا۔''

''واگرو دی سَونہہ۔ مینوں تیریاں گلاں دا بڑا مزہ آیا اے۔''

قادُو وی اُٹھ کے اوہناں نال ٹُر پیا۔

(8)

جٹا آئی او وساکھی
جٹا آئی او وساکھی
جٹا آئی او وساکھی
جٹا آئی او وساکھی

چونہہ کُوٹاں توں وساکھی دے آوَن دیاں واہراں نیں۔ ترکالاں ویلے پنڈو پنڈ بھنگڑے دے ڈھول وَجنے شروع ہوندے نیں تے رات ٹُھڈی تیک وَجدے رہندے نیں۔ وساکھی فصلاں پکّن دا میلہ۔ جدّھر نظر مارو کنک دے سیونے رنگّے سِٹے ہلُو نے تے بھوانٹنیاں لیندے نظر آوَندے نیں۔ ایہہ سِٹّے ہالیاں دے مضبوط ہتھاں دی سُچّی کار دا پَھل نیں۔ جس دھرتی وچ اوہناں دا مُڑھکا ڈُلھیا اوس دھرتی وچوں پانی پی کے ایہہ فصلاں جوان ہوئیاں نیں۔ جس مٹی وچ اوہناں اپنی جندرولی اے اوس مٹی وِچوں اوہناں دیاں سدھراں دا بی پھلیا پُھلیا اے۔ اپنی کیتی کتری دا مُل پیندا ویکھ کے جٹ پُھلیا نہیں ساندا۔ زمین توں اُلریا پھردا اے۔

واڈھیاں دُور نہیں۔ نیڑے نیں۔ واڈھیاں پین گیاں۔ مُیاراں تے پربھانیاں نچدیاں گوندیاں چھاہ ویلا لے کے آوَن گیاں۔ پُولے تے بھریاں بجھّن گیاں۔ سِٹے چھنے جان گے۔ مرلیاں لگّن گیاں۔ گاہ پین گے۔ دھڑاں اُسرن گیاں۔ نپائی ہووے گی۔ راکھے بیٹھن گے۔ پڑاں وچ ماہیے، ڈھولے ٹپے گائے جان گے۔ بوہل جوکھے جان گے۔ دانے کوٹھیاں تے بھڑولیاں وچ آوَن گے۔ کُجھ کھان لئی رکھے جان گے۔ باقی وِکن گے۔ پیسے پلّے ہون گے۔ ہار، بند، پازیباں، بُگتیاں، ٹِکا، دَونی، کنگن، چھڑ کنگن، نتھ، لَونگ، گوکھڑو۔ عطر پھلیل تے سَک سُرمہ خریدیا جاوے گا۔ وسّوں تے نکھار آوے گا۔ حیاتی پنگرے گی۔ رُوح جاگے گی۔ وساکھی اکلّی نہیں آئی۔ جٹّاں زمینداراں لئی زندگی دا سندیسہ لے کے آئی اے۔

ہَل واہن والے نوں وی احساس اے کہ اوہدی فصل...... تے اِنج اوہدی محنت...... جوان ہوگئی اے۔ ایہہ احساس اوہدیاں بولیاں وچ اے۔

بارھیں برسیں کھٹّن گیا تے کھٹ کے لیاندی گانی
اساں دیاں فصلاں تے، کِہی سوہنی آئی جوانی
اساں دیاں فلاں تے
بارھیں برسیں کھٹّن گیا تے کھٹ کے لیاندی سوئی
اپنیاں زیناں چوں، جٹا چُن لے ہیرے موتی
اپنیاں زیناں توں

فصل پکّن دا موسم شرارتاں، شوخیاں، مسخریاں تے چوہلاں دا موسم وی اے۔ دیور بھابیاں نوں چھیڑ دے نیں تے روائتی محبوب نوں مخول کر دے نیں۔

بارھیں برسیں کھٹّن گیا تے کھٹ کے لیایا سردے
بھابو تیرے بند نہ بنے مُنڈے مر گئے کمائیاں کر دے
بھابو تیرے بند نہ بنے
بارھیں برسیں کھٹّن گیا تے کھٹ کے لیایا چھاواں
کندھاں وچ رکھ موریاں تینوں دُدّھ دا گلاس پھڑاواں
کندھاں وچ رکھ موریاں
بارھویں برسیں کھٹّن گیا تے کھٹ کے لیایا جُوں
متّھے یار دے نہ لگیا جاوے جُھوٹھی پے گئی وچناں توں
متّھے یار دے نہ لگیا جاوے
بارھیں برسیں کھٹّن گیا تے کھٹ کے لیایا پھُھوڑے
ٹنگے تھمیاں نال پراندے، جیہناں دے راتیں یار وچھڑے
ٹنگے تھمیاں نال پراندے

جے گبھرو پنڈوں باہر گھنگرو پَیریں پا کے سداں سُراں ہیکاں لاؤندے نیں تے اوہناں دِناں وچ پنڈ دیاں کُڑیاں کٹھیاں ہو کے گِدا پاؤندیاں نیں نچدیاں نیں تے گوندیاں نیں:

بولی پاواں شگن مناواں

بولی دے دن آئے
شام جی کتھے گو ڈیرے لائے
شام جی کتھے گو ڈیرے لائے

فرید پور۔ خان پور۔ اوگرے تے دوجے پنڈاں دے لوک کنڈل پور وساکھی ویکھن جاندے نیں۔ فرید پور دا اپنا بھنگڑا نہیں ہوندا۔ ہاں خان پور تے اوگرے دا علیحدہ علیحدہ بھنگڑا ہوندا اے۔ مولوی اکبر۔ سردار ہرنام سنگھ تے مراد خاں دا خیال اے کہ بھنگڑا نچدا آدمی بے رُعب لگدا اے۔ پر ایہدے باوجود مُنڈے یا تے خان پور دے بھنگڑے وچ جا شامل ہوندے نیں تے یا اوگرے دے بھنگڑے وچ۔ پرانے گُڑ تے کِکراں دے سِکڑاں نوں روڑی وچ دب کے شراب تیار کیتی جاندی اے۔ فیر چھنیاں تے گلاساں وچ پا کے ڈیکو ڈیک سنگھوں ہیٹھاں سُٹی جاندی اے۔ سِکھاں دے سارے ایانے سیانے شراب پیندے نیں پر پٹھاناں وچ کوئی کوئی۔ مراد خاں شراب نہیں پیندا۔ پر ہرنام سنگھ جے کِتے گلاس وچ تھوڑی جیہی پا دیوے تے انکار وی نہیں کرسکدا۔ اوہدا خیال اے اِنج ہرنام سنگھ دا دِل ٹُٹ جائے گا۔ مولُو کبابیا تے اَینی پیندا اے کہ مونہہ وچوں جھگ نِکلن لگ پیندی اے۔ قادُو نے اجے تیک شراب نہیں پیتی۔ اوہنوں شراب دتی وی جاوے تے اوہ ایہہ کہہ کے شراب پین توں ناںہہ کر دیندا اے کہ ایہہ حرام شے اے۔ ایہو گل اے کہ مولوی اکبر قادُو تے ہمیش خوش رہندا اے۔ دینا مراثی تے اوہدا وڈا مُنڈا فیروز وی مونہہ مار لیندے نیں۔ ایہو حال مجیدے جولاہ دا اے۔ شراب عام طور تے تُلسی داس دے گھر تیار ہوندی اے۔ شانتی اوہناں دِناں وچ بنارسی دے گھر آ جاندی اے جیہناں دِناں وچ اوہدے گھر شراب دی بھٹی کُھلدی اے۔ فرید پور دے لوکاں نوں ناجائز شراب تیار کرن دا ڈر خوف نہیں۔ کیوں جے پُلس نوں مراد خاں تے ہرنام سنگھ سنبھال لیندے نیں۔

وساکھی کُنڈل پور دے سبھ توں وڈے باغ وچ لگی ہوئی اے۔ ایہہ امباں دا باغ اے۔ باغ دے وچکار گوردوارہ اے تے گوردوارے دے چار چوفیرے کوئی چالی بھنگڑے پے رہے نیں۔ ڈھولاں دی گڑگج وچ کن پئی آواز سنائی نہیں دیندی۔ کئی شراپیے پَیلیاں دے بنّے مودھے پئے ہوئے نیں۔ سِکھاں دے کیس کُھلے نیں تے اِنج جاپدا اے جیویں

سارے موت ناچ وچ شامل ہون آئے نیں۔ ہر پاسیوں ہیکاں ای ہیکاں لگ رہیاں نیں۔ سمجھ نہیں آوندی کیہڑی ہیک سُنیے تے کیہڑی نہ سُنیے۔ سارا میلہ افراتفری تے ہَول توائی وچ گم اے۔ ایانے چِیک رہے نیں۔ ماواں کھپ پا رہیاں نیں۔ پیو ہوش حواس گوائی بیٹھے نیں۔ پُتر کناں تے ہتھ رکھ کے تان سین بنے ہوئے نیں۔ دِھیاں ہرنیاں وانگوں سَیلیں باگیں چڑھیاں ہوئیاں نیں۔ ایہہ اک سِکھ بابا جیہدی عمر ستر سال توں گھٹ نہ ہووے گی کلا ای اکل اِنج بھنگڑا پا رہیا اے۔ اوہنے وی کوئی تُبکا کوپی لئی لبھدی اے۔ پتا نہیں ایہہ پُلس دا سپاہی کِدھر نسّا جا رہیا اے۔ خبرے کِتے لڑائی ہوگئی اے۔ دُور اک امب تھلّے اک جوان کُڑی تے اک جوان مُنڈا ہس ہس کے گلاں کر رہے نیں۔ دوواں دے نک جُڑے ہوئے نیں تے دوویں سِکھ جاپدے نیں۔

ایہہ لَو۔ صُغی، پریتو تے اوہناں دیاں سہیلیاں وی آ گئیاں نیں۔ ساریاں نے دنداسہ ڈھیر سارا مَلیا ہویا اے تے رنگ چوکھا چڑھیا اے۔ ساریاں بُجّے جیہے امب تھلّے کھلو گئیاں نیں۔ اک بھنگڑا امب دے نیڑے آ رہیا اے۔ ایہہ تے خان پور دا بھنگڑا اے تے فرید پور دے لگ بھگ سارے مُنڈے بھنگڑے وچ نیں۔

پریتو۔ ''اوہ ویکھ، تیرے ویر گوربچن سنگھ تے سلکھن سنگھ۔''

''آہو اڑیئے۔ کِنے سوہنے لگدے نیں بھنگڑا پوندے۔''

''اَوہ ویکھ فیروز۔ دُلّا۔ مجیدا۔ بنارسی تے شیموں۔ ہائے نی شیموں وَل ویکھ کِنا سوہنا لگدا اے۔ اوہدا پیو اپنے پُتر نوں بھنگڑا پاؤندیاں ویکھ کے کِنا خوش ہوندا اے۔''

صُغی۔ ''قادُو نہیں لبھدا بھنگڑے وچ۔''

''اوہ نہیں بھنگڑا پاؤندا ہوندا۔''

''پر صُغّی۔ اَوہ گھونڈ کیہدا اے۔ اوہ تے قادُو دا اے۔ آہو قادُو دا اے۔''

''دفع۔ ایہہ فیر گھونڈ لے کے آ گیا اے۔''

''پر صُغّی۔ ویکھ قادُو نے ٹھا ٹھا کیویں بنھیا ہویا اے۔''

''پریتو پگڑی ویکھ تے پگڑی دا شملہ ویکھ۔ پگڑی اِنج بنھی ہوئی اے جیویں لاٹ صاحب ہووے۔''

''اوہ اپنے آپ نوں لاٹ صاحب ای سمجھدا اے۔''

''پریتو۔ تیرا بھرا سلکھن سنگھ سدّ لاوَن لگا ای۔ اوہنے اپنا سجّا ہتھ کن تے رکھ لیا اے۔''

وَگدی راوی وچ سُٹیا پاوا
رَن فقیر دی جٹ کردا دعویٰ
ایہہ اوہنے نہیں چھڈ نی بھاویں بولد وِک جائے ساوا
ڈھول والیا اوئے

''ویکھیا ای صُغیئے۔ میرے وِیرنے کِنی چنگی سدلائی اے۔''

''آہو پریتو۔ لے ہُن قادُو نے وی کَن تے ہتھ رکھ لیا ای۔ ایہہ وی سَد لائے گا۔''

''آہو۔ اوہنے کھبا ہتھ کَن تے رکھیا اے تے سجّے ہتھ وچ گھونڈ پھڑ کے اوہنوں سِروں اُتانہہ اُلاریا اے۔''

''پریتو سُن کیہ کہندا اے بھلا۔''

بارھیں تاں برسیں نی شاہو کھٹ گھر آیا
کھٹ کے لیایا تاں پنج دھیلے
پہلے تاں دھیلے دی میں کنک منگائی
کُجھ شاہو دیاں پُھلکیاں نوں رہندی کوٹھی چہ پائی
دُوجے تاں دھیلے دا میں گھیو منگایا
کُجھ شاہو دیاں پُھلکیاں نوں رہندا کُپیاں چہ پایا
تیجے دھیلے دا میں تیل منگایا
کُجھ شاہو دے گردے رہندا شیشی چہ پایا
چوتھے تاں دھیلے دا میں عطر منگایا
کُجھ شاہو دے جوڑے نوں رہندا زلفاں نوں لایا
پنجویں دھیلے دے میں پھُل منگائے
کُجھ شاہو دی سیجے رہندے کناں چہ پائے
اندر تاں وڑ کے شاہو منگدا نی لیکھا

گوریئے! اک دھیلے دا مینوں پیندا ای بھلیکھا
کوٹھے تے چڑھ کے شاہو دیندا ای دُہائی
لوکو! باراں تاں برساں دی کھٹّی میری رن گوائی
ڈھول والیا جوانا او او او او

"ہائے میں مرگئی۔ پریتو! ایہہ ایہنے کیہو جیہی سَد لائی اے۔"
"گوریئے۔ ایہہ سَد تینوں سنائی اے قادُو نے۔"
"نی جارڑ دہو۔ مینوں سنائی اے۔ میرا کیہ اوہ لگدا اے؟"
"سانوں کیہ پتا؟ تینوں پتا ہووے گا جیہنوں اوہ سدّاں سنا رہیا اے۔"
"پریتو۔ ایہ اتھے ای مِیل بن کے گڈّے گئے نیں۔ اگے پچھے ہوندے ای نہیں۔"
"تاں کیہ.....؟ سُنی چل سدّاں تے ویکھی چل بھنگڑا۔ تیرے پٹھاناں دا بھنگڑا اے۔"
"وچ سکھ وی تے ہے نیں ناں۔"
"اوہ وی ایس ویلے پٹھان بنے ہوئے نیں صغیئے۔"
"لے سُن۔ قادُو فیر لگا ہیک لاوَن۔"

شیشی بھری شراب دی جیہڑی نتری وانگ کپور
مینوں سُتی نوں وِن چڑھ گیا میں کھیڈن جانا دُور
میں کھیڈاں نال سہیلیاں میری اکھیں پے گئی دُھوڑ
میرے پلّے پیسہ اک نہ، میں لنگھنا پہلے پُور
توں بوہڑ اوئے ربا سچیا میرے عشق دی منزل دُور
ڈھول والیا جوانا او او او او

"بکیئے ہُن دس! ہُن تے اوہنے صاف کہہ دتا اے میری منزل دور۔"
"پریتو مخول نہ کرایوں۔"
"ہلّو ایویں نہیں سچی مچی۔"
"نی ہولی بول مر جانیئے۔ گُڈیاں نہ سُن لین۔"
"گُڈیاں نوں اینی ہوش کدوں اے جیہڑی گل ساڈی سُنن گیاں۔"

''تے ٹر پیا ای بھنگڑا اگانہہ نوں۔ پریتو۔ داری نوں بھیج کے قاڈو نوں بُلا۔''

''کیہ کہنا اے بُلا کے؟''

''توں بُلا تے سہی۔ ذرا اوہدے تے رعب پاؤنے آں۔''

''اوہ تے پہلے ای تیرے حُسن دے رعب تھلّے اے مُیارے۔''

''مخول چھڈ پریتو۔ بُلا سُو۔ نہیں تے اوہنے دور چلا جانا ایں۔''

''بُلا، بُلانی آں۔ داری۔ نی داریئے۔ جا میری بھَین دوڑ کے۔ قاڈو نوں کہہ پریتو بلاؤندی اے۔''

''بھچھا جانی آں'' کہہ کے داری دوڑی دوڑی گئی تے قاڈو نوں بُلا لیائی۔

''کیہ گل اے پریتم کورے؟'' قاڈو نے ٹھا ٹھا کھولدیاں ہویاں پُچھیا۔

''صُغی تیرے نال گل کرنا چاہندی اے۔'' پریتو نے صُغی ول اشارہ کیتا۔

''کیہ گل اے صُغیئے؟ مینوں بُلایا ای۔''

''توں سانوں ایتھے ویکھ کے پُھٹیاں سِدھیاں سدّاں کیوں لاؤن لگ پیا سی۔''

''مینوں تے نہیں سی پتا پئی تُسیں ایتھے کھلوتیاں ہوئیاں او۔ جے مینوں پتا ہوندا تے میں کدے سد نہ لاؤندا۔ مینوں ایمان نال پتا نہیں سی۔''

''ایویں جُھوٹیاں قسماں نہ چُک۔'' صُغی نے ایویں کیویں دے غصے نال کہیا۔

''رب گواہ اے مینوں نہیں سی پتا پئی تسیں ایتھے کھلوتیاں ہوئیاں او۔''

''سانوں ساریاں نوں تیرے تے بہت غصہ اے۔''

''مینوں آپ اپنے تے اَمسوس اے۔ پر ہُن میں کیہ کرسکنا واں۔ جو ہونا سی ہوگیا۔''

''توں ایہناں ساریاں کڑیاں نوں مٹھیائی کھواتاں تینوں معاف کیتا جاوے گا۔''

''میں ضرور'' مٹھیائی کھلاؤندا اپنیاں بیبیاں بھیناں نوں۔ پر میرے کول تے اِک پیسہ نہیں۔''

''میرے پیو کولوں منگ لیندا۔''

''منگے سن پر تایا کہن لگا پیسے سارے صُغی کول نیں۔ میں چُپ کر رہیا۔''

''پیسے تے سچی مچی سارے میرے کول نیں۔ تُوں میتھوں منگ لیندوں۔''

''تیتھوں منگدا میں چنگا نہیں ساں لگدا۔''

''بیچھا میں تیرے وَلّوں ایہناں ساریاں نوں مٹھیائی کھلا دیاں گی تے توں میتھوں اپنے حصے دے پیسے لے لے۔''

''بالکل نہیں۔ مینوں پَیسیاں دی کوئی لوڑ نہیں۔ جے ہوئی تے میں فوجی کولوں لے لواں گا۔ تُساں ایتھے ای رہنا۔ بھیڑ وچ نہ وڑنا۔ کئی لُچے لفنگے پئے پھر دے نیں۔'' قادُو نے کہیا تے میلے وچ جا وڑیا۔

صُغی نے داری نوں پیسے دتے تے ساریاں کڑیاں نوں اوہدے نال مٹھیائی خریدن بھیج دتا سوائے پریتو دے۔

''کُڑیئے۔ ایس مُنڈے نے تیرے قابو نہیں آؤنا بھاویں ٹوں حُسن دے چمکارے مارے تے بھاویں دولتاں وکھا۔''

مینوں کیہ لوڑ اے پریتو ایہنوں قابو کرن دی۔ میں تے ویاہ ای نہیں کرانا۔ کلّے پیو دی کلّی دِھی آں۔ مرن تیکر پیو دی جائیداد تے عیش کراں گی۔''

''ویکھ لواں گے۔ اسیں وی تے ایتھے ای نا۔''

''نی پریتو۔ ایہہ خلقت کِدھر نسّی جاندی اے۔''

''میرے خیال وچ کتے لڑائی ہو پئی اے۔''

''پر ایدھر تے ہُنے داری۔ شیداں تے دُوجیاں کُڑیاں مٹھیائی لین گیاں سَن۔''

''قادُو وی اوہناں توں ذرا کو پہلے ایسے پاسے گیا سی۔''

''ایہہ گھوڑی تے چڑھ کے فصلاں ول کون نسیا اے؟''

''ایہہ تے میری بُھوا دا پُتر لگدا اے۔''

''کون کرپا سنگھ؟''

''آہو''

''میں سمجھ گئی آں پریتو۔ میں سمجھ گئی آں۔ قادُونوں ظالماں نے مار سُٹیا اے۔ قادُونوں۔''

''نہ بھیڑی گل مونہوں کڈھ۔''

''میرا دل کہندا اے پریتو۔ میرا دل کہندا اے۔ یا اللہ توں رحم کریں۔ قادُونوں کجھ نہ ہووے۔''

"پُلس وی نسی جاندی اے اوس ے پاسے، خلقت پُلس نوں ویکھ کے پُھوڑنس پئی اے۔"

پچھوڑ نسدی خلقت وچوں داری، شیداں تے دُوجیاں کُڑیاں وی صُغی تے پریتو ول دوڑ کے آئیاں۔ دوواں نے اگانہہ ودھ کے پُچھیا کہ کیہ ہونی ورت گئی اے۔ کیہ ہوگیا اے؟

"کرپا سنگھ قادُو دے ڈھڈ وچ بلم مار کے نس گیا اے۔ اوہدیاں ساتھیاں تے قادُو دا سِر ڈانگاں مار کے پھیہ چھڑیا اے۔" داری نے روندیاں ہویاں دَسیا۔ صُغی کھلوتی ہوئی سی۔ پَیراں تے بہہ گئی۔ بہہ کیہ گئی سمجھو ڈگ پئی تے سِر تے دوویں ہتھ رکھ لئے۔

"نی داریئے! درشن سنگھ تے نال نہیں سی؟" گھبرائی ہوئی پریتو نے پُچھیا۔

"اوہ قادُو دے سِر اُتے ڈانگاں ماردا پیا سی تے پُلس اپڑ گئی۔ پُلس نے اوس نوں پھڑ لیا اے۔" پریتو وی صُغی دے کول ڈھے پئی۔

فوجی رستم خاں دوڑیا دوڑیا آیا تے بولیا۔

"صغی، پریتو، داری، شیداں تسیں فیروز نال پِنڈ وَگو۔ اسیں قادُو دی لوتھ نوں بہرام کوٹ دے ہسپتال لے کے چلّے آں۔"

"کاہدے لئی چاچا؟" داری نے ڈردیاں ڈردیاں پُچھیا۔

"کاکی! اوتھے ڈاکدار لوتھ دا معائنہ کرے گا تے پُلس دے سپاہیاں نوں دَسے گا پئی قادُو سِر دی سَٹ کھا کے مریا یا ڈِھڈ دے زخم نال مریا اے۔ ساڈے نال پُلس دے دو سپاہی وی چلے نیں۔ تُسیں جاؤ پِنڈ نوں۔ مائی روڑی نوں آکھنا فکر نہ کرے قادُو چنگا بھلا اے۔"

# موت دی آواز

(1)

فوجی رستم خاں تے صُغّی نے یکّہ کرائے تے لیا۔ پُلس دا اک حوالدار نال بیٹھا تے اوہ تِنّے قادُو دی لوتھ نوں لے کے ترکالاں ویلے بہرام کوٹ دے ہسپتال وچ پہنچے۔ رستے وچ صُغّی پُھلکاری وچ مونہہ لکو کے روندی رہی۔ فوجی رستم خاں اوس نوں ساری راہ چُپ کراؤندا رہیا تے کہندا رہیا۔ ''کُڑیے نہ رو۔ اللہ حیاتی دین والا اے فکر ناہیں۔ جواناں دے سٹاں لگدیاں ہوندیاں نیں۔ حوالدار سِکھ سی۔ اوہ ساری راہ چُپ رہیا۔ صرف اِک وار بولیا کرپا سنگھ نے سِکھاں نوں لاج لائی اے۔ اوہ سامنے نہیں آیا تے اوس چوری وار کر کے مرداوَ پنے دا ثبوت نہیں دتا۔ مراد خاں تے ہرنام سنگھ تھانیدار حاکم خاں دے نال چوکی چلے گئے سَن کیوں جے پُلس چرن سنگھ تے درشن سنگھ نوں لاٹھیاں مارن دے الزام وچ گھت کے لے گئی سی۔

یکہ ہسپتال دے احاطے وچ پہنچیا تے سِکھ حوالدار اُتر کے وارڈ وَل نسیا۔ خوش قسمتی سی کہ ڈاکٹر لہنا سنگھ شام دی گشت تے آیا سی تے ہندو نرس ساوتری اوہدے نال سی۔ فوجی رستم خاں تے صغی نے قادُو نوں بانہواں اُتے پا کے اندر لیاندا۔ ڈاکٹر نے اک نکر وچ وچھے ہوئے منجے وَل اشارہ کیتا کہ زخمی نوں اوتھے لما پا دیو۔

''حوالدار لچھمن سنگھ جی۔ گل کیہ اے۔'' ڈاکٹر لہنا سنگھ نے پُچھیا۔

جناب اَج وساکھی دا میلہ سی۔ اوگرے دے کرپا سنگھ تے ہرنام سنگھ فرید پوریئے دے پُتر درشن سنگھ نے ایہدے سٹاں ماریاں۔ ایہہ قادُو اے۔ خاں صاحب مراد خاں دا

عزیز تے بوٹے خاں دا پُتر۔''

''اچھا اچھا۔ سمجھ گیا۔ ہرنام سنگھ تے خاں صاحب نہیں آئے؟'' ڈاکٹر نے پُچھیا۔

''اوہ جناب۔ تھانیدار صاحب نال چوکی گئے نیں۔'' حوالدار نے دَسیا۔

ڈاکٹر نے نبض ویکھی تے اپنا کن قادُو دیاں ناساں اُتے رکھیا۔

''زندگی موت پالنہار دے ہتھ وچ اے۔ اصولاً جوان نوں اوّل تے اوس ویلے نہیں تے راہ وچ مر جانا چاہی دا سی پر جنا جیوندا اے۔''

''جیوندا اے؟'' صغی، فوجی تے حوالدار دے مونہہ وچوں نکلیا۔ ایس فقرے وچ حیرانی، خوشی تے نمعلوم کیہ کیہ سی۔

''ہاں جیوندا اے۔ تے واہگرو دی کرپا نال جیوندا رہوے گا۔'' ڈاکٹر نے جوش نال کہیا۔

ساوتری دوائیاں لے کے آگئی۔ اک بندہ گرم پانی چُک لیایا۔ دوسرے بندے نے ڈھیر سارا رُوں تے ململ دیاں پٹیاں چُکیاں ہوئیاں سَن۔ چوتھے آدمی دے ہتھ وچ لالٹین سی۔

''تُسیں تنے باہر چلے جاوَ۔ جدوں میں بُلاواں اودوں آوَنا۔'' ڈاکٹر نے کہیا تے حوالدار۔ فوجی تے صغی ہَولی ہَولی پَیر پُٹ کے باہر چلے گئے۔

جدوں اوہ واپس کمرے وچ آئے ڈاکٹر لہنا سنگھ خون دھو کے پٹیاں بنھ چُکا سی۔ نرس نے قادُو نوں بے ہوشی وچ ای دوائی پلا دتی سی تے ٹیکے وی لگ چُکے سَن۔

''زندگی موت پالنہار دے ہتھ وچ اے۔ تہاڈے فکر کرن نال بمار نوں کوئی فائدہ نہیں ہوئے گا۔ ایس واسطے بے فکر رہو۔ حوالدار جی تُسیں چُھٹی کرو۔ سویرے آجانا۔ کاکی تے کیہ ناں تیرا چودھری؟''

''جی میرا ناں رستم خاں اے۔ لوک مینوں فوجی کہندے نیں۔'' رستم خاں نے ادب نال اپنا ناں دسیا۔

''کاکی تے فوجی رستم خاں برانڈے وچ آرام کرن۔ میں بندیاں دی ڈیوٹی لا دتی اے۔ اوہ زخمی دے کول رہن گے۔''

''اچھا جی۔ مہربانی۔ بڑی کرپا۔'' فوجی نے کہیا۔

''جاوَ فیر باہر برانڈے وچ آرام کرو۔ کل تہانوں جُدا کمرہ دے دیاں گے۔''

جد حوالدار۔ فوجی تے صغی کمریوں باہر چلے گے تے نرس نے ڈاکٹر نوں ہولی نال کن وچ کہیا۔ ”رات جاگن دا فائدہ تے کوئی نہیں۔ تُسیں صاف صاف کیوں نہیں کہہ دیندے کہ ایہد ے کفن دفن دا انتظام کرن۔“

”ساوتری اِنج نہ کہو ایہہ بھیڑے لفظ نیں۔ ڈاکٹر نوں امید دا پلّہ نہیں چھڈنا چاہی دا۔ ایس جنے دی حیاتی دی بڑی لوڑ اے۔ جے ایہہ مرگیا تے لوک کہن گے سِکھ ڈاکٹر سی اوس نے پرواہ نہ کیتی تے زخمی مرگیا۔“

”پر تہاڈی پرواہ نال وی ایہ نہیں جی سکنا۔“ ساوتری کہہ رہی سی۔

”تے کئی ایسے وی کیس ہوندے نیں جیہناں دی پرواہ نہیں کیتی جاندی پر فیر وی جیوندے رہندے نیں۔“

”اوہ اینے سیریس کیس نہیں ہوندے۔“

”تیرا مطلب ایہہ اے کہ ایہہ کیس اینا خراب ہوگیا اے کہ ساڈی پرواہ دا وی کوئی فائدہ نہ ہووے گا۔ ایس واسطے پرواہ نہ کیتی جائے۔ ہے نا؟“

”جی ہاں۔ میں ایسے طرحاں سمجھنی آں۔“

”جے توں ایس طرحاں سمجھنی ایں ساوتری تے غلط سمجھنی ایں۔ عام لوکاں کول دماغ تے دل ہوندا اے۔ اوہناں دا دل تے دماغ وکھرو وکھرے ہوندے نیں۔ کدے دماغ کم کردا اے تے دل کم نہیں کردا۔ کدے دل کم کردا اے تے دماغ کم نہیں کردا۔ پر ڈاکٹر دا دماغ تے دل دوویں اِکو ویلے کم کر دے نیں۔ دماغ دوا سوچدا اے تے دل پالنہار دے اگے دعا منگدا اے۔ تے جیہڑا ڈاکٹر ایہناں دوہاں سندراں کولوں کم نہیں لیندا اوس نوں میں ڈاکٹر نہیں سمجھدا۔ میرا دماغ ایس بچے نوں بچاؤن دے حیلے سوچے گا تے جے کسے حیلے وچ کمی رہی تے اوہ میرا دل دعا منگ کے پوری کرے گا۔ ساوتری! سنسار دے پالنہار دے رنگ نیارے نیں۔“

ساوتری بڈھے ڈاکٹر دیاں گلاں سُن کے شرمندی جیہی ہوگئی تے بولی۔ ”پرماتما تہاڈی دعا پوری کرے۔“

فیر اوہ دوویں ہولی ہولی پَیر پُٹ دے تے سوچدے کمرے وچوں باہر نکل گئے۔

لالٹین جیہڑے آدمی نے پھڑی ہوئی سی اوس نے قادُو وَل ویکھیا تے فیر ہولی نال اوہدے سرہانے لاگے رکھی میز تے لالٹین ٹکا دتی۔ باقی بندے اپنیاں اپنیاں چیزاں چک کے نال والے کمرے دل ٹُر پئے۔

رات بیت چلی اے۔ کُجھ چِر پہلاں ہسپتال دے نالوں دی وگن والی کچی سڑک چوں وی وساکھی ویکھ کے آون والے لوکاں دیاں گلاں۔ رَولا ہاسے۔ کھِلیاں تے گھنگھرواں دی چھنکار ہسپتال دیاں کندھاں نال وج رہی سی۔ پر ہُن چُپ چان اے۔ صرف ہسپتال دے قبرستان وچ اُگّے ہوئے کِکّر تے بیٹھا اُلّو کدے کدے بول پیندا اے تے ڈُکو ڈولے کھاندیاں رُوحاں نوں ڈراؤندا اے۔ ہوا چل رہی اے پر محسوس ہوندا اے کوئی دُکھیا آہاں بھر رہی اے۔ بازار دے آوارہ کُتّے نالیاں وچوں کُجھ لبھدے اک دُوجے نال لڑ پیندے نیں۔ تے چاؤں چاؤں کرن دے بعد فیر چُپ ہو جاندے نیں۔

فوجی رستم خاں برانڈے دے بنچ اُتے گھوک سُتا اے۔ بنچ تھلّے مٹی دے پیالے وچ دال تے روٹیاں ٹھنڈیاں ہوگئیاں نیں۔ اوہ ایہہ روٹیاں تے دال صُغّی لئی لیایا سی پر اوہنے اِک بُرکی نہیں چکھی۔ اوہ بنچ تے سُتے فوجی دیاں پَیراں وچ بیٹھی اے۔ اوہنے اپنا سارا سریر گُنجھ کے لال پھلکاری وچ لکو لیا تے اکھیاں میٹیاں ہوئیاں نیں۔ اوہدی اک نظر قادُو نوں میلے وچ کھُونڈ پھڑیاں سَد لاؤندیاں ویکھدی اے تے دُوجی اُکھ کمرے وچ بے ہوش پئے ہوئے نُوں۔ اوہدی اک نظر اج وی دوپہر تے اے تے دُوجی اج وی شام تے۔ پتا نہیں قادُو دی بے بے نوں کسے نے دَسیا اے یا نہیں پئی قادُو تے اجل نے وار کیتا اے۔ اوہنوں موت نے ہاک ماری اے۔ اوہ موت دی آواز تے اگانہہ چلا گیا اے۔

''زندگی موت پالنہار دے ہتھ وچ اے۔'' اوہدے کناں وچ سِکھ ڈاکٹر دے لفظ گونج رہے نیں۔ اک سکھ قادُو لئی موت دی آواز بنیا اے تے دُوجا سکھ اللہ کولوں اوہدی حیاتی دی بھکھیا منگ رہیا اے۔ دو انساناں دے ایس مقابلے وچ کون جِتے گا؟ ایہدا پتا رب دے سوا کسے نوں نہیں۔

ہسپتال دے قبرستان وچ اُگے ہوئے کِکّر اُتے اُلو بولیا اے۔ ایہہ کیہ ہوندا اے؟ اینے کیہدے نال گل کیتی اے؟ اینے کسے کولوں کُجھ پُچھیا اے یا کسے ایس آواز دا جواب

دتا اے جیہڑی میں نہیں سُنی۔ اوہ آواز جیہڑا کوئی وی نہیں سُن سکدا۔ صرف جنور ای سُن سکدے نیں تے سمجھ سکدے نیں۔ آخر اُلو دی بولی دا کوئی مطلب تے ہووے گا۔ ضرور کوئی مطلب ہووے گا۔ پر اوہ مطلب کیہ اے؟ کتے ایہہ میٹوں تے نہیں کہہ رہیا کہ تُوں ایتھے بیٹھی ہوئی ایں تے قادُو میرے کول قبرستان وچ آ گیا اے۔ اوہناں لوکاں کول آ گیا اے جیہڑے ہے وی نیں تے نہیں وی۔

''جاگدے رہو پئی او۔'' چوکیدار میٹوں کہہ رہیا اے پئی جاگدی رہ۔ جاگدی رہ۔ کتے تینوں چور نہ پے جاوے۔ کِتے چور نہ تیرا سبھ کُجھ چُرا لے جاوے۔ اجیہا چور جیہڑا نظر نہیں آوندا۔ جیہڑا روحاں دی چوری کردا اے۔ جیہدا ناں موت وی اے۔ جیہنے میرے قادرنوں آواز ماری اے۔

صُغّی دا سریر کنبیا تے اوس جُھنجُھنی لے کے پُھلکاری وچوں سر باہر کڈھیا۔ کھبّے سجّے نظر ماری پر ہر پاسے ہنیرا ای سدا نظر آیا۔ اوہ ہولی جیہی اٹھی تے پُھلکاری سنبھالدی کمرے وَل ٹُر پئی۔ کمرے دا بُوہا کھول کے اوس جھاتی ماری۔ سامنے پلنگ اُتے قادُو پیا ہویا سی تے سرہانے لالٹین جگ رہی سی۔ اوہنوں جھاکا تے آیا پر اوہ چھیتی چھیتی پَیر پٹدی قادُو دے منجے کول چلی گئی۔ اوس کھبّے سجّے تکیا کہ کوئی ویکھدا نہ ہووے پر اوتھے کوئی وی نہیں سی۔ ڈیوٹی تے کوئی وی نہیں سی۔ ساریاں نوں نیندر پیاری اے کون کسے لئی راتاں جاگدا اے؟ کون کسے لئی دُکھ جَر دا اے؟ اوس دوبارہ ایدھر اودھر ویکھیا پر اوہنوں لالٹین دی نّمی نّمی لو وِچ کوئی نہ لبّھا۔ اوہ کچھو مُچھو ہو کے منجے دی بائی نال بہہ گئے۔ اپنا ہتھ قادُو دے سینے ول ودھایا تے اوہدے ہتھ وچ اپنا ہتھ پا کے اپنے بُلھاں نوں نیڑے لیائی۔ چُمیا تے اکھیاں نال لا کے ہولی ہولی رون لگ پئی تے روندی رہی۔

فیر ڈاکٹر لہنا سنگھ ربڑ دے بُوٹ پا کے اِک ہتھ وچ سوٹی تے دُوجے ہتھ وچ ٹارچ پھڑ کے قادُو وَل گیڑا مارن آیا۔ جد اوہ کمرے وچ وڑیا تے اوس صُغّی نوں بائی نال لگ کے روندیاں ویکھیا۔ اوہ آ کے اوہدے سر تے کھلو گیا۔ اوس ویکھیا صُغّی قادُو دے بے جان ہتھ اُتے اکھیاں رکھ کے اپنی دھیانے رو رہی اے۔

''بھولئے! بمار دی باہی نال لگ کے روئی دا نہیں۔'' ڈاکٹر نے کہیا۔ صُغّی قادُو دا

ہتھ چھڈ کے زور زور نال رون لگ پئی۔ ڈاکٹر نے سوئی تے ٹارچ میز تے رکھی۔ تھلّے بیٹھی صُغّی اُٹھا کے سینے نال لایا تے بُجھی ہوئی آواز وچ بولیا۔ نہ رو میری دِھی۔ نہ رو۔ زندگی اللہ میاں دے ہتھ وچ اے۔''

(2)

دُوجے دن شاہ ویلے مراد خاں تے ہرنام سنگھ کنڈل پور دی پُلس چوکی پہنچ گئے۔ تھانیدار حاکم خاں اجے تیک گھروں نہیں سی آیا۔ اوہ اوہدے کمرے وچ بہہ کے انتظار کرن لگ پئے۔ تھوڑی دیر بعد حاکم خاں وی وردی لاہ کے آ گیا۔ اوہدے ہتھ وچ موٹا جیہا ڈنڈا سی۔

''رات کتھے رہے او خاں صاحب؟'' حاکم خاں نے کُرسی اُتے بہندیاں تے پالش کیتا ہویا ڈنڈا میز تے رکھدیاں ہویاں پچھیا۔

''رات نوں دیر نال بہرام کوٹ پہنچے ساں۔ سویرے ڈاکدار نوں ملے تے تہاڈے وَل آ گئے۔'' مراد خاں نے دسیا۔

''قادُو دا کوئی پتا لگا؟ جیوندا اے یا......'' تھانیدار نے فقرہ پورا نہ کیتا۔

''ڈاکدار کہندا سی گھبران دی کوئی گل نہیں۔'' مراد خاں بولیا۔

''چنگا خاں صاحب ایہہ دسّو پئی تہانوں کدوں پتا لگا پئی کرپا سنگھ، درشن سنگھ تے چرن سنگھ نے قادر نوں مار ڈگایا اے؟''

''میں تے ہرنام سنگھ کتھے پنڈوں میلہ ویکھن آئے ساں۔ پنڈ دے باقی مُنڈے ساتھوں پہلے آ گئے ہوئے سَن۔ اسیں کنڈل پور سردار سورن سنگھ دی حویلی گھوڑیاں بَنھیاں تے آپوں میلے وچ چلے آئے۔ جد اسیں گوردوارے لاگے پُہنچے آں تے اوتھے سانوں اک واقف بندہ مل گیا۔ اسیں اوہدے نال گلاں کرن لگ پئے۔ گلاں کر ای رہے ساں تے اِنج معلوم ہویا جیویں واہر جیہی پئی اے۔ فیر اساں ویکھیا پُلس دے بندے اودھر نَسّی جاندے نیں۔ جدوں اسیں اوتھے پہنچے تے قادُو مُوہدا پیا سی تے پُلس دے سپاہیاں نے درشن سنگھ تے چرن سنگھ نوں جپھے مارے ہوئے سَن۔ اینے چِر وچ تسیں اوتھے اپڑ گئے۔

باقی سارے معاملے دا تہانوں پتا ای اے۔"

"میلیاں مشاہدیاں وچ لڑائیاں ہوندیاں نیں۔ لوک زخمی وی ہوندے نیں تے مردے وی نیں پر اصل مجرم قابو آ جاندا اے۔ ایس معاملے وچ اصل مجرم گھوڑی نوں اڈی لا کے نس گیا اے تے دُوجے درجے دے مجرم قابو آ گئے نیں۔ میں اوہناں نوں رات کرپا سنگھ بارے پُچھیا پر اوہناں کول اِکو ای گھڑیا گھڑایا جواب اے تے اوہ ایہہ "جناب سانوں نہیں پتا" دسّو پُلس ہُن کیہہ کرے؟"

"میں تے چاہناں حاکم خاں" مراد خاں بولیا۔ "اللہ میاں قادُو دی حیاتی دیوے۔ اوہ ٹھیک ٹھاک ہو جاوے تے آپس وچ صلح صفائی ہو جاوے۔"

"پر قادُو دے بچن دی امید گھٹ اے۔ کرپا سنگھ دی بلم نے اوہدا ڈھڈ چیر کے رکھ دتا تے اوہ زمین تے ڈِگ پیا۔ اُتوں درشن سنگھ تے چرن سنگھ نے ڈانگاں نال اوہدا سر پھیہ دتا۔

'ڈاکٹر لہنا سنگھ بڑا سیانا اے۔" ہرنام سنگھ دیر توں چُپ سی۔ خیر اوہ وی بولیا

"سردار ہرنام سنگھ جی۔ تسیں مینوں ایہہ دسّو پئی تسیں کرپا سنگھ ورگے جنے نوں دھی دا ساک کیوں دتا اے؟" حاکم خاں نے پچھیا۔

"ایس واسطے پئی اوہ میری بھین کلونت کور دا پُتّر اے تے ایس کر کے پئی کرپا سنگھ دی واہوا زمین اے۔" ہرنام سنگھ نے کہیا۔

تُسیں کدے ایہہ وی سوچ لینا سی پئی کرپا سنگھ ڈھیر ساری شراب پیندا اے۔ اپنی نگرانی وچ شراب کڈھوندا اے۔ چوراں ڈاکوواں تے سانسیاں نال اوہدا پیار اے۔ میلیاں وچوں گون والیاں نوں چُک لے جاندا اے۔"

"ایہہ کم اسیں وی اپنی جوانی وچ کر دے ہوندے ساں خاں صاحب۔" ہرنام سنگھ نے کہیا۔

"میرا خیال اے تُسیں کسے تے چوری وار نہیں کر دے ہوو گے۔" حاکم خاں نے طنزاً کہیا۔

"نہیں۔ میں ہمیشہ للکار کے لڑیا واں۔ میں کدے کسے تے چوری وار نہیں کیتا۔ میں

چوری وار کرن والے نوں مرد دا بچہ نہیں سمجھدا۔'' ہرنام سنگھ نے مان نال کہیا۔

''کرپا سنگھ نے چوری وار کیتا اے۔''

''ایسے واسطے میریاں اکھیاں تہاڈے ساہمنے نیویاں نیں۔ اوہ سامنے آ کے للکار کے قادُو تے وار کردا تے قادُو دا وار کھاندا۔ مر جاندا یا قادُو نوں مار کے پھانسی دے تختے تے چڑھ جاندا تے میں خوش ہوندا۔ اوہ قادُو تے چوراں طرحاں وار کر کے لُک گیا اے۔ مینوں ایہدا دُکھ اے۔ سِکھ تھوڑ دِلے نہیں ہوندے۔ کرپا سنگھ تھوڑ دِلا نکلیا اے۔'' ہرنام سنگھ دے آخری فقرے وچ نفرت سی۔

''تہانوں کوئی پتا ہووے پئی اوہ ایس ویلے کتھے اے؟'' حاکم خاں نے ٹوہ لائی۔

''مینوں کرپا سنگھ دے تھاں ٹکانے دا پتا ہووے تے میں آپ تہانوں اوس ٹکانے تے لے جاواں تے کہواں اَوہ جے کرپا سنگھ اپنی پستول نال ایہدی چھاتی ستاں گولیاں نال پاڑ دیو۔''

''پر سردار ہرنام سنگھ! تیرا اِکّا پُتر درشن سنگھ وی اوہدے نال سی۔'' حاکم خاں نے کہیا۔

''ہاں۔ میرا اِکّا پُتر درشن سنگھ اوہدے نال سی۔ پر سارے پُتر، پُتر نہیں ہوندے۔ کُپتّر وی ہوندے نیں۔ تُساں جدوں دا اوس نوں پھڑیا اے میں درشن نوں اِک وار نہیں ملیا۔ ملنا چاہواں تے مِل وی سکنا واں کیوں جے اوہ دُور نہیں تے اوہدے مِلن تے کوئی پابندی وی نہیں۔ پر میں اوس نوں نہیں ملیا۔ میرا اوہدے کولوں جی چڑھ گیا اے۔''

''کیہڑی گلوں جی چڑھ گیا اے سردار ہرنام سنگھا؟'' تھانیدار نے پچھیا۔

''درشن سنگھ نے اوس جنے تے وار کیتا جیہڑا ڈِگ پیا دا سی۔ کھلوتے ہوئے تے وار نہیں کیتا۔ درشن سنگھ نے اوس جنے تے وار کیتا۔ جیہڑا ساڈے پِنڈ دا نک مونہہ سی۔ درشن سنگھ نے قادُو تے وار کر کے فرید پور دے پٹھاناں تے سِکھاں وچ وِتھ پاوَن دی کوشت کیتی۔ فرید پور دے بھرپے تے سانجھ پیار دے بُوٹے نوں جڑھوں پٹن دا گناہ کیتا۔''

''پر ہُن تُسیں دسّو پُلس درشن سنگھ نال کیہ سلوک کرے؟'' حاکم خاں نے ہرنام سنگھ کولوں پچھیا۔

''اوہو سلوک جو پُلس اپنے ملزماں نال کردی اے۔'' ہرنام سنگھ نے رُکھائی نال کہیا۔

''ہرنام سنگھ غلط کہندا اے'' مراد خاں بولیا۔''حاکم خاں! میرے اُتے مہربانی کر تے چرن سنگھ تے درشن سنگھ نوں چھڈ دے۔''

حاکم خاں مراد خاں دی گل سُن کے حیران رہ گیا۔''

''چرن سنگھ تے درشن سنگھ نوں چھڈ دیاں؟ اوہ کیوں خاں صاحب؟''

''ایہناں دوواں نوں چھڈن نال ساڈے پنڈ وچ پاٹک تے دوجا ئیگی نہیں پے گی۔'' مراد خاں نے کہیا۔

''بادشاہو۔اسیں تے ایہناں دے ذریعے کرپا سنگھ نوں پھڑنا اے۔'' حاکم خاں نے کہیا۔

''جرُ ور جرُ ور۔ زیادتی کرن والے نوں سزا جرُ ور ملنی چاہیدی اے۔'' ہرنام سنگھ نے کہیا۔

''اوہ یار توں چُپ کر۔ سزا ملنی چاہیدی اے۔ کیتی ناں سِکھاں والی گل۔''

حاکم خاں مراد خاں دی گل سُن کے ہس پیا۔

''آپس وچ صلاح کرلئو پئی تسیں کیہ چاہندے او۔'' تھانیدار نے کہیا۔

''اسیں کجھ نہیں چاہندے حاکم خاں۔ جو جی وچ آؤندا اے کر۔

اُٹھ مراد خاں بہرام کوٹ چلیئے۔ مُنڈے دا پتا کریئے۔ ہے یا نہیں ہیگا۔'' ہرنام سنگھ کُرسی توں اُٹھ کھلوتا۔ مراد خاں نے ہرنام سنگھ دی گل سُنی اَن سُنی کر دتی تے حاکم خاں دیاں اکھیاں وچ اکھیاں پا کے بولیا۔

''میں پیسے والا آدمی واں۔ دو چار سو اپنے اک پٹھان بھرا نوں دے دیاں گا تے کوئی فرق نہیں پین لگا۔ حاکم خاں نوں اخیر مراد خاں نے پیسے والا لچ دِتا۔

''نہیں پیسیاں ویسیاں دی گل نہیں۔ کیس قتل دا اے۔ ایہو جیہے کیس وچ پُلس بڑی محتاط ہوندی اے۔''

''چل پئی ہرنام سیہاں۔ توں جتیا تے اسیں ہارے۔'' مراد خاں کرسی توں اٹھ کھلوتا۔'' ہاں یاد آیا حاکم خاں۔ درشن سنگھ دا ذرا خیال رکھنا۔ کچا مُنڈا اے۔''

''فکر نہ کرو خاں صاحب'' حاکم خاں نے کہیا تے ضِمنی کھولن لگ پیا۔

جد مراد خاں تے ہرنام سنگھ برانڈے وچوں دی لنگھ رہے سن تے درشن سنگھ تے چرن سنگھ نے اوہناں نوں ویکھیا۔ درشن سنگھ نے سیخاں وچوں دی ہتھ باہر کڈھے تے ڈَڈیا کے

بولیا ''باپو۔ باپو''۔

''مر سو ہری دیا'' ہرنام سنگھ نے کہیا تے اگانہہ وَدھ گیا۔

(3)

گھوڑیاں نوں دُڑکی لا کے مراد خاں تے ہرنام سنگھ ڈیگر ویلے بہرام کوٹ پہنچ گئے۔ قاذو دے کمرے وچ وَڑن توں پہلاں مراد خاں نے اپنیاں مُچھاں نوں تا دتا تے گردن اکڑائی۔ ہرنام سنگھ دا چہرہ گول سی تے سارے چہرے تے داڑھی۔ مُچھاں تے بھروٹیاں دے والاں نے چھاں کیتی ہوئی سی۔ اوس اپنے چہرے تے دوویں ہتھ پھیرے تے ٹیڈھی پگڑی جیہڑی ڈِھلی ہوگئی سی ذرا کس کے بنّھی۔ دوواں نے کھنگورا ماریا تے کمرے وچ وڑ گئے۔

ڈاکٹر، نرس تے صُغی نے کھنگورے سُنے تے دروازے ول تکّے۔

''ڈاکدار جی، ست سری اکال''۔

''ست سری اکال مراد خاں، ست سری اکال۔ آؤ۔ آؤ۔ میں ہُنے کاکونوں پُچھ رہیا سی پئی خاں صاحب کیوں نہیں آئے۔''

''بس جی۔ تھانیدار حاکم خاں نال رڑکھیڑ لگ گئی۔ اوتھے ڈیر ہوگئی۔'' مراد خاں نے دسیا۔

''جنا بے ہوش اے۔ پر فکر والی گل نہیں۔ واہگرو دی کرپا نال تگڑا ہو جا سی۔'' ڈاکٹر نے کہیا۔

''تہانوں پتا اے ایہہ مُنڈا کون اے؟'' ہرنام سنگھ نے ڈاکٹر کولوں پُچھیا۔

''نہیں۔ کون اے ایہہ گبھرو؟''

ایہہ بوٹے خاں دا پُتر اے۔ اوہ بوٹے خاں جن دس نمبریئے سنتوکھ سنگھ نوں قتل کیتا سی۔''

''اچھا، اچھا، اچھا سمجھ گیاں۔ ہر نام سیہاں سمجھ گیاں۔ ٹھیک ٹھیک۔'' ڈاکٹر کجھ یاد کرن لگ پیا۔

''میں اودوں دینا نگر دے ہسپتال نواں نواں لگا سی، جدوں سنتوکھ سنگھ دی لوتھ آئی سی اوتھے۔ تے اودوں مینوں پہلی واری بوٹے خاں، مراد خاں تے ہرنام سنگھ دا پتا لگا سی۔ ٹھیک ٹھیک۔''

''اسیں دوویں تے ڈاکٹر صاحب ایویں مشہور ہوگئے ساں۔ اصل وچ قتل بوٹے خاں نے کیتا سی۔'' مراد خاں نے کہیا۔

''آہو۔ تہانوں تے جج نے چھڈ دتا سی پر بوٹے خاں نوں پھانسی ہوگئی سی۔'' ڈاکٹر نے یاد کر کے کہیا۔

''بس ایہہ سمجھ لئو پئی ایہہ مُنڈا قادُو ساڈے پھانسی چڑھن والے یار دی نشانی اے۔'' ہرنام سنگھ نے ہرکھ نال قادُو ول ویکھدیاں کہیا۔

''اوہ تہاڈا اکلیاں دا یار نہیں سی۔ میرا وی یار سی۔ پھانسی دین توں پہلاں میں اوس نوں ملیا ساں۔ اوہ بالکل نہیں سی گھبرایا۔ علیؑ علیؑ کرردا پھانسی دے تختے تے چڑھ گیا سی۔''

''ایہہ وی پیو وانگ بڑا دلیر اے۔ پر وساکھی وچ اَن بھول ماریا گیا۔'' ہرنام سنگھ نے افسوس نال کہیا۔

''نہیں بچ گیا اے۔ فکر والی گل نہیں۔ اج شام تیکر ہوش آ جاوے گی۔ بڑے نویں نویں ٹیکے لائے نیں اساں وی ایس نوں۔'' ڈاکٹر نے فخر نال کہیا۔

''سردار صاحب! اسیں وی تہاڈے تابعدار آں۔ یاد آیا کوئی دس دن ہوئے نیں میں تہانوں گھیو دا پیپا بھیجیا سی۔ مل گیا سی؟'' مراد خاں نے پُچھیا۔

''ہاں مل گیا سی''۔ ڈاکٹر نے کہیا۔

''اِک پیپا گھیو دا تہانوں میں بھیجاں گا پر اودوں جدوں قادُو تگڑا ہو جاوَ۔'' ہرنام سنگھ نے کہیا۔

''حالی تیکر مراد خاں دا گھیو نہیں مُکیا۔ اوہ کھا لواں تے پھیر۔'' ڈاکٹر لہنا سنگھ نے ہس کے کہیا۔

''ڈاکٹر صاحب۔ میری دِھی نوں ملے او۔ ایہدا ناں صغرا بی بی اے۔'' مراد خاں نے کہیا۔

''ہاں ملیا۔ راتیں میں کوئی دو وجے قادُو نوں ویکھن آیا تے بھیڑی روندی پئی سی۔ میں چک کے سینے نال لایا تے حوصلہ دتا۔'' ڈاکٹر نے پیار نال کہیا۔

''قادُو نال ایہوں بہت ہرکھ اے۔ نِکّے ہوندے ایہہ اکٹھے ای کھیڈدے رہے

نیں۔ ایہدا بھرا کوئی نہیں بس ایہہ قادُونوں ای بھرا سمجھدی اے۔ سیانی ہوگئی اے پر ہُن وی کئی واری ایہدے نال لڑ پیندی اے۔''

صُغی نے اپنیاں گلاں ہوندیاں سُنیاں تے باہر آ کے بنچ تے بہہ گئی تے سوچن لگ پئی کتے اوہدا پیو جھوٹھ تے نہیں بولدا پئی قادُو اوہدا بھرا اے۔

''میں کاکونوں وکھرا کمرہ دے دتا اے جتھے ایہہ روٹی پکایا کریگی۔ پنڈوں اک مراثی آیا سی۔ اوہدے کول بھانڈے، گھیو، دال تے دوجیاں چیزاں سَن۔ میں اوہ کمرے وچ رکھوا دتیاں نیں۔'' ڈاکٹر نے کہیا۔

''تے ساڈا اک بندہ شامیں آیا سی۔فوجی رستم خاں سی اوہدا ناں۔'' مراد خاں نے کہیا۔

''اوہ پنڈ چلا گیا اے۔'' صغی نے کمرے وِچ آ کے دسیا۔

''تے آیا کون اے دینا؟'' ہرنام سنگھ نے پُچھیا۔

''آہو چاچا''۔صغی نے کہیا۔

''ہُن اوہ ناماں نیم کِتھے گیا اے؟'' مراد خاں نے ٹول کیتی۔

''بھاگ لگّے رہن۔ جڑ ساوی۔ بوٹا ہریا۔ ایتھے ای آں۔ کِتے نہیں گیا۔ بس ذرا باہر گیا ساں۔'' دینے مراثی نے نک وچ بولدیاں تے اندر آوندیاں ہویاں کہیا۔

''باہر کیہ کرن گیا سی تو دینیا؟'' ہرنام سنگھ نے پُچھیا۔

''بھاگ لگے رہن، بھرتی ہو رہی سی لام واسطے۔ اوہ ہوندی ویکھ رہیا ساں'' دینا بولیا۔

''بھرتی بڑی کُھل گئی ڈاکٹر جی۔'' مراد خاں نے فکر مندی نال کہیا۔

''دراصل برما وچ انگریزاں نوں بڑی مار پے رہی اے۔ جاپانی تے آزاد ہند فوجاں نے تے انگریزاں نوں نک چنے چبوا دتے نیں۔'' ڈاکٹر نے کہیا۔

''ایہہ چنگی گل اے یاں ماڑی گل اے سردار جی؟'' مراد خاں نے فکر مندی نال کہیا۔

''چنگی وی اے تے ماڑی وی اے۔ میرے خیال وچ چنگی گھٹ اے تے ماڑی بہت اے۔'' ڈاکٹر نے سوچ کے دسیا۔

''اوہ کیویں جی؟'' سردار ہرنام سنگھ بولیا۔

''ویکھو نا سردار ہرنام سنگھ جی۔ پئی انگریزاں ولوں اسیں لوک لڑ رہے آں۔

انگریزاں نوں مار پئی تے سمجھ لو سانوں مار پئی۔'' ڈاکٹر نے کہیا۔

''ایہہ گل ٹھیک آ۔'' ہرنام سنگھ نے کہیا۔

''تے جیہڑی آزاد ہند فوج اے اوہ نہیں ساڈی فوج۔'' مراد خاں نے شک ظاہر کیتا۔

''ساڈی کیویں ہوسکدی اے؟ اساں اپنے گبھرو انگریزاں دے حوالے کیتے سَن۔ جاپانیاں دے حوالے نہیں کیتے سَن۔'' ڈاکٹر نے کہیا۔

''ایہہ بہتیاں اُچیاں گلاں نیں۔ ساڈی سمجھ وچ گھٹ آوندیاں نیں۔ بی بیاترے دی گل ہووے تے اوہ اسیں سمجھ سکنے آں۔ کیوں ہرنام سیہاں؟'' مراد خاں نے حمایت منگی۔

''آہو۔ تیرے والی گل ٹھیک آ۔''

''چنگھا۔ چلو میرے گھر چلیئے۔ ایتھے کھلو کھلو کے تے لتّاں وی تھک گئیاں نیں۔ نالے آرام کراں گے تے نالے کوئی چاء پانی چھکاں گے۔'' ڈاکٹر نے کہیا۔

''آہو چلّو۔ ایتھے تے دواواں دی بو دماغ نوں چڑھ رہی اے۔'' مراد خاں نے کہیا۔

''ساوتری۔ قاؤو دا ٹمپریچر میرے گھر ای لے آویں۔'' ڈاکٹر نے تردیاں ہویاں کہیا۔

''دینیا! پئی کُڑی دا نکا نکا کم نس بھج کے کرنا۔ ایویں نہ کتے افیم دے نشے وچ سَوں رہویں۔'' ہرنام سنگھ نے کہیا۔

''بھاگ لگے رہن۔ فکر مندی والی کوئی گل نہیں۔''

''لے دِھیئے اسیں ڈاکٹر دے گھروں ہو کے سدھے پنڈ جانا ایں۔ فکر والی کوئی گل نہیں۔ اپنے ویر دا خیال رکھیں۔ ثواب دا کم اے۔'' مراد خاں نے صغی دے سر تے پیار دیندیاں ہویاں کہیا۔

''تسیں فکر نہ کرو خاں صاحب۔ کسے چیز دی گھاٹ نہ آوے گی واہگرو دی کرپا نال۔'' ڈاکٹر نے کہیا تے اوہ تنے کمریوں باہر نکل گئے۔

''بھاگ لگے رہن۔ کِنا رعب اے ساڈے خاں صاحب دا۔'' دینے مراثی نے صغی نوں سُنا کے کہیا ''ڈاکٹر وی ہتھ بدھے غلام نیں ساڈے خاں صاحب دے۔''

''چاچا دینیا! ڈاکٹر وی بہت چنگا اے۔ جے ایہہ رات نہ آوندا تے مینوں تسلی نہ

دیندا تے خبرے مینوں کیہ ہو جاندا۔'' صغی نے اکھاں جھمکدیاں ہویاں کہیا۔

''بھاگ لگے رہن۔ ڈاکدار وی سبھاء دا چنگا جاپدا اے۔ سِکھ ہوندے اُنج وچوں چنگے نیں۔ سوائے کرپا سنگھ۔ چرن سنگھ تے درشن سنگھ دے۔'' دینے مراثی نے کہیا۔

''دفع کر۔ اوہناں دا ناں نہ لے میرے سامنے۔'' صغی نے کہیا تے پُھلکاری ٹھیک کر کے اُپرلین لگ پئی۔

## (4)

مائی رُوڑی نِکّی منجی اُتے پئی ہونگ رہی اے تے الّی ماچھی دی تیویں اوہدا سر گُھٹ رہی اے۔ اوس دن شامیں مائی روڑی بُوہے وچ کھلو کے اپنے پُتر نوں اُڈیک رہی سی تے داری نے کول آ کے افسوس وچ رُک رُک کے آکھیا۔ ''اماں! قادُونوں کرپا سنگھ نے بلّم مار کے مار دتا اے۔ اوہدی لوتھ ہسپتال لے گئے نیں''۔ ایہہ لفظ مائی واسطے بجلی بن کے آئے تے اوس نوں بُوہے دی دوار ساف مار کے ڈِگا گئی۔ داری نے اوہنوں چکیا تے منجی تے پا دِتا۔ اوہ اوس دن دی منجی اُتے پئی اے۔ نہ کجھ کھاندی اے نہ پیندی اے۔ نہ بولدی اے نہ چالدی اے۔ تاپ چڑھیا ہویا اے تے اوہ ہُونگدی پئی اے تے الّی ماچھی دی تیویں اوہدا سر پئی گُھٹدی اے۔

دینے مراثی دا نِکا مُنڈا بھوندی چونا چاردا اے پر اوہ ہُن چونا بیلے وِچ نہیں کھڑدا۔ پڑاں وچ کھلیار دیندا اے تے آپ ٹاھلی دے بنّے تھلّے بہہ رہندا اے۔ اوہدا لغوزہ پتا نہیں کتھے گواچ گیا اے۔

ڈونگھے کُھوہ تے واڈھیاں دے دنیں بڑی رونق لگدی ہوندی سی۔ مُنڈے سارا دن واڈھیاں کردے سَن تے شام نوں تیل دیاں شیشیاں لے کے کُھوہ تے آ جاندے سن۔ مالشاں کردے سَن۔ گیت گاوَندے سَن۔ ہاسا بکھیڑا ہوندا سی۔ پر ہُن ڈونگھا کُھوہ چُپ چان اے۔ کدے کدائیں سلکھن سنگھ تے گوربچن سنگھ کُھوہ تے آوَندے نیں تے گیڑا مار کے چُپ چان رہ کے چلے جاندے نیں۔

پرسنو دی بھٹھی تپدی تے ہے پر جیہی تپی جیہی نہ تپی۔ کڑیاں آوَندیاں نیں دانے

بُھناندیاں نیں تے اُٹھ کے چلیاں جاندیاں نیں جیویں اوہناں نوں کسے چیز دا ڈر لگا ہووے۔ مُنڈیاں دے سنگھے ہُن خراب نہیں ہوندے تے اوہ ہُن کھنگورے نہیں ماردے۔

شیمُوں دی بکری نے وی میمنا تکنا بند کردتا اے۔ پہلے اوہ بکری دی ڈوری پھڑ کے سکھاں والی ونڈ چلا جاندا سی تے رُوپے تے دُوجے کاکیاں نوں نال لے کے ہر گھر اگے جا کے کھلو جاندا سی تے نعرہ ماردا سی ''بول میری بکری'' تے رُوپا تے دُوجے مُنڈے نعرے ماردے سَن ''مَیں۔''

سِکھ عورتاں تے کُڑیاں ہسدیاں ہوئیاں اپنے اپنے گھراں وچوں نکلدیاں سَن۔ کوئی آٹا دیندی سی کوئی گُڑ دیندی سی تے کوئی سارے مُنڈیاں دا گول دائرہ بنا کے وچ دُدھارنی رکھ دیندا سی تے پیالیاں دے کے کہندی سی۔ ''پیو دُدھ بچھڑا پیو''۔

جے کوئی ناراض ہوندی سی تے سارے مُنڈے اوہدے آلے دوالے کھلو کے بھنگڑا پاوندے سَن تے چھیتی چھیتی نچدے ہوئے کہندے سَن۔

''بول میری بکری میں''

''بول میری بکری میں''

''بول میری بکری میں''

تے اخیر ناراض ہون والی تیویں یا کاکی ہَس پیندی سی۔

ہُن شیموں بکری لے کے گھر وگھریں نہیں جاندا۔ اوہ بکری نوں کِلّے نال بنھ کے اوہدے اگے پتّے سُٹ چھڑدا اے تے آپوں اپنی ماں کول بہہ رہندا اے۔

ایہناں دِناں وچ شام ویلے روزانہ کرپا سنگھ اپنی گھوڑی تے چڑھیا فرید پور آوندا ہوندا سی تے پٹھاناں دی ونڈ ول پھیرا ماردا ہوندا سی۔ پٹھان مُنڈے اوس دی گھوڑی دی لگام پھڑ کے کہندے ہوندے سَن ''بیٹھاں اُتر کرپا سیہاں کوئی پانی دھانی پی لے۔''

''اوئے نہیں یار۔ بس چلنا واں۔ تلسی داس کولوں لال پری لین آیا ساں۔ ہُن گھر چل کے پینا واں تے موج اڈاناں واں''۔ تے فیر اوہ گھوڑی نوں اَڈی لا کے اوگرے ول چلا جاندا سی۔ کُڑیاں روز شام نوں پریتونوں دسدیاں سَن پئی کرپا سنگھ تینوں ویکھن آیا سی۔ پر ہُن نہ کرپا سنگھ آوندا اے تے نہ اوہدی گھوڑی۔ اوہ دونیں پتا نہیں کِتھے لُک گئے

نیں۔ پُلس وی اوہناں دا پتا اجے تیک نہیں لا سکی۔

وساکھی مکّے اج دس دن ہو گئے نیں۔ قادُو ہُن ہوش وچ اے۔ اوہ گلّاں کر دا اے تے منجی توں اُتر کے ہسپتال دے کمرے تے برانڈے وچ چکّر لاؤندا اے۔ صُغی وی اوہدے پَیراں وچ پَیر پا کے اوہدے نال کمرے تے برانڈے وچ چکر لاؤندی رہندی اے۔ کوئی اوہناں نوں بھَین بھرا سمجھدا اے تے کوئی اوہناں نوں کجھ ہور۔

مراد خاں تے ہرنام سنگھ بہت خوش نیں کیوں پئی قادُو بچ گیا اے۔

(5)

شِکل دو پہر اے۔ قادُو ہسپتال توں کُجھ دُور دسہری انب دے جھانگلے بُوٹے تھلے ہسپتال دا کمبل وچھا کے لما پیا ہویا اے۔ اوہدی کنڈ اسمان ول اے تے گوڈے تے ٹھوڈی نکّے نکّے گھاہ اُتے وِچھے ہوئے کھیس اُتے ٹِکے ہوئے نیں۔ تیل وچ گھچن کرتہ اوس متھے تھلّے رکھیا ہویا اے۔ تہمت دا رنگ وی تیل ملن کارن مٹی رنگا اے۔ سر تے ململ دی چٹی پٹی بجھی ہوئی اے۔ اوہدے لاگے سروں دے کوڑے تیل دی بوتل بھری پئی اے۔ صغی بوتل چوں تیل کڈھدی اے۔ ہتھاں اُتے ملدی اے تے فیر قادُو دے لک تے چوپڑ دیندی اے۔ اِنج کردیاں اوہدیاں ونگاں وچوں وَن سونیاں مٹھّیاں مٹھّیاں راگ راگنیاں نِکل دیاں نیں۔

''صغیے! مینوں ہاسا پیا آؤندا اے پئی کدے ایہو جیہا وقت وی میرے اُتے آؤنا سی۔'' قادُو ہولی جیہی کہندا اے۔

''میں تیرا مطبل نہیں سمجھی قادُو'' صغی اپنا کن قادُو دے مونہہ دے نیڑے کر کے پُچھدی اے۔

''ایہو پئی توں میرے پِنڈ دی مالش کریں گی۔''

''لَے ایہدے وچ بُری گل کیہڑی اے۔ بمار دا خیال رکھنا ہر اک دا فرض اے۔''

''پر ہُن تے میں بمار نہیں۔ ہُن تے میں تگڑا ہوگیا واں۔''

''حالی سواہ تگڑا ہویا ایں۔ نرس کہندی سی حالی کمزوری ہیگی اے۔''

''اوہ تے خیر ٹھیک اے پر زخم راضی ہو گئے نیں۔ ہُن تے زخماں دے کھرنڈ وی لتھ گئے نیں۔''

کھرنڈ تے اُتر گئے نیں پر زخم حالی لوے نیں۔ پکّے نہیں ہوئے۔''

''ہو جان گے رب چاہے۔ جے سردار لہنا سنگھ تے توں ہسپتال وچ نہ ہوندے تے میں مُک گیا سی۔ سمجھو۔''

''اسیں تینوں مُکن دیندے ساں؟ ڈاکدار تے تیرے لئی بھمیری وانگ بھوندا رہیا اے۔''

''تے تُوں؟ تُوں تے میرا چوکیدارا لیا ہویا سی۔''

''ہور کیہ کر دی؟ میرے بابل نے مینوں کہیا ہویا سی پئی قادُو دی دبلی سیوا کر۔ ایہہ پنڈ دا نک مونہہ اے تے ایہدے سر تے اجے اسیں بڑے گھول گھُلنے نیں۔''

''مہربانی اے تائے دی۔ ایہو جیہے چنگے دل دا بندہ میں اجے تیک رُوئے زمین تے نہیں تکیا۔''

''قادُو! میرے ابّے دا دل بہت چنگا اے۔ پتا ای ڈاکدار نوں کیہ کہندا سی اوس دن؟''

''نہیں مینوں تے نہیں پتا۔''

''ڈاکدار نوں کہندا سی زخماں دی رپٹ چنگی نہ لکھیو تاں پئی درشن تے چرن سنگھ عدالت وچوں بری ہو جان۔''

''تے درشن دا باپو کیہ کہندا سی؟''

''اوہ ڈاکدار نوں کہندا سی رپٹ بھر کے لکھو۔ جے درشن نے دس سال قید ہونا اے تے پندرہ سال ہووے۔''

قادُو گل سُن کے ہسن ڈھ پیا۔ صغی نے مالش کردیاں ہتھ روک لئے۔ کیوں پئی قادُو دا سارا سریر ہل رہیا سی۔ اوہنوں ڈری کتے زخم نہ ترٹ جان۔

''بلا فیر ڈاکدار نے کیہدی گل منّی؟'' قادُو نے ہاسا ختم کر کے پُچھیا۔

صغی دوبارہ مالش کرن لگ پئی تے بولی ''ڈاکدار نے کہیا میں اپنی مرضی کراں گا۔''

''پتا نہیں کیہ بنیا اے؟''

''بنیا کیہ اے؟ دوویں جیل وچ پئے ہوئے نیں۔ چاچا ہرنام سنگھ روز ابے نال لڑدا اے

پئی توں کیوں روشن سنگھ تے چرن سنگھ نوں جیلوں کڈھن کڈھون دا اینا اُدم کر رہیا ایں۔''
''اصل وچ تایا درشن سنگھ نوں اپنے پُتر وانگ سمجھدا اے تے چرن سنگھ نوں بھراواں وانگ۔''
''ایہہ غلط گل اے۔ پُتر تے بھرا ہوندے تے تینوں گور کنارے کیوں پہنچاندے؟''
''اصل قصور تے کرپا سنگھ دا اے جیہڑا پتا نہیں کتھے لُکیا ہویا اے۔''
''میں کہنی آں اوہ لام تے چلا گیا اے۔''
''میرا اپنا وی ایہو خیال اے۔ اوہدے کسے واقف نے تصدیق کر دتی ہوئے گی پئی مُنڈا چنگے چال چلن دا اے تے بھرتی کرن والیاں نے اوس نوں بھرتی کرلیا۔ اجکل تے سرکار گلیّوں گوڈیوں رہے ہوئے مُنڈیاں نوں وی فٹافٹ بھرتی کر رہی اے۔ کرپا سنگھ تے فیر وی جِند والا گبھرو سی۔''
''پر قادُو! اینی بھرتی کیوں کُھلی ہوئی اے؟''
''بس لڑائی لگی ہوئی اے۔ سردار لہنا سنگھ سویرے مینوں دس رہیا سی کہ انگریزاں دی اپنی فوج اوہناں دے خلاف ہوگئی اے تے خلاف ہون والیاں نے آزاد فوج بنالئی اے۔''
''ایہہ آزاد فوج کیہ کرے گی؟''
''ایہہ فوج انگریزاں نال لڑے گی تے ہندوستان تے قبضہ کر کے حکومت چلائے گی۔''
''پر ساوتری کہہ رہی سی کہ انگریز بڑے چالاک تے بہادر ہوندے نیں۔''
''نہیں انگریز صرف چالاک ہوندے نیں۔ بہادر نہیں ہوندے۔ بہادر صرف مسلمان ہوندے نیں۔''
''سِکھ وی بہادر ہوندے نیں کیوں جے اوہ پنڈاں وچ رہندے نیں تے مسلماناں دے کول بہندے کھلوندے نیں۔ پنڈاں وچ رہن والے لوک شہراں وچ رہن والے لوکاں نالوں بہتے بہادر ہوندے نیں۔''
''پنڈاں وچ رہن والے بے وقوف وی ہوندے نیں۔ ایویں ای لڑ دے مردے رہندے نیں۔''
''تیرے والی گل وی ٹھیک اے۔''
''ہچھا قادُو! جس ویلے کرپا سنگھ نے تیرے بلم ماری اے توں ہتھ نال روک لینی سی۔''

''گل کرو۔ کرپا سنگھ نے کیہڑی مینوں دس کے بلم ماری سی۔ اوہ تے انب دے بُوٹے پچھے لُکیا ہویا سی۔ مینوں تے اودوں پتا لگا جدوں بلم میرے ڈِھڈ وچ دھس گئی۔ میں بلم باہر کڈھن لگا تے درشن تے چرن سنگھ نے ڈانگاں مارنیاں شروع کر دتیاں۔''

''میریاں تے قادُو! ہُن بانہواں تھک گئیاں نیں۔ چھڈ دیاں مالش کرنی؟''

''آہو چھڈ دے۔ مالش دا مزہ نہیں آیا۔''

''آہو جی ہُن کاہنوں مزا آؤنا اے؟ سریر وچ طاقت جو آ گئی اے۔''

''بس ایہو گل اے۔ پنڈ جا کے دُتے کولوں مالش کرواواں گا۔ اوہدے ہتھ واہ واہ بھارے نیں۔''

''پنڈ وی اسیں کل نہیں تے پرسوں چلے جاواں گے۔''

''ہُن تے ہسپتال وچ دل وی اداس ہوگیا اے۔ جدوں دا دینا مراثی گیا اے دل اُکا نہیں لگدا۔ اوہ ہوندا سی تے ہاسا ٹھٹھا چلدا رہندا سی۔'' قادُو کھیس تے اٹھ کے بہہ گیا تے گوتہ گل وچ پاؤن لگ پیا۔

(6)

خیر سلا پچھن کیہ آوے۔ جس دن قادُو نے پنڈ آؤنا سی اوس دن سویرنوں مراد خاں، ہرنام سنگھ، اسلام پور دا چودھری بجے خاں تے فیروز گھوڑیاں تے چڑھ کے ہسپتال آئے سَن۔ فیروز نے قادُو دی ٹیر جس اُتے اوہ چڑھ کے آیا سی قادُو دے حوالے کیتی تے آپوں تانگہ لے کے اوہدے وچ بھانڈے ٹینڈے سُٹے تے صغّی نوں بٹھا کے شاہ ویلے فرید پور آ گیا۔ دوپہراں نوں مراد خاں نے شراب دیاں بوتلاں منگوائیاں تے دو تِن کُکڑ بُھنے تے فیر ہرنام سنگھ۔ بجے خاں، ڈاکٹر لہنا سنگھ۔ قادُو تے دو تِن کمپونڈر قسم دے لوکاں نے ڈاکٹر دے گھر شغل میلہ کیتا۔ ایس دعوت وچ سردار ہرنام سنگھ نے ڈاکٹر لہنا سنگھ دا شکریہ ادا کیتا تے گھیو دا پیپا دتا۔ ایہہ پیپا فیروز سویرے ٹیر اُتے رکھ کے لیایا سی۔ لَوڈھے ویلے مراد خاں، ہرنام سنگھ، بجے خاں تے قادُو گھوڑیاں نوں دُڑکی لا کے اوگرے پہنچے۔ ہرنام سنگھ دی بھَین کلونت کور دے گھر گھڑی گو بیٹھے دُدھ دا اک اک گلاس چڑھایا۔ ڈکار شکار مارے تے عصر ویلے فرید پور پہنچ گئے۔

قادُو نے کلونت کور دے گھروں کوئی چیز نہ کھادی نہ پیتی۔ اوس نوں مراد خاں نے بڑا زور لایا پئی کُجھ کھاپی لے پر اوس صاف کہہ دتا پئی حالی اوہدا سینہ کرپا سنگھ ولوں صاف نہیں ہویا۔ جدوں اوہدا غصہ مُک جاوے گا اوہ آپ اوگرے آ کے پانی دھانی پی لوے گا۔

کلونت کور اپنے پُتّر ولوں بے فکر سی۔ اوہدا خیال سی کرپا سنگھ فوج وچ بھرتی نہیں ہویا۔ اپنے کسے یار بیلی کول لُکیا بیٹھا اے۔ جدوں ہرنام سنگھ نے بینے نوں بُلا کے پچھیا تے اوہنے کہیا پئی کرپا سنگھ نے میلے جان توں اک دن پہلاں اوس نوں (بینے نوں) دسیا سی کہ اوہ قادُو نوں قتل کر کے لام تے چلا جائے گا۔ بینے دیاں دوویں بانہواں کُہنیاں توں ذرا گو اُتانہہ کر کے ڈاکٹر نے وڈھ دتیاں ہویاں سَن۔ صرف ڈُلو جیہے رہ گئے ہوئے سَن۔

پتا نہیں بینے دے ڈُلو ویکھ کے مراد خاں نوں ترس آ گیا۔ اوہ بولیا ''بینیا! کدے میرے کول آ تینوں کوئی بوری دو بوری دانے دیاں۔''

کلونت کور جیہڑی اپنے بھرا دی پواندے بیٹھی ہوئی سی چٹاک نال بولی: ''بینے نوں فرید پور جان دی کوئی لوڑ نہیں۔ ایہدیاں بانہواں میرے کرپے دا کم کر دیاں ٹُٹیاں سَن۔ ایہدے تے ایہدے ٹبر واسطے بہت دانے۔ ساری عمر بیٹھا کھاوے۔

ہرنام سنگھ ہس پیا تے مُچھاں تے ہتھ فیر کے بولیا۔

''کلونت کور غیرت والے بھرا دی نِکّی بھین اے مراد خاں۔ اوہ اپنے کمّی نوں فرید پور کیویں بھیجے؟''

''غیرت والا ہونا چنگی گل اے ماڑی گل تے نہیں، ناں نہیں لئی دا''

ہجّے خاں نے اپنیاں کینگڑو ورگیاں لمّیاں مُچھاں نوں مروڑ کے کہیا۔

جدوں اوہ چارے سردار ہرنام سنگھ دے ڈونگھے کھوہ تے اُپڑے تے اوتھے فرید پور دے سارے نِکّے موٹے اکٹھے ہوئے دے سی۔ فوجی رستم خاں اپنے سنڈھے جوکے گڈ پڑاں وچ لے آیا سی۔ ایس گڈ وچ پنڈ دے سارے نیانے کھلوتے کھپ پا رہے سَن تے اوہ پیپنیاں وجا رہے سَن۔ جیہڑیاں اوہناں نے وساکھی دے میلے وچوں خریدیاں سَن۔ قادُو، ہرنام سنگھ، مراد خاں تے ہجّے خاں گھوڑیوں اُتر کے جلوس دی شکل وچ پنڈ پہنچے۔ اوس ساری رات تے اگلے دن قادُو دے گھر لوکاں دی آوَجائی رہی۔

(7)

گرمیاں تیز ہوگئیاں سَن تے مراد خاں دے سر وچ چٹا کے جیہے چِین لگ پئے سَن۔ اوس بنارسی کولوں چوانی دی مہندی لئی تے گھر جا کے صغی نوں دے کے بولیا:

''دِھیئے! مہندی گھول۔ اج شام نوں میں سر وچ لاؤنا چاہنا واں۔ سر بھارا بھارا لگدا اے گرمی نال۔'' ایہہ کہہ کے مراد خاں پڑاں وَل آیا۔ اوتھے اوہدے مزارعاں نے گاہ پائے ہوئے سَن تے قادُو بیٹھا حقہ پی رہیا سی۔ اوہ گاہاں وَل گیڑا مار کے شاہ سکندر دے مزار وَل ٹُر پیا۔

جدوں اوہ مزار تے پہنچیا سائیں سپ تے دینا مراثی بھنگ گھوٹ کے پُن رہے سَن۔ مولُو کبابیا پرانہہ انب دے بُوٹے تھلّے مصلہ وِچھا کے سُتا ہویا سی تے گھراڑے مار رہیا سی۔

دینے مراثی نے مراد خاں نوں ویکھیا تے چھیتی نال اسیساں دین لگ پیا۔''بھاگ لگے رہن۔ جڑھ ساوی۔ بوٹا ہریا۔ جگ وچ پھرن گھوڑیاں۔ دُدھیں نہاؤ تے پوتیں پھلو۔

لکھاں تے ہتھ۔ سدا شملے اُچے رہن آل اولاد دی خیر۔"

"بس بس دینیا بس۔ اینیاں بڑیاں نیں اسیساں۔" مراد خاں نے کہیا تے اوہناں دے کول نٹھ کے بہہ گیا۔

"مولا علی دی خیر۔ بھنگ وچ ساہ ست نہیں رہیا۔ ایہہ چوتھی وار پین لگے آں پر اثر ای کجھ نہیں ہوندا۔ مولا علی دی خیر" سائیں سپ نے اکھیاں کھولدیاں ہویاں کہیا۔

"ساہ ست کیوں نہیں رہیا بھنگ وچ سائیں سپ" مراد خاں نے پچھیا۔ "مولا علی دی خیر۔ نیتاں وچ کھوٹ آ گیا اے" سائیں سپ نے کھلیاں اکھاں میٹدیاں ہویاں کہیا۔

"کیہدیاں نیتاں وچ کھوٹ آ گیا اے؟ سانوں وی پتا لگے"

"ساڈیاں تہاڈیاں نیتاں وچ۔ ہور کیہدیاں نیتاں وچ۔ بھاگ لگے رہن"

"دینا! پئی میری نیت وچ تے کوئی کھوٹ نہیں آیا۔ کیہ کہندا؟" مراد خاں نے دھون اُچی کر کے تے مُچھاں تے ہتھ فیر کے آکھیا۔

"مولا علی دی خیر۔ فرید پور ہُن اوہ فرید پور نہیں رہیا جیہڑا وساکھی دے میلے توں پہلے سی" بھنگ پن کے نگدا اک پاسے رکھ دیاں ہویاں سائیں سپ بولیا۔

"کیوں! کیہ فرق پے گیا اے سائیں سپ" مراد خاں مزہ لے رہیا سی گل دا۔

"بھاگ لگے رہن۔ پہلے پنڈ دے اک بندے دی عزت پنڈ دے سارے بندیاں دی عزت ہوندی سی۔ پر رب خیر کرے ہُن ایہہ گل نہیں رہی" دینا بولیا۔

"فرید پور وچ بس ہُن دو بندے ٹھیک رہ گئے نیں۔ مولا علی دی خیر۔ اک تے دینا مراثی تے دُوجا مولُو کبابیا۔" سائیں سپ نے بھنگ پیالے وچ پوندیاں کہیا۔

"ہلا۔ ایہہ گل اے سائیں سپ" مراد خاں ہُن سوچن لگ پیا۔

"مولا علی دی خیر۔ سانوں جھوٹھ بولن دی کیہ لوڑ اے۔ اسیں دنیادار کمینے نہیں۔"

"اچھا ایہہ دس سائیں سپ۔ پئی دینا تے مولو کیویں چنگے بندے نیں؟" مراد خاں نے سوال کیتا۔

"مولا علی خیر۔ دینا تے مولو نہ ماڑی کردے نیں نہ چنگی۔ اللہ اللہ تے خیر سلّا"

"بھاگ لگے رہن۔ سانوں گوڑ مارن دی لوڑ کیہ اے؟" دینے نے بھنگ دا پیالہ

مونہہ نال لاؤندیاں ہویاں کہیا۔

''کون گوڑ ماردا اے تے کون بھیڑی گل کر دا اے؟'' مراد خاں نے فکر مندی نال پُچھیا فرید پور دے منڈے کُڑیاں ہور کون؟ مولا علی دی خیر، سائیں سپ نے،''پیتیاں سچے رب نال گلاں کیتیاں'' دا نعرہ ماریا تے بھنگ دا پیالہ ڈکا ڈک پی گیا۔ بھنگ پین دے بعد اوس بھیڑا جیہا مونہہ بنایا تے پیالہ زمین تے مودھا مار دتا۔

سائیں سپ دیاں کِنیاں لمیاں زلفاں نے جیہناں دا رنگ کالا اے تے جیہڑیاں تیل وچ نُچڑ رہیاں نیں۔ اوہدے لک صرف لنگوٹ اے پنڈے تے سواہ ملی ہوئی اے۔ اکھاں لال نیں۔ گلے وچ کوڈیاں دے ہار نیں۔ ہتھاں دیاں ساریاں اُنگلیاں وچ چھاپاں نیں۔ ہر چھاپ دا تھیوا وکھرے تے نوکیلے رنگ دا اے۔

''ہاں پئی سائیں سپ۔ کیہڑے منڈے کڑیاں خراب کم کر دے نیں'' مراد خاں نے سائیں سپ دیاں اکھاں وچ اکھاں پا کے پچھیا۔

سائیں سپ نے مراد خاں دیاں اکھاں وچ اکھاں پائیاں تے بولیا۔

''مولا خیر کرے۔ قادو تے صغراں بی بی''

''سپ سائیں ڈنگ ماریا ای؟'' مراد خاں دی چیک سُن کے دینا مراثی کنبیا تے مولو کبابیا اُٹھ کے بہہ گیا۔

''مولا علی دی خیر۔ گھرو گھر ایہو گلاں ہوندیاں نیں'' سائیں سپ نے ہولی نال کہیا،''فقیراں نوں جھوٹھ بولن دی کوئی لوڑ نہیں۔''

مُراد خاں اُٹھ کھلویا۔ اوہدیاں اکھاں انج لال سن جیویں تاڑے لکیاں ہویاں نیں۔ اوہدا سارا سریر غصے نال کنب رہیا سی۔

سائیں سپ نے اپنا سر تے مکھیتر جیہدے نال اوہ بھنگ گھوٹ رہیا سی کھلوتے ہوئے مراد خاں دے ول ودھائی تے بولیا۔

''مراد خاں۔ مکھیتر نال میرا سر دَل دے پر میں جھوٹھ نہیں کہیا۔ مولا علی دی خیر''

''کیوں اوئے دینیا ٹھیک اے؟'' مراد خاں نے غصے نال پچھیا۔

''مائی باپ۔ بالکل ٹھیک اے۔ بھاگ لگے رہن۔ میں آپ اوہناں نوں رات

ویلے پٹراں والیاں ٹالھیاں ہیٹھ کھلوتیاں تے گلاں کر دیاں ویکھیا اے" مونو کہا بیا اُٹھ کے سائیں سپ ہناں دے کول آ گیا سی۔ مراد خاں نے اوہدے ول رجوع کیتا۔

"کیوں مولا داد خاں۔ کُجھ تینوں پتا ہووے؟"

"بھاء کل پرسوں مینوں میرے گھر ملی سی۔ اوہنے وی ایہو جیہی گل کیتی سی جیہو جیہی گل دِینے نے کیتی اے" ایہہ کہہ کے اوہ وی مصلّے تے بہہ گیا۔

"گل سچی اے تے پر سچی ہووے گی" مراد خاں نے سوچدیاں کہیا

"بڑی مہربانی سائیں سپ تیری۔ توں مینوں دس دتا اے۔"

"مولا علی دی خیر۔ فقیر لوک جھوٹھ نہیں بولدے" سائیں سپ نے کہیا تے مصلّے تے لما پے گیا۔ مراد خاں لال اکھاں لے کے پنڈ ول ٹُر پیا۔

مراد خاں سِدّھا گھر آیا۔ جد اوہ ویڑھے وچ وڑیا تے اوہنوں صغی دالان وچ بیٹھی نظر آئی۔ اوہ اوہدے کول چلا گیا۔ صغی پیڑھی تے بیٹھی۔ چھنّے وچ مہندی گھول رہی سی۔ اوہدے ہلن نال ونگاں تے چوڑیاں دا چھنکار سارے ویڑھے وچ کھلّر جاندا۔ اوہ ایس ویلے پیڑھی اُتے بیٹھی بالکل اپنی مرن والی ماں بختاور وانگ جاپدی سی۔

"صُغّی میں مہندی نہیں لاواں گا" مراد خاں غصّے نال بولیا۔

"مینوں پتا اے تُسیں باہروں کسے نال لڑ کے آئے او تے غصّہ میرے نال کر رہے اوہ" صُغّی نے بھولپن نال کہیا۔

"بالکل ایہو گل اے"

"میں تے ہُن مہندی گھول لئی اے۔ تُسیں نہ لاؤ گے تے میں اپنے ہتھاں اُتے لالواں گی۔"

مراد خاں نوں وٹ چڑھیا ہویا سی تے اوہدا دل چاہندا سی کہ صُغّی نوں لتّاں بانہواں توں پھڑے۔ سِروں اُتانہہ اُلارے تے زور نال زمین اُتے سُٹّے مر جاوے تے سبحان اللہ نہ مرے تے اوہ فیر اوس نوں لتّاں بانہواں توں پھڑے سِروں اُلارے تے زور نال زمین اُتے سٹے۔ مر جاوے تے چنگا نہ مرے تے اوہ فیر صُغّی نوں............

"قادو آیا سی۔ تہاڈا پُچھدا سی۔ میں کہیا مینوں نہیں پتا۔ میرا خیال اے اوہ حویلی

وچ بیٹھا ہویا اے۔"

ضُغّی دی گل سُن کے مراد خاں نے غصے نال کنڈ موڑی تے حویلی ول ٹُر پیا۔

جد اوہ حویلی پہنچیا تے قادُو گھوڑی دی کُھرلی وچ بیٹھا گھوڑی دے پَٹھے ٹھیک کر رہیا سی۔ مراد خاں نوں ویکھ کے اوہ کُھرلی وِچوں نِکلیا تے مراد خاں دے کول آ گیا۔

"مسراں دا بوہل ہویا اے۔ چل کے جوکھ لیئو" قادُو نے کہیا۔

دُتے نوں کہو اوہ جوکھ کے میرے حصے دے مسر میرے گھر سُٹ دے تے توں سویرے میرے نال چلنا ایں تحصیلے۔ اوتھے تحصیلدار نال اک ضروری کم اے" مراد خاں نے کہیا۔

"بہت چنگا" قادُو نے کہیا تے مُسراں دا وزن کراوَن چل پیا۔

(8)

دُوجے دن جُمعے نوں مراد خاں قادُو نوں نال لے کے تحصیلے گیا۔ اوس قادُو نوں کہیا ہویا سی پئی تحصیلدار نال کم اے پر اوہ تحصیلدار دے کول جان دے بجائے بھرتی کرن والے دفتر چلا گیا تے لیفٹین رام داس نوں سلام جا ماریا۔ قادُو حیران سی پئی اوہدا تایا اوہنوں کتھے لے آیا اے۔

تھوڑی دیر بعد پنڈاں دے مُنڈے اوتھے ڈھانیاں بن بن کے آوَن لگ پئے ایہناں منڈیاں نوں لیان والے پنڈاں دے نمبردار۔ ذیلدار، چوکیدار تے ہور عزت آبرو والے بندے سن۔ بھرتی ہون والیاں وچ کُجھ منڈے تے بس مُوئے مُکّے ہوئے سن جیہناں نوں غریبی لے آئی سی تے کجھ ایہو جیہے سن جیہڑے اپنی خوشی نال آئے سن۔ دوجی قسم دے گبھرواں دے پیئو یا تے پہلی وڈی لڑائی وچ لڑے ہوئے سن تے یا ایہہ چاہندے سن پئی اوہنے ہر دے پُتر بھتیجے سپاہی بھرتی ہون تے لیفٹین تے کپتان بن کے واپس آوَن۔ کوئی وی ایہہ سوچن واسطے تیار نہیں سی پئی اوہ اپنے پالے پوسے ہوئے گبھرواں نوں موت دی چِتا وچ سُٹ رہیا اے تے لڑائی دی قبر وچ پا رہیا اے۔

جواناں نے کپڑے اتارے تے لین دوڑی بنالئی۔ مراد خاں نے قادُو نوں ہدایت کیتی پئی اوہ وی لنگوٹا کر کے قطار وچ جا کھلوئے۔

''کیہد ے لئی تایا؟'' قادو نے پچھیا

''بھرتی ہون لئی ہور کاہدے لئی'' مراد خاں نے رُکھا جیہا جواب دتا:

''پر میں بھرتی نہیں ہونا چاہندا۔ میں بھرتی ہوگیا تے میری بمار تے لاچار بے بے دا کیہ بنے گا؟''

قادو نے بھرتی ہون دے خلاف دلیل دتی۔

''جے اوہ تیری بے بے اے تے میری بھرجائی لگدی اے۔ توں بالکل نہ گھبرا''

''گھبران والی گل نہیں۔ مینوں میری بے بے یاد کر کے روے گی'' قادر نے کہیا۔

''روؤے گی کیوں؟ اوہ تے سگوں خوش ہووے گی پئی اوہدا پتر بہادر اے تے لام تے گیا اے''

''کجھ وی ہووے میں لام تے نہیں جانا۔ تسیں مینوں پہلاں دسدے تے مَیں پنڈوں پیر نہیں سی پٹنا۔''

''قادو داد خاں میری گل سمجھ۔ میں لیفٹین رام داس نوں زبان دے چکاں واں''

''تایا زبان دین توں پہلاں مینوں تے پچھ لینا سی'' قادو رُکھا بولیا۔

''مینوں تیرے اُتے مان سی پئی توں میری گل توڑ چاڑھیں گا۔ ایس واسطے میں پہلاں تیرے نال گل نہ کیتی۔''

''تے پنڈ کیوں نہ دسیا پئی میں قادو تینوں بھرتی کراؤن چلیا واں؟''

''ایس واسطے نہیں دسیا کہ دسن وچ فیدہ کوئی نہیں سی'' مراد خاں نے گول مول گل کیتی

''تایا مینوں تیری کیتی ہوئی گل دا خیال نہ ہووے تے میں بالکل بھرتی نہ ہوواں۔ پر خیر رب جو کردا اے چنگا کردا اے'' قادو نے کپڑے اُتارے تے لام ڈوری وچ جا کھلوتا۔

لام ڈوری گھٹن لگ پئی۔ منڈے ترن لگ پئے۔ اک دو تن چار۔ اخیر قادو دی وی واری آ گئی۔

''نام؟'' لیفٹین رام داس نے پچھیا

''قادو داد خاں'' قادو نے دھون اکڑا کے زور نال کہیا تے لیفٹین اوہدے مونہہ ول ویکھن لگ پیا۔

''پیو دا ناں؟''

''بُوٹے خاں''

''زندہ یا مرحوم؟''

''پھانسی چڑھ گیا'' لیفٹین رام داس نے اک وار پھر قادُو نوں غور نال تکیا۔

''بھرتی کراوَن کون آیا اے؟''

''میں جناب۔ فرید پور دا نمبردار مراد خاں'' مراد خاں نے چھیتی نال کہیا۔

''عمر کنی اے؟''

''رب جاندا اے۔ میں کدے عمر دا حساب نہیں رکھیا'' قادُو نے پولے جیہے مونہہ نال کہیا۔

''جی لکھ لو ویہہ اِگی سال'' مراد خاں نے مُشکل حل کیتی۔

ڈاکٹر نے اگانہہ ودھ کے ایویں سرسری جیہیا معائنہ کیتا تے قادُو دے چوڑے تے کُھلے سونے رنگے سینے تے سیاہی نال دو تن نشان لائے۔

''کاہدے وچ بھرتی ہوئیں گا؟'' رام داس نے پُچھیا

''فوج وچ ہوواں گا ہور میں پٹوار وچ ہونا ایں'' رام داس ہس پیا۔

''جوان لانگری بننا چاہنا ایں یا کجھ ہور؟''

''بس رفل چلاواں گا ہور کجھ نہیں کراں گا''

قادُو نے فوجی رُستم خاں کولوں سُنیا ہویا سی پئی اوس رفل نال چھبی بندے مارے سن تے رفل چلاوَنا بہادراں دا کم اے۔

قادُو بھرتی ہوگیا تے مراد خاں خوشی خوشی پنڈ پلٹیا۔ اوہ سدّھا روڑی کول گیا۔ روڑی دروازے وچ بیٹھی اپنے پُتر دا راہ ویکھ رہی سی۔

''بھین روڑیئے! قادُو نوں میں بھرتی کرا آیا واں''

''بھرتی کرا آیا ایں بھائی مُرادیا؟'' مائی روڑی نے حیران ہو کے پُچھیا۔

''آہو۔ اوتھے تحصیلے بھرتی ہو رہی سی۔ قادُو کہن لگا پئی تایا مینوں بھرتی کرا دے۔ میں تحصیلدار دی منت کیتی تے اوہنے قادُو نوں حوالدار بھرتی کرا دیتا''

''پَر قادُو داد نے میرے نال کوئی گل نہیں سی کیتی پئی اوہ بھرتی ہون چلیا اے''

''بس ایویں اوہنوں خیال آ گیا تحصیلے جا کے۔ میں نے اوہنوں بڑا منع کیتا پر اوہ ضد ای کرن لگ پیا''

''ہن میرا کیہ بنے گا؟ میرا تے تاپ ای نہیں اُتر دا۔ اگے دشمناں نے اوہدا ڈھڈ تے سر پاڑ سٹیا سی ہُن اوہ بھرتی ہوگیا اے۔ بالکل اپنے پیو تے ہویا اے رب ای خیر کرے''

''بھین روڑیئے۔ بوٹے خاں تے پنڈ دا نک مونہہ سی۔ اوہدے بعد ہُن بوٹا ساڈے پنڈ دا نک مونہہ اے۔''

''توں بھین روڑیئے فکر نہ کر۔ میں وی تیرا بھرا جیوناں آں۔ جو مرضی کھا ہنڈا''

''مینوں کھان پین دی بھکھ نہیں مرادیا۔ مینوں تے پانا قادر اکھاں سامنے ویکھن دی بھکھ اے''

مراد خاں مائی روڑی دی روح دی بھکھ نہیں سی مکا سکدا ایس واسطے اوہ حویلی سدھا آیا۔

جد اوہ حویلی آیا تے سردار ہرنام سنگھ شکایت دے لہجے وچ بولیا:

''مراد خاں۔ توں اکلا ای تحصیلے چلا گیا۔ مینوں نہیں نال کھڑیا''

''مراد خاں منجے تے بہندیاں ہویاں بولیا۔

''ہرنام سیہاں۔ کم چھیتی دا سی تے بڑا لازمی سی۔ میں قادُو نوں بھرتی کراؤن گیا ساں تے کرا آیا آں''

''قادُو نوں بھرتی کرا دیتا ای مراد خاں'' ہر نام سنگھ دیاں اکھاں حیران سن۔ چہرہ ایس واسطے حیران نہیں جاپدا سی پئی داڑھی مُچھاں بھروٹیاں تے کیساں وچ لُکیا ہویا سی۔

''آہو یار قادُو نوں بھرتی کروا دیتا اے۔ میں قادُو تے صُغّی بارے بڑیاں اولیاں گلاں سنیاں سن۔ قادُو پنڈ رہندا تے میری عزت دا پھکّا نہیں سی رہنا''

''اچھا ایہہ گل سی۔ فیر توں مراد خاں واقعی چنگی گل کیتی دا''

ایہدے بعد اوہ دوویں چُپ چاں ہو گئے تے ڈونگیاں سوچاں تے ویہناں وچ ڈُب گئے۔

اوس ے شامیں پریتو نے صُغّی نوں جا دسیا۔ صُغّی پچھلے اندر جا کے منجے تے ڈِگ پئی تے مہندی وچ رُجھے ہوئے لال لال ہتھاں وچ مونہہ لکو کے دیر تک روندی رہی۔

سن 1944ء دا شروع سی تے انگریز تے امریکی فوجاں برما دے جنگلاں پہاڑاں۔ وادیاں تے دریاواں وچ جاپان تے آزاد ہند فوج دے دلیر تے جوشیلے جواناں نال لڑ رہیاں سن۔ تن مہینے بھیڑی چنگی سکھلائی دے بعد قادو تے اوہدیاں ساتھیاں نوں برما دے جنگلاں وچ دُشمن نوں مارن تے ہراؤن واسطے بھیج دتا گیا۔

کانگو تے برما دے جنگل دنیا دے سبھ توں بھیڑے جنگل نیں ایہہ گل قادو نوں سکھلائی دے دوران اوہدے انسٹرکٹر نے دسی سی۔

کانگو دے جنگل تے اوہ ویکھ نہ سکیا پر برما دے جنگل ویکھ کے اوہدا اُتے دا ساہ اُتے ای رہ گیا۔ اوس اپنی ہوش وچ کدے اس طرحاں دا جنگل نہیں سی ویکھیا۔ اوہ اپنے پنڈ کول وگن والی راوی دے بریتے وچ اُگے ہوئے ککھ کان نوں ای جنگل سمجھدا سی پر برما دے جنگل ویکھ کے ساہ پھُل گئے۔ اوس سوچیا جے جنگل ایسا اے تے اوس دے وچ وسن والا دشمن کیسا ہووے گا پر اوہنوں فوجی رستم خاں دے لفظ یاد آ گئے۔

''فکر نہیں۔ رب مالک اے'' کہیا تے موہڈے اُتے رفل تے راشن پانی چُک کے جنگل وچ جا وڑیا۔ اوہ اکلاّ نہیں سی۔ اوہدے نال اوہدے ورگے دوجے جوان دی سن تے اک افسر سی جیہڑا جواناں دی کمان کر رہیا سی۔

جنگل وچ قسم قسم دے درخت نیں اجیہے درخت جیہڑے قادو نے ایس توں پہلاں نہ کدے دیکھے نیں تے نہ بھالے نیں۔ درختاں دے علاوہ ہور کئی قسم دا گھاہ بوٹ اے۔ زین تے اُگی نظر نہیں آؤندی درختاں دیاں ٹاہنیاں تے لگراں آپس وچ پلچ گیاں ہویاں نیں تے بچے توڑن واسطے ککری (درات ورگا ہتھیار) نال اوہناں نوں وڈھنا ٹُکنا پیندا اے سویرے اُٹھ وجے توں لے کے شامیں پنج وجے تیکر مشکل نال اٹھ نو میل پینڈا مکیا اے اک گھنٹے وچ اک میل سفر کر لینا بڑی بہادری دا کم سمجھیا جاندا اے۔

عام طور تے ست اٹھ گز توں پرانہہ نظر نہیں جاندی بعضے بعضے تھاں تے اک گز توں اگے سوائے درختاں تے گھاہ بوٹ توں کجھ نظر ای نہیں آؤندا۔

دِن کیہ تے رات کیہ؟ ہاتھی۔ چترے تے کھڑپے سپ آدمی دی جان دے لاگو

نیں۔ اوہناں کولوں تے اللہ ای بچادے انسان دی اوہناں اگے کوئی واہ پیش نہیں جاندی۔

برما دے جنگل وچ ٹھونہوا عام اے۔ ٹھونہوا لڑن نال بندہ مردا تے نہیں پر بے ہوش ضرور ہو جاندا اے۔ بے ہوش نہ ہوئے تے تاپیا جاندا اے تے کم کاج توں جاندا اے۔

جنگل وچ دو قسم دیاں کیڑیاں ملدیاں نیں لال کیڑی تے چٹی کیڑی۔ لال کیڑی اڈھے انچ توں لے کے پونے انچ تیک لمی ہوندی اے۔ ایہدے ڈنگ وچ زہر ہوندا اے تے ڈنگ اِنج جسم وچ وَجدا اے جیویں کھل وچ سوئی کھوبھ دتی جاوے۔ چٹی کیڑی دے ڈنگ وچ زہر زیادہ نہیں ہوندا پر اوہ کیڑیاں وچ موریاں کری جاندی اے۔ ایہہ کیڑیاں رات نوں بالکل سون نہیں دیندیاں۔ تڑپھا پائی رکھدیاں نیں۔

برما دے جنگل وچ کپڑیاں تے سر دیاں والاں وچ جوواں عام پلدیاں نیں تے جان عذاب وچ پائی رکھدیاں نیں جے جوواں مارن ول پے جاؤ تے جاپانی تہانوں جوواں وانگ ماردین گے۔ ایس واسطے جوان لڑدے نیں تے جوواں پلدیاں نیں۔

فیر تھاں تھاں تے نِکیاں نِکیاں پہاڑیاں نیں۔ ایہناں پہاڑیاں اُتے چڑھنا تے جے کِسے نہ کِسے طرحاں چڑھ گئے تے اُترنا بڑا مشکل اے۔ ہر ویلے مینہہ وسدا رہندا اے تے ہر ویلے پیر تِلکن دا دھڑکو پچھے لگا رہندا اے۔ پیر تِلکیا تے تُسیں کِسے چھپڑ ٹوئے یا کھڈ وچ ڈگے تے پھر باہر نہ نکل سکے دن رات بارش ہون کارن کپڑے لیڑے ہمیش گِلّے رہندے نیں درختاں دے پتے وی ہمیشہ گِلّے ہوندے نیں تے ایہناں پتیاں نال جوکاں چچڑی وانگ چمبڑ کے لکیاں رہندیاں نیں تُردے تُردے جے تسیں کِتے کھلو جاؤ تے اوہ جوکاں تہاڈے جسم دی خوشبو یا بوسُنگھ کے تھلّے گلے سڑے پتیاں اُتے چیندیاں نیں تے تہاڈیاں بوٹاں تے پتلوناں ول ودھدیاں نیں جے کِتے اوہناں نوں تہاڈے جسم نال مونہہ لاؤن دا موقع مل گیا تے اوہ تہاڈا لہو پی کے بوری وانگ پھُل جاندیاں نیں۔ رات نوں مکھیری مکھی دے قد کاٹھ دا مچھر ڈھیماں وانگ تہاڈے اُتے ڈِگدا اے تے تہاڈے گوشت تے کھل وچ رَندے وانگ ڈنگ پھیردا اے۔ زہریلے مچھر دے ڈنگ مارن دے بعد جنگلی تاپ چڑھدا اے تے بندے نوں اُگن جمن جوگا نہیں چھڈدا۔ دوجی عام بماری پیچس تے تیجی بماری قے دا بار بار آنا۔

برما دے جنگل وچ اک خاص قسم دی بدبُو ہوندی اے۔ ایہہ بدبو گھٹ تے شاہن بہتی ہوندی اے۔ ایہہ درختاں دیاں پتیاں۔لگراں۔ ڈاہنیاں تے گھاہ بُوٹ دے کَکھ کان چھپڑاں وچ ڈگدا رہندا اے تے گلدا سڑدا رہندا اے۔ ایہدی وجہ نال ہوا وچ اُشاہن تے ساڑ وسیا رہندا اے۔ ایہہ بدبو تے شاہن تہاڈے کپڑیاں وچ وڑ جاندی اے تے اودوں تیک نہیں نکل دی جد تیک تُسیں کپڑے گرم پانی نال دھو نہیں ہوندے تے آپ نہا نہیں لیندے۔

ایسے جنگل وچ تہاڈی جان دا ویری رہندا اے۔ ایس دشمن ویری دا تہانوں کوئی پتا نہیں۔ ہوسکدا اے اوہ اُلاہنگاں اگے کسے بوجھے اوہلے یا ہاتھی گھاہ (بندے دے سِروں اُچا گھاہ) وچ لُک کے بیٹھا ہووے۔ جد تُسیں پیر چک کے اگے رکھّو تے اوہ اپنی بانہہ ودھا کے تہاڈے سینے وچ چھُرا تاڑھ دے۔ ہوسکدا اے اوہ تہاڈے پچھے آ گیا ہووے تے تہاڈے لک دی سنگلی وچ گولی مار کے تہانوں موہندیاں کر دے۔ اِنج وی ہویا اے کہ دشمن دی تعداد ڈیڑھ سو اے۔ اک بندہ سبھ توں اُگّے اے تے باقی 149 بندے دس ویہہ گز پچھے لُکے بیٹھے نیں تُساں اک بندہ مار ڈگایا اے تے بہت خوش او۔ تہاڈی خوشی اودوں مُک جاوے گی جدوں 149 بندے تہاڈے اُتے چُپ چپیتے حملہ کرن گے تے تہاڈے تریہہ (30) چالی (40) بندے مار کے دوڑ جان گے۔ حقیقت ایہہ اے کہ برما دے جنگل وچ دشمن دی ٹھیک گِنتی دا اندازہ لاؤنا بہت ای مشکل اے۔

اِک انگریز افسر دے خیال وچ برما دی لڑائی گوشت تے ہڈیاں دے بنے ہوئے بندیاں دی لڑائی نہیں۔ لوہے دے بنے ہوئے جواناں دی لڑائی اے جند جان والے بہادر دلیر تے چالاک جواناں دی لڑائی۔

ایہہ لڑائی ہور وی مشکل ہوگئی اے کیوں جے برما وچ جاپانی سپاہیاں دے نال نال آزاد ہند فوج دے جوان وی لڑ رہے نیں اوہ انگریزاں دے ماتحت لڑن والے ہندوستانی سپاہیاں دی زبان سمجھدے نیں۔ ہندوستانی سپاہیاں دے لڑن دے طریقے دا اوہناں نوں پورا پُورا پتا اے۔ تے اوہناں دا نعرہ وی بڑا جذباتی اے۔ ''جے ہند'' تے ''دِلّی چلو'' دے نعریاں وچ اِک خاص قسم دی دِل کھچویں کشش اے تے من بھوندا سُہپّن اے۔ اوہ علیحدہ

چیز اے کہ آزاد ہند فوج نہ آزاد اے نہ ہندوستانی اے تے نہ فوج ای اے آزاد ایس واسطے نہیں پئی جاپانیاں دے ماتحت لڑ رہی اے۔ ہندوستانی ایس واسطے نہیں کہ اوہ برما تے ملایا وچ لڑ رہی اے ہندوستان دی دھرتی تے نہیں لڑ رہی تے ہندوستانی لوک اوہناں دے نال نہیں۔ فوج ایس کر کے نہیں کہ لڑن والیاں نے فوجی ڈسپلن توڑیا اے جیہڑے جوان تے افسر فوجی ڈسپلن توڑ دین اوہ فوجی کُہان دے حق دار نہیں۔ ہمیش آزادی واسطے پوری قوم لڑ رہی اے۔ جیہدے وچ فوج وی شامل اے۔ قوم دے بغیر اکلّی فوج آزادی نہیں جِت سکدی۔

## (10)

انگریزی فوجاں مونٹ بیٹن دی نگرانی وچ جاپان تے آزاد ہند فوج دے خلاف لڑ رہیاں نیں۔ کلکتے وچ امریکہ دیاں فوجاں اُتریاں نیں۔ امریکہ دے ہوائی جہاز تے سمندری بیڑے جاپانی طاقت نوں سمندر وچ تے خشکی اُتے ملیا میٹ کر رہے نیں۔ ہتھیاراں دی کمی ڈھڈ دی بھکھ تے جاپان دی دغا بازی دی وجہ کر کے آزاد ہند فوج دے جوان مر رہے نیں تے مار کھا رہے نیں۔ جاپان اوہناں دا کجھ ایس واسطے نہیں پُور سکدا کہ اوہ آپ شکنجے وچ پھس گیا اے۔ اوہدی اپنی واہ پیش نہیں جاندی۔ نتیجہ ظاہر اے انگریزاں دے ماتحت لڑن والے ہندوستانی جوان شیر ہو گئے نیں۔ ہُن اوہناں دی واری اے پئی اوہ جاپانیاں تے اوہناں دیاں ساتھیاں کولوں چُن چُن کے بدلہ لین۔

مارچ 1944ء دا مہینہ شروع ہوگیا اے۔ قادُو تے اوہدے دوجے یار بیلیاں نوں اگانہہ ودھن دا حکم مِل گیا اے۔ اوہ برما دے اک جنگل وچ رستہ صاف کر دے تے راہ کڈھدے اگے ودھ رہے نیں۔ اوہناں اک نومنی دے کنڈھے ہالٹ بولیا اے۔ اوہ رات ایس نومنی دے کنڈھے رہن گے تے سویرے دشمن دی سوہ لین واسطے نومنی پار کرن گے۔ ایہہ گروپ ریکی گروپ، اے۔

ترکالاں پے گئیاں نیں۔ ہنیرا ودھ گیا اے۔ جنور چُوں چُوں کر دے اپنے آلھنیاں وَل جا رہے نیں۔ جنوراں دیاں بولیاں قادُو تے اوہدے ساتھیاں نوں اوہناں ویریاں

دیاں چیکاں جاپدیاں نیں جیہناں نوں اوہ ماردے تے کٹپدے ایتھوں تیک آئے نیں۔

اوہ کُل ست نیں۔ قادُو۔ چُونی لال۔ رام سروپ، چھمن سنگھ، فتح سنگھ، اکّو تے شیفو، چونی لال لیفٹین اے تے باقی اوہدے ماتحت نیں۔ اوہ سارے نومنی دے پارلے پاسے ریکی تے جارہے نیں اوہ کُل دشمن دی تعداد تے طاقت دی سُو لے کے تے جاسوسی کر کے اپنے وڈے افسراں نوں اطلاع دین گے تاں جے اگانہہ ودھ کے حملہ کیتا جاوے۔

''تن تن آدمی پنج پنج گز تے مورچے کڈھ لئو۔ ایہہ پتن معلوم ہوندا اے ایسا نہ ہووے دشمن دے جوان رات ایسے پتن توں ساڈے ول ودھن''

چُونی لال نے حُکم دِتا اے تے لکّڑی نال ککھ کان پرانہہ ہٹاؤن لگ پیا اے۔ باقی جوان وی کھائی مارن واسطے تیار ہوگئے نیں۔

نومنی دے دوناں پاسیں جنگل اے۔ درختاں دیاں لگراں پانی وچ ڈگیاں ہویاں نیں نومنی اوتلی اے پر پانی تیز اے۔ پانی وگن دا شور کناں وچ پے رہیا اے۔

''تہاڈے سریر دا کوئی حصّہ ننگا نہ رہوے۔نہیں تے جوکاں نیں تہاڈا لہو پی لینا ایں'' چونی لال کہہ رہیا اے۔

دُور کِتے توپ دا گولہ چلن دی بار بار آواز گونج رہی اے۔ لاگوں دو اُلوواں دے لڑن دیاں آوازاں آرہیاں نیں۔ انج معلوم ہوندا اے جیویں اوہ کسے شکارتوں لڑ رہے ہون۔

''لیفٹین صیب۔ ایہہ پتیاں وچوں مینوں تلوار لبھّی اے'' اکّو چونی لال نوں تلوار چُک کے دسدا اے۔

''ایہہ جاپانی لیفٹین دی تلوار اے۔ سانبھ کے رکھ۔کل میجر صاحب نوں دیساں'' چونی لال تلوار ویکھ کے اکّو نُوں کہندا اے۔

''ایہدا مطلب ہویا پئی جاپانی اج یا کل ایتھے بیٹھے کھلوتے نہیں تے ایس ویلے اوہ کِتے ساڈے لاگے شاگے نیں'' قادُو بولیا:

''بالکل درست اے تیرا خیال۔ جاپانی نومنی دے پرلے کنڈھے ہوسن ممکن اے اوہ سانوں ایس ویلے ویہندے ہون'' لیفٹین نے کہیا۔

''صاحب ایہہ ویکھو کیہ اے؟'' فتح سنگھ تیجے مورچے لئی زمین ٹُنب رہیا سی۔ اوہ

اوتھوں زور نال چیکیا۔

''ہولی بول فتح سیہاں ہولی بول۔ ایویں نہ آپوں مریں تے سانوں مروائیں ہاں کیہ اے؟ بھئی یہ تو کاغذ کا پرزہ ہے''، لیفٹین چونی لال بولیا:

''صاحب۔ ایہہ گورمکھی وچ کُجھ لکھیا ہویا اے''، فتح سنگھ سپاہی ایدکیں ہولی بولیا:

''میرے کول آ کے پڑھ۔ مینوں گورمکھی نہیں آوندی'' چونی لال نے فتح سنگھ نوں بلایا پر قادو۔ رام سروپ۔ چھمن سنگھ۔ اگو تے شیفو وی اپنا کم چھڈ کے کول آ کھلوتے۔

''صاحب میں اَن پڑھ واں'' فتح سنگھ لاچاری نال بولیا۔ لچھمن سنگھ نے اوہدے کولوں کاغذ دا پرزہ پھیڑ لیا تے پڑھن دا جتن کرن لگ پیا۔ پر ہنیرا واہوا ہوگیا سی تے گورمکھی پنسل نال لکھی ہوئی سی۔

''سارے دائرہ بنا کے بہہ جاؤ'' چونی لال نے کہیا تے سارے پیراں بھار بہہ گئے۔ لیفٹین نے ٹارچ جگائی تے کاغذ تے لوئی۔ چھمن پڑھن لگ پیا۔

''کجھ بول تے ماہیے دے نیں تے باقی کجھ ہور گون نیں۔'' چھمن سنگھ کاغذ اُتے نظر مار کے بولیا۔

''چھیتی نال پڑھ۔ ہور وی کم کرنا اے''، لیفٹین دے لہجے وچ تلخی سی۔

''لِکھیا اے جی

(1) پُھل کھِڑ دے بہاراں دے
جَر اسیں سکدے نہیں
ہُن دُکھڑے یاراں دے

(2) کوٹھے اُتے پلپیا ای
نی سچ دس تُوں سوہنیئے
کدے یاد وی کیتا ای

(3) چھپڑی وچ انب تردا
ایس جدائی نالوں
رَب پیدا ای نہ کردا

''ایہہ جی اگے تن چار بولیاں لکھیاں ہویاں نیں''، کچھمن سنگھ بولیا:

''پڑھی چل۔ پڑھی چل'' چونی لال نے ہتھ نال چھیتی پڑھن دا کاشن دِتا

(1) کھٹن گیا تے کھٹ کے لیاندا آرا
تیری میری نہیں نبھنی
تُوں تیلن میں سنیارا

(2) سانوں مسیا چ پین بھلیکھے
تیری وے سندھوری پگ دے

(3) ننگا رکھدی کلپ والا ہاسا
تے جیٹھ کولوں گھنڈ کڈھدی

''ایہہ جی اگے جند داُ لکھیا ہویا اے''، کچھمن سنگھ بولیا:

''کچھمن سیہاں۔ پڑھدا چل۔ رُکنا کیوں ایں؟'' چونی لال نے چِڑ کے کہیا

(1) جند داُ جے چلیوں تلونڈی
اوتھوں لیانویں بُڈھی رنڈی
اوہدے کن وچ پانویں ڈنڈی
اوہنوں ویکھن جانویں منڈی
اک پل بہہ جانا بہہ جانا میرے چندا
وچھوڑا ہائے سجناں دا مندا

(2) جند دا باجرے دیاں سِٹیاں
میلہ ویکھن آیاں جٹیاں
ہاسے بُلھاں تے ہتھ وچ پکھیاں
اک پل بہہ جانا۔ بہہ جانا میرے چندا
وچھوڑا ہائے سجناں دا مندا
جے ہند۔ دِلّی چلو۔ پریتو سے ملو
سردار کرپا سنگھ لُبانا آف اوگرہ''

قادُو کِتے ایہہ اوہ آدمی تے نہیں جیہدی گل تُوں مینوں پرسوں رات سنائی سی'' اگو تے پُچھیا

''آہو۔ ایہہ اوہو آدمی اے'' قادُو نے افسوس نال کہیا۔

''اوہو کون قادر داد خاں؟'' چونی لال نے پُچھیا

''صاحب۔ ایہہ آدمی میرے گراں دے لاگے اک دوجے گراں اوگرے دا سکھ اے۔ ساڈے پنڈ منگیا ہویا اے۔ پریتو ایہدی منگ دا ناں اے۔ ایس وساکھی وچ چوری میرے ڈھڈ وچ بلم ماری سی تے بھرتی ہوگیا سی۔ پتا نہیں آزاد ہند فوج وچ کیویں آ گیا؟'' قادُو بولیا۔

''کِسے لڑائی وچ جاپانیاں دے قابو آ گیا ہوئیگا۔ اوہناں کہیا ہوئیگا پئی چول کھا تے ساڈی مخبری کر۔ یا ہو سکدا اے کِسے غدّار افسر نے بیوقوف بنایا ہوئے۔ چلو سِر چھپاؤن جوگے مورچے پٹّو۔ اُتوں ہنیرا ہوگیا اے'' چونی لال نے حُکم دِتا۔

دُوروں توپاں چلن دی آواز آ رہی سی تے کولوں دی وگن والی نومنی دے پانی دا شور اُچا ہوگیا سی۔ سپ سلونیاں دیاں اوازاں کناں وچ ڈر، خوف تے دہشت گھول رہیاں سن۔ بارش بند سی تے اسمان اُتے بدل تاریاں دے اُلٹ پاسے دوڑ رہے سن جوان نومنی دے اُتوں دی نگاہ ماردے سن تے بدل تے تارے نظر آؤندے سن تے جے اباوُٹ ٹرن ہو کے پچھوں ویہندے سن تے کجھ وی نظر نہیں سی آؤندا۔ بس جنگل سی تے جنگل وچوں سپ سلونیاں دیاں رُوح قبض کرن والیاں آوازاں۔

لیفٹین چونی لال دا مورچہ وچکار سی تے اوہ اکلا سی۔ اوہدے کھبّے پاسے مورچے وچ فتح سنگھ۔ اگو تے رام سروپ بیٹھے سن۔ سجّے پاسے قادُو۔ شیفو تے لچھمن سنگھ ڈٹے ہوئے سن۔ مورچیاں وچوں بچا کے وجن دیاں آوازاں آ رہیاں سن۔ سارے شام دا راشن ختم کر رہے سن۔

اوہناں دے سامنے ڈھائی ترن گز دے فاصلے تے نومنی وگ رہی سی تے پچھے جنگل سی۔ اوہ سارے چُپ سہمے ہوئے تے اداس سن موت اوہناں نوں گھیر کے اک ایسے تھاں لے آئی سی جتھوں بچ نکلنا۔ کسے مہاتما۔ پیغمبر تے گُرو واسطے وی مُشکل جاپدا سی۔

اوہ پچھلے دو تن مہینیاں تو لڑ رہے نیں۔ اوہناں تے اوہناں دے ساتھیاں نے موت دیاں اکھیاں وچ اکھیاں پائیاں نیں موت نال دست پنجہ ملایا اے۔ زندگی نوں اپنے ہتھوں نکلدیاں ویکھیا۔ زندگی روندی تے کُرلاؤندی اے موت کولوں ہاری اے۔ حیاتی نے فنا دا روپ دھاریا اے ددھ مکھناں دے پلے گبھرو گولی کھا کے تڑپھے نیں تے تڑپھ کے ٹھنڈے ہو گئے نیں زخمی ہون والیاں نیں اپنیاں دور بیٹھیاں ماواں نوں مدد واسطے پکاریا اے۔

کنبدیاں ہتھاں۔ روندیاں اکھاں تے اڈے ہوئے پلیاں نیں دُور جنگلاں وچ لڑدے مردے پتراں نوں دعاواں دے ذریعے مدد پہنچائی اے۔ رام۔ رحیم تے واہگروٗ دے لفظاں نیں حوصلے ودھائے نیں۔ پر ایہو جہیا موقع تے کدے نہیں آیا پئی زندگی تے موت پنجے وچ پنجہ پا کے اک دوجے نوں ہران لئی چارہ مار رہیاں نیں پر فیصلہ نہیں ہوندا۔

اوہ سارے چُپ چاپ۔ اداس تے خوف کھائے بیٹھے نیں۔ انج بیٹھے نیں جیویں نومنی تے جنگل دے وچکار کوئی وی نہیں ہیگا۔ تے جے اوہ ہے نیں تے دُشمن نوں دسنا چاہندے نیں کہ اوہ نہیں ہیگے۔ نومنی تے جنگل دے وچکار اوہناں دی موجودگی حقیقت اے پر اوہناں دی کوشش اے ایس حقیقت دا علم کسے نوں نہ ہوئے ہوسکدا اے نومنی دے دوجے کنڈھے وی دشمن ہوئے تے اوہ وی کوشش کر رہیا ہووے کہ اوہدے دوجے کنڈھے بیٹھے دشمن نوں اوہدی موجودگی دا علم نہ ہوسکے۔

پر دو دشمن کدوں تیک اپنی حقیقت چھپاؤن گے اوہ صدیاں تیک تے اپنی اپنی جگہ تے نہیں بیٹھے رہن گے۔ اوہناں نوں اخیر اک دوجے دے سامنے آؤنا ایں۔ فیر اوہ سامنے آ کیوں نہیں جاندے؟ پر سامنے آؤن وچ موت دا خطرہ اے۔ ہار دا خطرہ اے۔ جان دا خطرہ اے۔ ایس خطرے تے قابو پانا بہادری اے۔ اصل تے نرول بہادری۔

"ساؤن دیا بدلا کتھے لائیاں نی اوراں
ایتھے میری نتھ گواچی۔ ڈھل گئے نی
چن لئے نیں موراں
ڈھول والیا وے" آواز وچ اُداسی اے

"دلیفٹین صاحب۔ کرپا۔ ایہہ کرپے نیں سد لائی اے" سجّے مورچے وچوں قادو

دھون چک کے چھیتی نال بول اُٹھیا۔

''جنایاں تے بے وقوف اے تے یا پھر بہادر'' لیفٹین چونی لال بولیا: ''ایہہ اکلّا نہیں۔ ایہدے نال بہت بندے ہوسن پر پندراں توں ودھ نہ ہوسن''

''لیفٹین صاحب۔ مینوں اجازت دیو۔ میں وی کرپا سنگھ دا جواب دیاں'' قادو نے التجا کیتی۔

''توں بے وقوف ایں یا بہادر؟'' چونی لال نے پُچھیا

مینوں نہیں جی پتا پئی میں مورکھ واں یا بہادر پر رب جاندا اے میرا دل کہندا اے میں وی جواب دیاں'' قادو نے کہیا:

''لادے پھرتوں وی سد۔ اج ویکھی جاوٗ گی'' چونی لال بولیا۔

''ندیوں پار کھلوتیا کیہ وڈھنا ئیں؟

میں تے وڈھنا ئیں برناں

اوئے شیراں دے سن گھورنے

مل لئے نی ہرناں

ڈھول والیا جوانا اوئے''

قادو دی آواز جنگل وچ تے نومنی اُتے گونجی تے کناں وچ گونجدی رہی۔ قادو دی آواز پچھان کے نومنی دے دوجے کنڈھے توں کرپا سنگھ نے موٹی ساری گالی دِتی تے بولیا:

''اوئے قادو جیونا ایں؟''

''اوئے آہو جیونا واں۔ تینوں مارن لئی'' قادو نے اُچّی ساری کہیا کرپا سنگھ نے کوئی جواب نہ دِتا۔ تھوڑی دیر بعد گولیاں دا چھٹّا وجّا تے پھر خاموشی دا پہرہ لگ گیا۔ گولیاں قادو ہوراں دے سراں توں وی لنگھ کے درختاں وچ کُھب گیاں۔

لیفٹین چونی لال تے اوہدے جوان ساری رات جاگدے رہے تے اکھاں نومنی تے تاڑے لا رکھیاں پر نہ تے دوجے پاسیوں کرپا سنگھ دی کوئی اواز آئی تے نہ ای کوئی گولی چلّی۔ چونی لال دا خیال سی کہ کرپا سنگھ نے اوہدے ساتھی واپس جاپانیاں نوں اطلاع دین گئے نیں۔

رات دا پچھلا پہر سی۔ سپ سلونیاں نے وی چُپ وٹ لئی سی تے اسماناں دے تارے بدل وچ لُک گئے سن۔ کنیاں درختاں دے پتیاں تے ٹِپ ٹِپ ڈگ رہیاں سن۔ جواناں دیاں اکھاں وچ نیند دس رہی سی تے اوہ نیند دا مقابلہ کر رہے سن۔ ساری رات مورچیاں وچ بیٹھے بیٹھے اوہناں دے جسم پیڑ مَنن لگ پئے سن۔

اچانک قادُو نوں محسوس ہویا پئی کئی پیر ہولی ہولی نومنی دی ریت تے چل رہے نیں۔ اوس کن زمین نال لا کے بِڑک لئی واقعی ریت دی کِرچ مِرچ اوہدے کناں وچ پے رہی سی۔

''لیفٹین صاحب۔ دُشمن'' اوس ہولی جیہی کہیا تے شیمُو نے پھمن سنگھ نوں ہلونیا۔ اوہناں چھیتی نال اکھاں کھول دِتیاں۔

پھر اک دم لیفٹین دے کھبے پاسے مورچے وچ گرینیڈ وجیا تے چیک چھاڑا پے گیا۔ کرپا سنگھ تے اوہدے چار ساتھی ''جے ہند'' دا نعرہ مار کے لیفٹین چونی لال دے مورچے ول کدھے۔ شیفو تے پھمن سنگھ نے انھیاں گولیاں چلائیاں۔ کرپا سنگھ دے دو ساتھی لیفٹین صاحب دے مورچے ول ودھے پر ڈِگ پئے۔ چونی لال مورچے وچوں باہر نکل آیا سی تے اوہدے ہتھ وچ چھرا سی پر کرپا سنگھ دی رفل دی سنگین چونی لال دے سینے دے آر پار ہوگئی تے لیفٹین پچھوڑ مورچے وچ ڈگ پیا شیفو دی گولی کرپا سنگھ دے وجن دے بجائے دوجے سکھ دے لگی تے اوہ وی ڈِگ پیا۔ اک گولی شیفو دے لگی تے اوہ گچھُو مچھُو ہویا تے مورچے وچ ڈھے پیا۔ پھمن سنگھ نے مورچے وچوں باہر چھال ماری تے مدھرے قد دے جاپانی نوں جا پھڑیا۔ کرپا سنگھ نے زور نال چیک ماری تے ''جے ہند'' دا نعرہ مار کے سنگین نال قادُو تے وار کیتا۔ رکھن والے دے راہ نیارے۔ قادُو پاسہ وَٹ گیا تے کرپا سنگھ مونہہ بھار مورچے وچ ڈگیا۔ قادُو نے درات پورے زور نال کرپا سنگھ دی بچی وکھی تے ماریا تے لہو دا فوارہ چھٹ پیا۔

''اوئے قادُو مینوں بچالے۔ اوئے میں مرنا نہیں چاہوندا'' کرپا سنگھ چچلایا فیر اوس اپنا کھبا ہتھ کھیسے وچ پایا۔ باہر کڈھیا تے قادُو ول ودھا کے بولیا۔

''قادُو! تُوں وی مینوں نہیں بچا سکدا۔ تیرے ہتھوں مرنا میری قسمت سی۔ ایہہ لے

میری مٹھی وچوں چھاپ۔ ایہہ چھاپ، ایہہ مندری پنڈ جا کے میری پریتونوں دیویں۔ تے تے کہویں ایہہ کرپے نے مرن ویلے تینوں دِتی سی۔''

کرپا سنگھ دا اُٹھیا ہویا ہتھ ڈگ پیا۔ قادُو نے چھیتی نال اوہدی مُٹھی وچوں سونے دی مُندری کڈھ لئی۔

کرپا اک وار پھر ترین لا کے بولیا:

''ایہہ چھاپ میں پریتونوں وساکھی دے میلے وچ دینا چاہوندا ساں پر میتھوں تینوں بلم لگ گئی تے میں پُلس کولوں جان بچان لئی دوڑ گیا۔ ہائے اوئے۔ دوڑ گیا تے موگے جا کے بھرتی ہوگیا تے اج؟ اج قادُو تیرے ہتھوں مر رہیاں.....'' کرپے دی آواز ڈب گئی اوہدا سارا سریر آخری واری کنبیا تے پھر اوہ اپنے لہو وچ مونہہ بھار ڈِگ پیا۔

''واہ اوئے سِکھا! بہادر دی موت مریا ایں۔ جیوندا رہیا تے تیری امانت تیری پریتو نوں پہنچ جائے گی''

لو ڈاڈھی ہوگئی سی۔ لال سورج نومنی دے اوس پاروں نیلے اسمان تے چڑھدا اِنج جاپدا سی جیویں اسمانی رنگ دی چھپڑی وچ گلاب دا پھُل تر رہیا ہووے۔ قادُو نے ویکھیا کرپا سنگھ تے اکو مورچے وچ اک دُوجے نال گلوکڑی پا کے ڈگے ہوئے نیں۔ اوہناں دا خون اک مک ہوگیا اے۔ ذات کذات دی وِتھ مِٹ گئی اے موت نے مُکا دِتی اے۔

لیفٹین چونی لال اپنے مورچے وچ ٹھنڈا ہوگیا سی۔ اوہدا مونہہ اسماناں ول سی تے اکھاں تاڑے لگیاں ہویاں سن۔

لچھمن سنگھ نے مدھرے قد والے جاپانی نوں مار دتا سی پر آپ بُری طرحاں زخمی ہوگیا سی اوہدا متھا پھٹ چُکیا سی تے اوہ بے ہوش سی۔

لیفٹین چونی لال دے مورچے دی پہاڑ والی گُٹھے دو ہندو جیہڑے شیفو دی گولیاں نال مرے سن۔ زمین تے سپاڑ پئے ہوئے سن۔ فتح سنگھ اکو تے رام سروپ مورچے وچ قابو آ گئے سن تے گرینیڈ نے اوہناں دے تُونبے اُڈا دِتے سن۔ مورچے وچ گوشت دے لوتھڑیاں دا ڈھیر پیا ہویا سی۔

قادُو نے لچھمن سنگھ نوں ماڑی چنگی ملہم پٹی کیتی تے خون بند ہوگیا۔ ہُن قادُو لئی

سوال پیدا ہویا پئی پھمن سنگھ نوں لک تے پا کے واپس چوکی لے جاوے یا نومنی توں پار ہو کے دشمن دی سُوہ لوے۔ اوہ سوچاں وچ ڈُب گیا۔

## (11)

قادُو نے سوچیا اوہناں دے گروپ نوں سویرے نومنی دے پار جا کے دُشمن دی طاقت تے تعداد دا پتا سُو لین واسطے بھیجیا گیا سی۔ لڑائی لڑن واسطے ایہہ اطلاع بڑی ضروری اے۔ جے ایہہ اطلاع نہ ملے تے ہنیرے وچ ہتھ مارن والی گل ہوئے گی۔ ہوسکدا اے اطلاع دے بغیر لڑائی دی جیہڑی سکیم بنے اوہ کچی نکلے تے اوہدی پُوری دی پُوری کمپنی دُشمن کولوں مار کھا جاوے۔ کئی قیمتی جوان زندگی توں ہتھ دھو بہن۔ ایس واسطے لازمی اے پئی نومنی ٹپ کے اوہ اکلّا دشمن دی طاقت تے تعداد دی سُوہ لوے۔

پَر اوہ اکلّا اے۔ ایویں نہ کِتے اوہ نومنی ٹپے تے اگلے کنڈھے توں کسے جاپانی یا آزاد ہند فوجی دی گولی۔ چُھری یا سنگین دا شکار ہو جاوے۔ پہلے ای اوہدی جان بڑی مُشکل نال بچی اے۔ جتھے دس بندے دُوجے مرے تے یارہواں اوہ وی مرسکدا سی۔

موت دا خیال کر کے قادُو نوں جھنجھنی جیہی آئی تے اوس لما ساہ لیا۔ پر اوہ اکلّا پھمن سنگھ نوں چک کے کیویں بے پناہ جنگل دا ست اٹھ میل پینڈا مارے گا۔ انج نہ ہوئے کہ راہ وچ پھمن سنگھ مر جاوے۔ اوہ جا کے کپتان صاحب نوں کیہ کہوے گا کہ اوہدے نال دے سارے مر گئے نیں۔ دُشمن دے بہن کھلون تے تعداد دا کوئی پتا نہیں لگا تے پھمن سنگھ راہ وچ مر گیا اے۔ ایہہ کہندیاں اوس نوں شرم نہ آوے گی؟

پھیر؟ فیر کیہ کیتا جاوے؟ دلیری کراں تے ماریا جاواں۔ موت کولوں ڈراں تے شرمندگی دا بھار چکاں۔ کم دوویں اوکھے نیں۔ کیہ کیتا جاوے؟ اوس گویڑ لایا۔ نقشے موجب نومنی دے پار اک ڈیڑھ میل دے فاصلے تے پنڈ اے۔ اوس نوں پنڈ جان تے آون وچ گھٹ توں گھٹ دو گھنٹے تے ودھ توں ودھ تن گھنٹے لگن گے۔ پھمن سنگھ تِناں گھنٹیاں وچ مر نہیں سکدا۔ جے اوہ بچ گیا تے پنڈوں دو بندے لے آوے گا جیہڑے پھمن سنگھ نوں آرام نال چُک کے چوکی پُچا دین گے۔

پر جے ایس پنڈ وچ جاپانیاں دی چوکی ہوئی تے پھیر؟ ہوسکدا اے ایہہ پنڈ جاپانیاں دے اثر رسوخ وچ ہووے تے لوک اوس نوں پھڑ کے جاپانیاں دے حوالے کر دین تے جاپانی اوس نوں درخت نال بنھ کے تے اوہدیاں پٹاں وچ سنگنیاں کھوب کے پچھن ''دس تیری کنّی نفری اے تے اوہ کتھے نیں تے تہاڈیاں سکیماں کیہ نیں؟''

پھیر؟ فیر کیہ کیتا جاوے؟ پنڈ جاواں تے ماریا جاواں۔ پنڈ نہ جاواں واپس چوکی جاواں تے کیہ جا کے کہواں؟ موت تے شرمندگی؟ دوویں کم اوکھے نیں۔

قادو نے گرینڈ، رفل تے لکڑی چُکّے تے رب دا ناں لے کے نومنی دے ٹھنڈے ٹھیر پانی وچ پیر پادِتا۔ دوسرے کنڈھے جا کے اوس کھبے سجّے تکیا۔ اوس نوں کوئی نظر نہ آیا۔ اوس زمین تے کن لا کے سنیا۔ جنوراں تے پانی دیاں آوازاں اوہدے کناں وچ آئیاں۔ اوہ زمین توں اُٹھیا تے دھون چُک کے پنڈ ول ٹُر پیا۔ چار چوفیرے جنگل سی تے وچکار زمینوں اُچّے کر کے ونجاں دے کوٹھے اُسرے ہوئے سن۔ اوس اپنے سجّے ہتھ وچ گرینیڈ پھڑیا تے پنڈ وچ جا وڑیا۔ پنڈ وچ لکڑ لکڑیاں دا ککارا پیا ہویا سی۔ دوتن گھراں وچوں دھواں اُٹھ رہیا سی اوس سوچیا جے مرنا ای اے تے پھر بہادراں وانگر مرو۔ ٹھر کے مرنا وی کوئی موت اے۔

پنڈ وچ وی جنگل وانگ دُھوڑ پئی ہوئی سی تے پنج چھ گز توں بندے نوں چنگی طرحاں پچھاننا مشکل سی۔ اوس سوچیا جے کوئی بھیڑی چنگی ہوگئی تے اوہ نس بھج کے دھوڑ وچ لُک سکدا اے تے جان بچا سکدا اے۔

اوہ ٹُریا ترایا اک گھر دے ویڑھے وچ چلا گیا۔ ویڑھے وچ لکڑیاں دا مچ لگا ہویا سی تے پنج چھ برمی اگ سیک رہے سن۔ کوٹھے وچوں غرارے کرن دی آواز آ رہی سی خبرے کوئی اُٹھ کے کرولی پیا کردا سی۔ قادو نے گرینیڈ گُھٹ کے پھڑ لیا۔

اوہ مچ دے آلے دوالے بیٹھے بندیاں دے سر تے جا کے کھلو گیا تے بولیا۔

''بھائیو! ایس پنڈ کا نام کیا ہے؟''

بیٹھے ہوئے بھراواں نے سر اُتانہہ چائے تے قادو ول تکّے۔ اوہ سارے جاپانی فوج دے جوان سن۔ قادو دے پیراں تھلیوں مٹی سرک گئی اوہ قدم پچھے ہٹیا۔ گرینیڈ مچ وچ

ماریا۔ گرینیڈ پھٹیا۔ فیر دُوجا پھر تیجا تے فیر چوتھا گرینیڈ پھٹیا۔

اندروں جاپانی فوجی افسر ننگے پیریں دوڑیا باہر آیا۔ قادُو نے اگے ودھ کے اوس نوں سنگین تے پروسٹیا۔

''شاباش جوان۔ شاباش'' قادُو دے کناں وچ آوازاں پیاں۔ دُھواں گھٹیا تے اوس ویکھیا بہت سارے برمی بڈھے تے عورتاں اوہدے ول خوش ہو کے ویکھ رہے نیں۔ تھوڑی دیر بعد اک بڈھے جاپانی نیں قادُونوں دسیا پئی باراں آدمیاں دا جتھ کئی دناں توں اوہناں دے پنڈ بیٹھا ہویا سی۔ ککڑ انڈے کھا رہیا سی تے انگریز فوجاں دے خلاف جاسوسی کر رہیا سی۔ ایس گروپ دے علاقے پنج چھ کوہ دے علاقے وچ ہور کوئی جاپانی سپاہی نہیں۔

قادُو نے دو جوان نال لئے۔ واپس پھمن کول آیا۔ اوس نوں چکیا تے شام نوں چوکی آ کے رپٹ بولی۔

میجر صاحب نے برمی جواناں نوں انعام دِتا تے قادُونوں بولیا ''شاباش جوان۔ تُم نے بہت اچھا کام کیا۔ ام تُم کو ترقی دے گا'' اوس ے رات قادُو دی کمپنی نومنی ٹپ کے پنڈوں اگانہہ پنج میل تے مورچے پُٹ رہی سی۔ برمی جواناں نے کمپنی نوں پکے راہ پا کے بڑی چھیتی بہت سارا پینڈا مُکا دِتا سی۔

(12)

تیجے دِن امریکی ہوائی جہاز کھان پین دِیاں چیزاں نال جواناں تے افسراں دی ڈاک وی لیایا۔ ایس ڈاکے قادُونوں اپنی ماں دی چِھٹی ملی۔ لکھیا ہویا سی:

نورِچشم لختِ جگر قادر داد خاں

پیار

اس جگہ خیریت ہے اور آپ کی خیریت خداوند کریم سے نیک مطلوب ہوں۔ احوال آنکہ مجھے روز بخار چڑھتا ہے۔ فوجی رستم خان دوائی لا کر دیتا ہے مگر کوئی فرق نہیں پڑتا۔

اب مولوی اکبر علی سے تعویذ کروایا ہے۔ اب کچھ فرق ہے۔ تم میرے پاس آ جاؤ تو میرے سارے بخار اُتر جائیں۔ شیموں روز میرے پاس آتا ہے اور پوچھتا ہے تم کب آ ؤ گے۔

چرن سنگھ اور درشن سنگھ تمہارے مقدمے میں بری ہو گئے ہیں مگر کرپا سنگھ کو ابھی تک پولیس نہیں پکڑ سکی۔ لوگ کہتے ہیں کہ وہ رات کو اوگرے آتا ہے اپنی ماں سے ملتا ہے اور پھر چھپ جاتا ہے۔ بعض لوگ کہتے ہیں کہ تھانیدار حاکم خاں نے رشوت کھالی ہے اور وہ اس لئے کرپا سنگھ کو نہیں پکڑتا۔ بعض لوگوں کا خیال ہے وہ فوج میں بھرتی ہوگیا ہے۔ بیٹا! اگر کرپا سنگھ فوج میں تجھے ملے تو اُسے کچھ نہ کہنا۔ اگر تم نے اسے مارا تو فوج تجھے پکڑے گی۔ پولیس نے تیرے باپ کو پکڑا تھا تو اُسے پھانسی ہوگئی تھی۔ فوج تو زیادہ طاقت والی ہوتی ہے معلوم نہیں کیا کرے۔ بس تم کرپا سنگھ کو معاف کر دینا۔

بیٹا! لوگ مجھے تمہارے بارے میں اور صُغّیٰ کے بارے میں بُری بُری باتیں بتاتے ہیں مگر مجھے یقین نہیں آتا۔ میں کہتی ہوں قادر داد خاں نے میرا دودھ پیا ہے اس لئے وہ کوئی بُری بات نہیں کرسکتا۔ مگر لوگ میری بات نہیں مانتے۔ تم خود آ کر ان کو سمجھانا۔

بیٹا! صُغّیٰ میرے پاس روز آتی ہے۔ میرا ماتھا دباتی ہے۔ مجھے پانی پلاتی ہے اور میرے لئے اپنے گھر سے کھیر اور حلوہ پکا کر لاتی ہے۔ ایک دن وہ میرے لئے موتیے کے پھول لائی تھی وہ پھول اُس نے میرے سرہانے رکھے تھے اور کہتی تھی بیمار کیلئے موتیوں کے پھول اور اُن کی خوشبو اچھی ہوتی ہے۔ ایک دن درشن سنگھ نے شراب پی کر اُسے گلی میں مخول کیا تو اُس نے درشن سنگھ کے چپیڑ ماری۔ بڑی غیرت والی ہے۔

مراد خاں کی عزت اب کم ہو گئی ہے۔ سوائے ہرنام سنگھ کے کوئی دوسرا سکھ اُس کی عزت نہیں کرتا۔ خان پور والا جمّے خاں روز مراد خاں کے پاس آتا ہے لوگ کہتے ہیں وہ مراد خاں سے اپنے بیٹے بیرم خاں کیلئے صُغّیٰ کا رشتہ مانگتا ہے۔ اللہ جانے سچ ہے یا جھوٹ۔

تمہاری بے بے

رُوڑی

# ہنجو تے راکھی

(1)

قادُو اک سال کُجھ مہینے برما دے جنگلاں تے امپھال دے پہاڑاں وچ زندگی موت دی کھیڈ کھیڈدا رہیا۔ زندگی تے ہمیش اوہدا پکھ پُوریا مولا کریم دی نظر ہمیش اوہدے لئی سوتی رہی۔

لڑائی وچ وی اوس نوں جہازاں راہیں اپنی ماں دیاں چٹھیاں مِلدیاں رہیاں پر چٹھیاں وچ کوئی نویں گل نہیں سی۔ اوہدی ماں نوں اجے وِی تاپ چڑھدے سن۔ اجے وی شیمُوں کول بکری دی رسی پھڑی آوندا سی تے قادو بارے پُچھ دا سی۔ فوجی رستم خاں اجے وی فوجیاں وانگ دوائی لیا کے دین دی ڈیوٹی پوری کر رہیا سی۔ مراد خاں تے ہرنام سنگھ دے سانجھ پیار وچ اجے کوئی فرق نہیں سی آیا جتے خاں اجے تیک اپنے کاکے بیرم خاں لئی صُغی دا رشتہ منگدا سی تے مراد خاں اجے وی گُومگُو دی حالت وچ سی۔ صُغی پہلے وانگوں ہِن دی رُوڑی کول آوندی سی کھیر تے حلوہ لیاوندی سی متّھا گُھسدی سی تے موہیے دے پھَل لیا کے اوہدے سرہانے رکھدی سی درشن سنگھ باقاعدہ شراباں پیندا سی تے رات نوں گاوندا ہویا گلیاں وچوں دی لنگھدا سی۔ دینا مراثی تے مولُو کبابیا شاہ سکندر دے مزار اُتے جا کے کونڈا ڈنڈا لے بہندے سن تے بھنگ دے پیالے پیندے سن۔ کرپا سنگھ اجے تیک فرار سی تے حاکم خاں رشوت لے کے اوہنوں چھڈ دا جاندا سی۔

ساڈے پنڈ...... سورج چڑھدا ڈُبدا رہندا اے۔ دن سال بندے نیں تے سال صدیاں پر ساڈے پنڈ تے ساڈے پنڈاں دی رہتل نہیں بدلدی۔ لڑائیاں لگن۔ حکومتاں

بدلن۔ بھونچال آؤن ساڈے پنڈ نہیں بدلدے۔ اوہو ای ہالی پنجابی۔ اوہو ای ڈھگے سنڈھے۔ اوہو ای جوتر رتے۔ اوہو ای رِیتاں رسماں۔ اوہو ای ٹونے ٹوٹکے۔ اوہو ای وہم گمان ہر چیز اوہو ای۔

پر مولوی اکبر کہندا اے ملک وچ انقلاب آ رہیا اے۔ مولوی اکبر سیانا آدمی اے اوہ جھوٹھ بولنا گناہ سمجھدا اے۔ اوہ اخبار پڑھدا اے۔ اوہ رب نوں یاد کر دا اے۔ اوہدا باطن روشن اے۔ اوہ کہندا اے ہندوستان وچ انقلاب آ رہیا اے۔ اوہ کہندا اے لاہور وچ قائداعظم محمد علی جناح اے جیہڑا مسلماناں دا منیا پرمنیا لیڈر اے۔ اوہ کہندا اے دِلی وچ مہاتما گاندھی اے جیہڑا ہندوواں دا لیڈر اے۔ اوہ کہندا اے امرتسر سکھاں دا اک لیڈر اے جیہدا ناں تارا سنگھ اے۔ ایہہ تِنے لیڈر انقلاب لیاؤن گے۔ آزادی آوے گی ہندوستان ونڈیا جاوے گا اک نواں ملک بنے گا جیہدا ناں پاکستان ہووے گا۔ پر اوہ ایہہ وی کہندا اے کہ ملک دے کجھ ہندو مسلمان تے سکھ آزادی نہیں چاہندے۔ اوہ کہندے نیں ملکہ دا راج رہوے پر ایہو جیہے لوک ہوا نوں جال وچ پھڑن دی کوشش کر رہے نیں۔ کدے ہوا وی جال وچ قابو آئی اے؟

پر مولوی اکبر ڈردا اے۔ او کہندا اے ہندو قوم مال دار اے تے چالاک اے۔ اوہ کِتے انگریزاں نال مل کے مسلماناں تے سکھاں نوں دھوکہ نہ دے جاوے۔ ایہہ دووَیں قوماں دل دیاں ساکھل نہیں۔ لُچ گھڑچیاں نہیں مار سکدیاں۔ ایہناں نوں گھچیانی مارن دی جاچ نہیں۔ اوہناں نوں ڈنڈی مارن دا ول نہیں آؤندا۔ ایہناں نوں گھیس وانگراں تھلیو تھلّی جان دا تھَوہ نہیں ایہہ دووَیں قوماں بڑبولیاں نیں جو دِل وچ آیا بُکھاں اُتے آ گیا۔

پر فوجی رستم خاں کہندا اے: ''فکر ناہیں۔ رب مالک اے۔ ساڈے ہڈاں گوڈیاں وچ جند جان تے شوہ تران اے۔ وقت آوے اَسیں تکلیاں اُتے جاناں لے کے انگریزاں تے ہندوواں دے خلاف فرنٹ کھولدیاں گے۔ ساڈا قائداعظم بڑا سیانا اے اوہ ہندوواں تے انگریزاں دی رگ رگ توں واقف اے۔ اسیں اوہدیاں گلاں مناں گے تے پاکستان بنالواں گے۔

سردار ہرنام سنگھ کہندا اے ''وقت آؤن دیو۔ ساڈے وچ وی کئی رنجیت سنگھ جمن گے۔''

سردار ہرنام سنگھ ٹھیک کہندا اے۔ وقت آون دیو۔ آون والی گل اُتے بھروسہ رکھو۔ آوندی بھلک کیہڑی دُور اے؟

## (2)

17 مئی 1945ء وچ میجر جنرل شاہ نواز نیں انگریزاں اگے ہتھیار سُٹ کے اپنی ہار من لئی۔ سبھاش چندر بوس پہلے ای ہوائی جہاز وچ بہہ کے کسے دُور دیس ول اُڈ گیا سی۔ آزاد ہند فوج دلّی ول ودھنا چاہندی سی پر برسات نے اوہدے جواناں دا راہ روک لیا۔ دِن راتیں مینہ وسن لگ پیا۔ اپھال دیاں ندیاں نالے تے دریا پانی دے ہڑھ نال ٹھاٹھاں مارن لگ پئے۔ پہاڑی سڑکاں تے رستے رُڑ گئے مقابلے وچ اجیہیاں فوجاں آئیاں جیہڑیاں طاقت تے تعداد وچ بہت اُچیاں سن۔ جاپانی امریکہ دی مار اگے چڑھ کے نسے پئے سن۔ جاپان نوں آزاد ہند فوج دے جواناں نالوں اپنے جواناں دی جان بہتی پیاری تے قیمتی سی۔ میجر جنرل شاہ نواز 17 مئی 1945ء نوں ہتھیار نہ سُٹ دا تے کیہ کردا؟

16 ستمبر 1945ء نوں برما، ملایا، اپھال، انڈونیشیا تے فلپائن وچ لڑن والیاں فوجاں دے جاپانی کماندار نے ہتھیار سُٹ کے ہار من لئی تے مونٹ بیٹن دے سامنے رنگون وچ کاغذ اُتے دستخط کر دتے پئی جاپان ہار گیا اے۔

لڑائی بند ہون دے کوئی چار پنج مہینے بعد قادُو وی فوج وچوں ناں کٹا کے گھراں پہنچن لئی گڈی چڑھ گیا۔

سردیاں جوبن تے سن تے کماد پیڑھن تے گڈھیالاں پتن تے تتا گُڑ کھان دا سوہنا موسم سی۔ تحصیلے پہنچ کے اوس یکہ کرائے تے لیا تے پنڈ ول تُر پیا۔ ترکالاں ہون توں پہلاں اوہ شاہ سکندر دے مزار اُتے پہنچ گیا۔ اوتھے فاتحہ پڑھیا تے سائیں سپ دے حُجرے ول گیا۔ سائیں سپ مچ بال کے بڑے مزے نال اگ پیا سیکدا سی۔

''سائیں بادشاہ'' قادُو نے نعرہ ماریا۔

''اللہ بادشاہ'' سائیں سپ نیں سُرتال وچ جواب دِتا۔

''سائیں جی یاداللہ'' قادُو نے کہیا۔

''غفور ورحیم اللہ'' سائیں سپ نے قافیہ ردیف پُورا کیتا۔

سائیں سپ قادُونوں پچھان گیا سی۔ اپنی تھاں توں اُٹھیا تے قادُو دے سر تے پیار دِیتا۔

بچڑا! ساڈے لئی کیہ لیاندا ای؟'' سائیں سپ نے پُچھیا۔

قادُو نے سمندری کوڈیاں تے کوکیاں دا ہار سائیں ول ودھایا۔

''واہ واہ۔ موجاں ہوگیاں بچڑے۔ موجاں ہوگیاں۔ پیر اُستاد تیرے اُتے نگاہ رکھن'' سائیں سپ ہار ویکھ کے خوش ہو رہیا سی تے اسیساں دے رہیا سی۔

''سائیں جی اجازتاں'' قادُو نے کہیا تے آ کے تانگے وچ بہہ گیا۔ تانگہ کچی سڑکے پے کے پڑاں ول ہوتُر یا۔

جد تانگہ پڑاں وچ پہنچا تے قادُو نے دُلّے نوں ویکھیا۔ اوہ کماد دا بھرا پڑاں وچ سُٹ کے ساہ لے رہیا سی۔ قادُو چھال مار کے یکّے وچوں اُتریا تے جا کے دُلّے نوں کلاوہ مار کے چک لیا۔

''دُلیا'' قادُو نے نعرہ ماریا۔

''قادُو'' دُلاّ خوشی نال گجیا۔

کلاوہ چھڈ کے قادُو دُلّے دے ساہمنے کھلو گیا تے گھُٹ کے دست پنجہ ملایا۔

''یار قادُو۔ تیریاں بانہواں تے پنجے وچ اگے نالوں بہتا زور اے'' دُلّے نے کہیا۔

''زور کیوں نہ ہوئے؟ ایہناں بانہواں نے جاپانیاں دی مار کھادی ہوئی اے''

قادُو نے کہیا تے کماد دا بھرا چک کے یکّے وچ سُٹ لیا۔ نال دُلے نوں وی بٹھا لیا۔

''قادُو آ گیا'' دُلّے نے تانگے وچوں اتر کے زور نال کہیا۔

''میری پیاری بکری۔ بھاہ قادُو آ گیا!'' گلی وچ شموں نے بکری نوں کہیا۔

''قادُو آ گیا!'' شانتی نیں اپنے چونکے وچ تلسی داس نوں کہیا۔

''اچھا! قادُو آ گیا؟'' تلسی داس حیران ہو کے بولیا۔

''صُغیے۔ قادُو آ گیا'' پرتو نے بنیرے توں لمک کے ہانڈی پکاوندی صُغّی نوں کہیا۔

''چن آ گیا موجاں ہوگیاں'' سردار ہرنام سنگھ نیں سلکھن سنگھ نوں اپنی گڈھیال وچ کہیا۔

''پنڈ دا مان تران آ گیا اے۔ ہن میںنوں کوئی فکر نہیں'' مراد خاں نیں دل وچ کہیا۔

''فکر ناہیں۔ قادُو آ گیا اے'' فوجی رستم خاں بولیا۔

''بھاگ لگے رہن۔ میرا لیفٹین آ گیا'' دینا مراثی اکھاں کھول کے بولیا۔

''قادُو پھر آ گیا اے۔ بدمعاشیاں کرن لئی پنڈ۔ ساڈا ہُن صُغّی نال ویاہ نہیں ہون لگا رب جی''

مولُو کبابیا ڈکار مار کے سائیں سپ دے لاگے لما پے گیا۔ بھنگ پی کے مولو کبابیا صُغی نال ویاہ کران دے سُفنے ویکھدا سی۔ قادُونوں بدنام کرن وچ ساریاں دا موہری مولُو سی۔

قادُو جدوں اپنے گھر پُجّا تے پنڈ دیاں بہت ساریاں زنانیاں تے کُڑیاں اوہدے گھر اکٹھیاں ہو گئی دیاں سن۔ جدوں اوہ ویڑھے وڑیا تے کسے نیں اوہنوں اسیس دتی کسے نیں اوہنوں پیار دتا کسے نیں اوہدا متّھا چُمیّا رکسے نیں اوہنوں اپنی چھاتی نال لایا۔ فوجی رستم خاں دی تیویں نیں توَے نال اُنگلی لائی تے فیر قادُو دے چوڑے متھے تے سیاہی دی لکیر ماردتی پئی کِتے نظر نہ لگّے۔

مائیاں بھیناں وچوں دی لنگھدا اوہ اپنی ماں دی منجی کول گیا تے اوہدے گل لگ کے رون لگ پیا۔ روڑی دیاں اکھاں وچوں وی اتھرووں دی دھار لگ گئی سی۔ موت دیاں اکھاں وچ اکھاں پان والا گبھرو ماں دے گل لگ کے رو رہیا سی۔ ماں دا پیار کِنا اُچا اے! کِنا سچا اے! کِنا نرول اے! قادُونوں رُوڑی نیں اپنیاں کمزور بانہواں وچ لیا ہویا سی تے اوہ اوس ویلے دُنیا دی سبھ اپنیاں توں زیادہ خوش قسمت ماں سی۔

(3)

اوس رات پنڈ دے قریب قریب سارے بندے بُڈھیاں تے نیانے قادُو دے گھر اوس نوں مِلن تے مائی روڑی نوں ودھائیاں تے مبارکاں دین آئے۔ ایہناں وچ بنارسی بخشتر سنگھ، تلسی داس، شانتی، پرسنو، رُوپا، مولوی اکبر، ہرنام سنگھ، مراد خاں، شفیع نائی اوہدی مہندی رنگے ہتھاں والی تیویں ایمنہ۔ بھوندی بھوندی دی ماں تے دینے مراثی دی گھر والی ریشم بِی بی گل کیہ پنڈ دے سارے بندے بُڈھیاں اوس نوں مِلن تے اوہدا حال چال چلن پچھن تے لڑائی دیاں گلاں سُنن آئے۔ جے نہیں آئے تے اوہ مولو کبابیا۔ درشن سنگھ،

چرن سنگھ، صُغّی تے پریتوسن۔

مولو کبابیا ایس واسطے نہیں آیا کہ اوہ ہن بھنگ پی کے تے کُکڑ دے کباب کھا کے صُغّی نال ویاہ کران دے سُفنے نہیں سی ویکھ سکدا۔ کیوں جے اوہدیاں سُفنیاں وچ ہُن پھلکاری والی صُغّی نے کلیاں نہیں سی آوَنا نال کھونڈ والا قادُو وی ہونا سی۔

درشن سنگھ تے چرن سنگھ ایس واسطے نہ آئے پئی اوہناں دے دلاں وچ قادُو دے خلاف غصہ سی۔ اوہ حوالات دیاں سختیاں اجے تیک نہیں سی بھُلّے۔ فیر درشن سنگھ صُغّی نوں مخول کر کے اوہدے کولوں لپڑ وی کھا چُکا سی۔

صُغّی ایس واسطے نہ آئی کہ اوہ آ ای نہیں سی سکدی۔ اوہدے پیو نے اوس وچاری نوں اک طرحاں گھر وچ قید کر چھڈیا سی۔ اوہ بدنامی کولوں ڈردا سی اوہنوں اپنی عزت دا خیال سی۔

پریتو نوں خبرے ایہہ غصہ سی کہ اوہدا ہون والا سر دا سائیں قادُو دی وجہ کر کے لاپتا سی۔ پریتو دی سَس ہُن کہن لگ پئی سی کہ اوہدا پُتر کرپا سنگھ فوج وچ لیفٹین ہوگیا اے پر کرپے دا خط آیا سال تُوں اُتے دن ہوگئے سن۔ لوک لڑائی لڑ کے گھریں آ گئے سن پر کرپے دا کوئی خط پتر وی نہیں سی آیا۔

قادُو صُغّی نوں تے پریتو نوں ملنا چاہندا سی۔ پر اوہ اوہناں دوواں نوں کیویں ملے؟ کِتھے ملے؟ کدے راہیں ملے؟ اوہ چاہندا سی صُغّی نوں اپنی چھاتی نال لاوے تے اوہدا مَتھّا چُمے کیوں جے اوس اپنے متھّے تے قادُو والی بدنامی دا کالا ٹکا لایا سی۔ لوکاں نے گلاں کر کر کے اوہدی شہرت دا غدار کیتی سی اوہ اوس صُغّی نوں ملنا چاہندا سی جیہڑی اوہدی دکھاں والی ماں لئی کھیر تے حلوہ پکا کے لیاوَندی سی۔ اوہدے سرہانے بہہ کے اوہدا سر متھا گھُٹدی سی۔ قادُو اوس پٹھان کُڑی نوں ملنا چاہندا سی جیہدے ویڑھے وچ اوہدے ہتھاں دا لیاندا ہویا موتیے دا بُوٹا لگا ہویا اَے تے جیہدے پھُل اوہدی ماں دے سرہانے تے سجدے سن تے خوشبواں دے بُلّے آوَندے سن۔ پر اوہ صُغّی نوں کیویں ملے؟ کدے راہیں ملے؟

قادُو پریتو نوں وی ملنا چاہندا سی کیوں جے اوہدے کول پریتو لئی کرپے دی مُندری سی۔ ایہہ مندری اک امانت سی تے اوہ ایہہ امانت پریتو نوں دینا چاہندا سی۔ اوہدے دل

وچوں آواز اُٹھدی سی۔ ''مندری دینا اک فرض اے ایس فرض نوں تَولی تَولی پُورا کر''۔ پر اوہ ایہہ فرض کیویں چھیتی پورا کرے؟

ایہو جیہے بھُن ترِ گئے سوچدا قادُو سوں گیا۔

(4)

دُوجے دن اور چھاہ ویلے سُتا اُٹھیا۔ مسیت دی ٹُوٹی وچ جا کے نہاتا۔ لمیاں طریزاں والی بوسکی دی قمیض پائی۔ لیلَن دا تہمت تیڑ کیتا وال دا ہے۔ مونہہ تے خوشبو والا تیل لایا کلکیاں مُچھاں نوں وٹ دِتے۔ نوکدار جُتی پائی۔ مکھن دے پیڑے نال لسّی دے دو گلاس پیتے۔ ڈکار ماریا تے گھروں باہر گلی وچ آ گیا۔

اوہدے سینے وچ فوجی دل جاگ پیا تے بول پیا ''فکر ناہیں۔ چل صُغّی نوں اوہدے گھر چل کے مِل۔ کیہڑے اوتھے جاپانی توپ بیڑ کے بیٹھے ہوئے نیں!''۔ عزت بولی ''بھیڑی گل اے۔ توں مراد خاں دی حویلی چل۔ کیہ پتا صُغّی گھروں نکل کے حویلی وچ آوے تے مِلنی ہو جاوے''

اوہ مراد خاں دی حویلی آیا پر اوتھے کوئی نہیں سی۔ مراد خاں دا منجا تے حُقہ ویلھے پئے ہوئے سن۔ مراد خاں گھر ہووے گا۔ اوس سوچیا تے حویلی دے کوٹھے وچوں ہو کے اوہ مراد خاں دے گھر جا وڑیا۔ مراد خاں گھر وی نہیں سی۔

صُغّی جُھلانی وچ پیڑھی تے بیٹھی سدا بہار موتیے دے پھُلاں دا ہار گندھ رہی سی تے ہولی ہولی اپنے دھیانے کوئی گیت گا رہی سی۔ قادُو جُھلانی دی کندھ اُتے بانہواں رکھ کے کھلو گیا۔ صُغّی قادُو دی نوکدار جُتّی دی کیڑ نہیں سی لئی۔

برما دے جنگلاں وچ لڑدیاں ہویاں قادُو نے اُلّو تے کاں دی بولی سِکھی سی۔ ایہہ بولیاں ایس واسطے سِکھنیاں پیاں سن کہ اپنے نکھڑے ہوئے ساتھیاں نوں جاپان یا آزاد ہند فوج دے آدمیاں دی موجودگی یا عدم موجودگی دی اطلاع دِتی جاوے۔ اطلاع دین دا ایہہ انوکھا تے نرالا طریقہ ایس لئی ضروری سی کہ دشمن نوں بھلیکھے وچ رکھیا جاوے۔

کاں دی بولی دا مطلب ایہہ ہوندا سی کہ دشمن نیڑے تیڑے اے تے اوہدے حملے

دا خطرہ اے۔ مقابلے لئی تیار ہو جاوٗ۔ اُلو دی بولی دا مطلب ایہہ سی پئی دشمن نیڑ تیڑے نہیں تے خطرے والی گل کوئی نہیں۔ جاپانی ایہہ بولیاں سُن کے ایہہ سمجھدے سن کہ واقعی اُلو یا جنگلی کاں بول رہیا سی۔ مریکی دستے دے جوان نہیں۔

صُغّی اپنے دھیان وچ مگن موتیے دے پھُلاں دا ہار گُندھ رہی سی تے مِٹھی مِٹھی آوازے گا رہی سی۔

اچن چیت قادُو نے اُلو دی بولی بولی۔

''ہائے اللہ مرگئی'' صُغّی نے ڈر کے کہیا تے چھیتی نال پیڑھی توں اُٹھ کھلوتی پھُل اوہدے پیراں وچ ڈگ پئے۔ قادُو کھڑکھڑا کے ہس پیا۔

''بس؟ پٹھانی بنی پھردی اے۔ ڈر گئی ناں؟''۔ قادُو نے چھیڑ دیاں ہویاں آکھیا۔

صُغّی قادُو نوں ویکھ کے ٹھٹھمر گئی سی۔ اوہنوں سمجھ نہیں آوندی سی کیہ کہوے تے کیہ نہ کہوے۔

''تُسیں۔ اُلو کدوں دے بن گئے او؟'' اخیر اوہ ہس کے بولی۔

''جدوں دا جناب نوں ویکھیا اے'' قادُو نے کہیا۔

''نہیں۔ جدوں دا فوج چھڈ کے آیا واں'' اوہ دوویں ہس پئے۔

''اڑیا۔ خط وچ نہ دُعا نہ سلام''

''توں کِنیاں کُو دُعا سلاماں بھیجیاں نیں؟''

''میں تینوں دُعا سلاماں بھیجدی چنگی لگدی ساں؟''

''تے حرج وی کیہ سی؟''

''مینوں سنگ آوندی سی''

''سنگ تے تیری پنڈ دیاں لوکاں نے میرے بارے گلاں کر کے لاہ چھڈی سی۔''

''پنڈ دیاں لوکاں نوں میں اپنی جُتی دی نوک تے وی نہیں لکھدی۔''

''کجھ اپنے پیو بارے وی فرما دیو۔''

''فرمانا کیہ اے؟ میرا پیو سدّھا پدھرا آدمی اے۔''

''ایہو جیہے دو چار سدِّھے پدھرے پیو ہور ہوندے تے فرید پور دے سارے

مُنڈے جاپانیاں دے ہتھوں مر جاندے“

”پر تُوں تے چنگا بھلا ایں وِیہڑ کے ورگا۔ اُلٹا جاپانیاں نوں مار کے تمغے لے آیا ایں“

”جان تلی تے رکھ کے لڑے آں تے افسراں خوش ہو کے تمغے دے دِتّے“

”وے چھڈ۔ وڈا بہادر! ایویں پھڑاں نہ مار۔ خورے کیہڑے بُوجھے اوہلے بہہ کے سال گزار آیا ایں“

”ایمان سے۔ جاپانیاں نوں جا کے پُچھ لے“

”کیہ پُچھاں جاپانیاں نُوں؟“

”ایہو پئی مُنڈا کیویں لڑیا اے۔“

”جاپان جاندی اے میری جُتی۔ میں کیوں جاپان جاواں؟“

”چلو ٹھیک اے۔ نہ توں جا تے جاوے تیری جُتّی۔ اچھا میں آیا ساں کہ تیرا شکریہ ادا کر دیاں۔ تُوں میری بے بے دی بڑی ٹہل سیوا کیتی اے“

”جدوں میں تیری ٹہل سیوا کیتی سی اودوں تینوں یاد نہ آیا شکریہ؟“

”اودوں مینوں ایہہ لفظ یاد نہیں سی۔ ہُن ہو گیا اے“

”اچھا جی۔ ہن جناب ہوریں بی۔ اے اس کر آئے نیں۔ ہلّے پئی ہلّے“

اوہ دوویں ہَسن لگ پئے۔

”ایمان سے میں ہُن اگے نالوں عقلمند ہو گیا واں“

”پر شکلوں تے تُوں اوہو قادُو جاپنا ایں جیہڑا وساکھی دے میلے وچ کھونڈ چُک کے سد لاؤندا سی“

”شکل دا کیہ اے؟ دماغ ویکھی دا اے“

”دماغ اوہو لوہے دا بنیا ہویا ہوئیگا۔ ڈانگاں تے کھونڈ کھان نُوں“

”صُغریٰ! اک گل کراں جے تُوں کسے دوجے نال نہ کریں تاں“ قادُو نے چُپ کر کے کہیا۔

”کرن والی ہووے گی تے کوٹھے تے چڑھ کے کراں گی۔ نہ کرن والی ہوئے گی تے نہ کراں گی۔“

''ایہہ گل کسے نال نہیں کرن والی۔''

''نہیں کراں گی''، صُغّی ہُن سمجھ گئی۔ پئی گل خطرے والی اے۔

''میں برما دے جنگل وچ کرپا سنگھ نوں مار دِتا سی۔''

صغی دا مونہہ اڈیا رہ گیا۔

''آہو میں۔ اوہ آزاد ہند فوج وچ چلا گیا سی تے اوس بم لے کے میرے تے حملہ کیتا سی۔ میرے پنج ساتھی مر گئے سن۔ صرف میں تے اک پھمن سنگھ بچے ساں''

''فیر تُوں اوس نوں کیویں ماریا''صُغّی دی آواز وچ خوف سی۔

''اوس میرے سنگین ماری۔ میں پرانہہ ہٹ گیا۔ اوہ میرے مورچے وچ مونہہ بھار ڈگ پیا۔ میں دراٹ جیہئے نال اوہدی دُکھی چیر دِتی''

''میرے اللہ۔ جے تُوں پرانہہ نہ ہٹدا تے فیر کیہ ہوندا؟''۔

''ہونا کیہ سی؟ میں دی اپنے باقی ساتھیاں وانگ مر جاندا۔''

''پھر تے چنگا ہویا کرپا سنگھ مر گیا۔''صُغّی نیں لما ساہ لیا تے اوہدی سُرت قائم ہوئی۔

''پر اُوس مَرن توں پہلاں مینوں پریتولئی سونے دی مُندری دِتی سی۔'' قادُو نے خوبصورت سونے دی مندری صُغّی نوں وکھائی۔

''ایہہ تے بڑی قیمتی اے۔ بچھا کیہ کہن لگا؟''

''اوس کہیا ایہہ مُندری میری پریتو دے دینا تے کہنا کہ اوہ ایہہ مُندری پریتو نوں وساکھی دے میلے تے دینا چاہندا سی پر نہ دے سکیا۔''

''ہاں ہاں۔ مینوں یاد آیا۔ پریتو نے مینوں کہیا سی کہ کرپا سنگھ نے اوہنوں وساکھی دے میلے مندری دین دا وعدہ کیتا ہویا اے۔ ٹھیک اے۔''

''ایہہ مُندری تُوں پریتو نوں دے دیویں'' قادُو نے مُندری صُغّی ول ودھائی صُغّی پچھے ہٹ گئی تے بولی۔

''نہ جی۔ ایہہ کم میں نہیں کرنا۔ میں کیویں اپنی سہیلی نوں اوہدے مرے ہوئے منگیتر ولّوں مُندری دے سکنی آں۔ اوہ کیہ کہوے گی۔ تُوں آپ اوس نوں دیویں''

''پر میں اوس نوں مِلاں کیویں؟''

''شانتی نوں کہو۔ اوہ تینوں پریتو نوں ملا دیوے گی۔''
''چنگا انج ای سہی'' قادُو نے کہیا تے صُغّی نال دوبارہ ملن دا وعدہ کر کے گلی ول ٹُر پیا۔

## (5)

قادُو نے شانتی نوں نہ تے ایہہ دسیا پئی اوس لڑائی وچ کرپا سنگھ نوں ماریا سی تے نہ ایہہ دسیا پئی اوہ پریتو نوں کرپا سنگھ دی مندری دینا چاہندا اے۔ اوس شانتی نوں یقین کرایا کہ کوئی فِکر والی گل نہیں پریتو نوں اوہ اپنی بھین سمجھدا اے تے کِسے بھیڑے خیال نال نہیں ملنا چاہندا۔ بس ذرا اک گل کرنی اے۔ شانتی سمجھی کہ قادُو پریتو راہیں صُغّی تیک کوئی گل پہنچانا چاہندا اے۔ کیوں جے صُغّی تے پریتو اک دوجی دیاں سہیلیاں نیں۔ شانتی نوں پتا سی کہ قادُو چھوٹھ بولن والا یا ماڑا کم کرن والا بندہ نہیں دل دا چنگا مُنڈا اے۔

شانتی اوس شامیں پریتو نوں اوہدے گھر ملی۔ پریتو پہلاں تے حریان ہوئی پھر قادُو نوں ملن واسطے تیار ہو گئی۔ شانتی نے پریتو نوں دسیا سی کہ قادُو نے پریتو نوں بھین کہیا اے۔ پریتو اَنج وی قادُو دی عزت اپنے وڈے بھرا اسلکھن سنگھ وانگ کردی سی۔

ملاقات دا وقت کھاؤ پیا سی تے جگہ ڈونگھا کھُوہ۔ ایہہ کھُوہ سردیاں وچ اجاڑ پیا ہوندا سی کجھ دن ڈنگر وچھا حویلی بھجدا سی تے لوک رات نوں گڈھیالے اکٹھے ہوندے سن۔

قادُو نے روٹی کھادی تے اپنی بے بے نوں ایہہ کہہ کے کھُوہ اُتے آ گیا کہ خان ہے خاں دے منڈیاں بیرم خاں تے حنیف خاں نوں ملن جا رہیا اے۔

جد اوہ کھُوہ اُتے پہنچیا لوک گھر و گھری سوں بہہ گئے سن۔ چن چڑھدے ولوں بھور رہیا سی تے اوہدی نِمی نِمی لو وچ درخت تے کھیتر گھوک سُتے جاپدے سن۔ اڈھی رات حالی دُوری تے اوہ ذرا اُتے آ گیا سی۔ پریتو نے ادھی رات نوں کھُوہ اُتے آؤنا سی۔

ادھی رات وی آ گئی پر پریتو نہ آئی۔ ادھی رات لنگھ گئی۔ پریتو فیر وی نہ آئی۔ چن دی لو مدھم پے گئی تے سارے پھلکے پھلکے جاپن لگ پئے دور اوگرے تے فرید پور دے گھراں وچوں ککڑاں دیاں بانگاں آون لگ پیاں۔ درختاں اُتے چڑی جنوراں نیں بولنا شروع کر دِتا۔ پر پریتو نہ آئی۔ قادُو اوس نوں اُڈیک کے پھاوا ہو گیا سی۔ اوہدا سر ینیندرا تے

ٹھنڈ منن لگ پیا سی۔ اخیر اوہ اپنی تھاں توں اُٹھیا تے پنڈ ول ٹر پیا۔ گھر آ کے اوس ویکھیا اوہدی بے بے حالی سُتی ہوئی سی۔ پچھلے اندر وڑ کے اوہ وی سوں گیا۔

دوپہر ویلے اُٹھ کے اوس روٹی کھادی تے گھروں نکل گیا۔ اوہ سارا دن دُکاناں حویلیاں۔ خراساں بھٹھیاں، تنوراں تے کچیاں کھوئیاں تے بھوندا رہیا تے لوکاں نوں لڑائی دے قصے سناوندا رہیا۔ شام نوں اوہنوں پنڈوں باہر وار شانتی ملی۔ بولی۔

''قادُو رات پریتو دے ڈِھڈ پیڑ پے گئی تے ایس واسطے نہ آ سکی، اج اوہ ضرور ملے گی''

''کیہ پتا اوہ اج رات وی نہ آوے تے سردی نال میرا کونڈا ہو جاوے۔''

قادُو نے تلخی نال کہیا۔

''نہیں نہیں۔ اوہ اج ادھی رات نوں ضرور آوے گی۔ پتھر تے لکیر سمجھ''

''چنگا...... ویکھ لواں گا''

''نہیں، کوئی فکر والی گل نہیں۔ اوہ ضرور آوے گی'' شانتی نیں چھیتی نال کہیا تے پنڈ نوں پلٹ گئی۔ قادُو نے محسوس کیتا شانتی کجھ فکر مند تے گھبرائی ہوئی اے۔ اوہدے ملُوک بُلھاں تے اوہ ہاسا وی نہیں۔ جیہڑا اوہدی شخصیت دا اک حِصہ اے۔ اوس جو کجھ کہیا سی بڑے کاروباری انداز وچ کہیا سی۔ ایویں جیویں کوئی ہول توائی وچ پیا ہویا بندہ دکاندار اگے چوانی سُٹے تے کہوے ''چوانی پھڑ لے تے جوکھ دے چھیتی نال لُون''

پچھلی رات وانگ قادُو نے روٹی کھادی۔ ماں نال خان پور جان دا جھوٹھ بولیا کُھوہ اُتے آ بیٹھا۔ چنّے دی چاننی رات سی تے تارے اسمانیں جھمر پا رہے سن۔ خاموشی پیلیاں تے درختاں اُتے دس رہی سی قادُو کُھوہ دی گادھی اُتے بیٹھا ہویا سی تے پلانے دے کول اوہدے سجّے کھبّے سنتریاں وانگ کھلوتے سن۔

کولیاں اُتے رکھی ہوئی لمی ساری ٹاہلی دی پوری قادُونوں اِنج جاپی جیویں کوئی اُڈ دی اُڈدی لوتھ کولیاں اُتے ڈِگی ہووے۔ قادُو دے سامنے کوٹھا سی تے کوٹھے پچھے فرید پُور۔

پریتو گھروں نِکل کے کُھوہ ول ٹُر پئی سی۔

درشن سنگھ۔ چرن سنگھ تے بینے سانسی دے دو جوان پُتر سردار ہرنام سنگھ دی حویلی دے اِک ویران کوٹھے وچ بیٹھے شراب پی کے تے اچار کھا کے ڈکار مارہے سن۔

شانتی اپنے گھر رضائی وچ مونہہ چھپا کے سوچ رہی سی کہ کیہ ہووے گا؟ اوہنوں ساری گل دا پتا سی۔ کیوں پئی ساری گل اوہدے راہیں گنی مِتھی گئی سی تے اوہدے پتی تلسی داس نوں روپیاں دا تِک وی لبھ گیا سی۔

شانتی نے اک دیہاڑے پہلاں درشن سنگھ نوں دس دِتا سی کہ قادُو پریتو نوں اڈھی راتیں کھوہ اُتے ملنا چاہندا اے۔ درشن سنگھ نے شانتی نوں منع کر دتا سی کہ اوہ حالی پریتو نوں نہ دسّے۔

اوس رات درشن سنگھ تے چرن سنگھ تلسی داس دے گھر آئے سن۔ تے اوتھے اوہناں بیٹھ کے صلاح گُندھی سی کہ قادُونوں کھوہ تے ایس بہانے قتل کر دتا جاوے کہ اوس پریتو نوں مخول کیتا اے۔ شانتی ایہہ سن کے کنب گئی سی پر تلسی داس دے کہن اُتے اوس دل رکھیا سی۔ تلسی داس نیں چرن سنگھ تے درشن سنگھ دی مدد کرن دا مُل دو سو روپے منگیا سی۔ چرن سنگھ نیں اوہ روپے تلسی داس نوں گہنے دی شکل وچ دِتے سن۔ ایہہ گہنے ویکھ کے شانتی وی خوشی خوشی تیار ہوگئی سی تے اوس مڑ پریتو نوں کہیا سی کہ اوہ اج راتیں کھوہ اُتے نہ جاوے کیوں جے قادُونوں کوئی ضروری کم پے گیا اے تے اوہ کھوہ اُتے نہیں آ سکے گا۔ شانتی نے ایہہ وی کہیا سی کہ قادُو چاہندا اے ایس گل دا پتا کسے چوتھے بندے نوں نہ لگے۔

کوٹھے دے اوہلے پچھوں نکل کے پریتو قادُو دے سامنے آ گئی۔ اوس گرم چادر دی بُکل ماری ہوئی سی۔ قادُو گادھی توں اُٹھ کھلوتا۔ پریتو ٹری ترائی اوہدے کول آ گئی۔

''پریتو آ گئی ایں؟'' قادُو نے ہولی جیہی کہیا۔

''آہو۔ پر توں اڈھی رات نوں مینوں کھوہ تے کیوں بُلایا اے؟'' پریتو دی آواز وچ جھاکا سی۔

''کم کُجھ اجیہا سی پئی دِن دی لو وچ نہیں سی ہوسکدا''

''میں تیرے اعتبار اُتے آ گئی آں۔ ہُن توں مینوں کم دس'' پریتو قادُو دے نیڑے اینی سی پئی اوہدے مونہہ دی ہواڑ قادُو دے چہرے تے پے رہی سی۔ چاننی وچ پریتو دا دھڑکدا ہویا سینہ قادُو دیاں اکھاں سامنے سی۔

''سکھ کڑیاں، دلیر ہوندیاں نیں۔ اوہ گھبراؤندیاں نہیں پر توں تے گھبرا گئی ایں''

''نہیں نہیں۔ میں کیوں گھبرانا ایں۔ تُوں مینوں جس کم لئی بلایا اے اوہ کم دس''

''میں تینوں گھوہ تے ایس واسطے بلایا اے پئی مندری دیواں''

''مندری؟'' پریتو نے حیران ہو کے پچھیا تے دو پیر پچھے ہٹ گئی ''کیہڑی مُندری؟''

''اوہ مندری جیہڑی مینوں برما دی لڑائی وچ کرپے نیں دِتی سی تے آکھیا سی کہ پنڈ جا کے پریتونوں دے دیویں۔''

پریتو اک قدم قادُو ول ودھی تے قادُو دے کپڑے پھڑ کے بولی۔

''کرپا آپ کیوں نہیں آیا؟ اوہ کتھے اے؟'' پریتو دی آواز جذباتی ہوگئی۔

''ایہہ مندری پھڑ تے ایہنوں کھیسے وچ پالے۔ فیر میں دسناواں پئی کرپا کیوں نہیں آیا؟''

پریتو نے مندری قادُو دے ہتھ وچوں لے کے ویکھی تے بولی۔

''قادُو! ایہہ مندری کرپا مینوں وساکھی والے دن دینا چاہندا سی پر..........''

''قسمت دیاں گلاں نیں پریتو سکھ گبھرو نے تیرے نال جیہڑا وعدہ کیتا سی اوہ پورا کر دِتا''

''پر اوہ آپ کیوں نہیں آیا؟ تُوں کیوں آ گیوں؟ تُوں اوہنوں چھڈ کیوں آیوں؟''

پریتو دا معصوم چہرہ سوالیہ نشان بن گیا۔ قادُو سچ بولنا چاہندا سی پر اوہدے دل دی کوٹھڑی وچوں اک آواز آ رہی سی۔ ''سچ نہ بولیں۔ بُکھ سی لے سچ نہ بولیں۔ بُکھ سی لے۔''

''قادُو! بولدا کیوں نہیں۔ کرپا آپ کیوں نہیں آیا''

''پرتم کورے۔ کرپا سنگھ میرے ہتھوں برما وچ ماریا گیا''

''قادُو'' پریتو نے چیک ماری فیر قادُو دے سینے اُتے دوہتھڑ مار کے اہودے پیراں وچ بہہ کے، مونہہ لکو کے روون لگ پئی۔ کوٹھے اوہدے چرن سنگھ۔ درشن سنگھ تے بینے سانسی دے جیوان پُتر کھلوتے سن۔ اوہ برچھے لے کے قادُو دیاں نظراں سامنے آ کھلوتے۔

''پریتو! پرانہہ ہٹ جا۔ کرپا سنگھ نوں مارن والا اج بچ کے نہیں جاوے گا۔ قادُو! مار لے پئی جیہنوں آواز مارنی آ'' درشن سنگھ نے ایہہ لفظ ہولی ہولی تے چِتھ چِتھ کے کہے۔ پریتو اُٹھ کے کولے اوہلے ہوگئی۔

''قادُو خالی ہتھ سی۔ اوہدی موت نے اوس نوں گھیر لیا سی۔ دو سکھ تے دو سانسی برچھے لے کے اوہدے سامنے کھلوتے سن تے اوہناں شراب پیتی ہوئی سی۔

''جے نسنا چاہویں تے نس کے ویکھ لے۔ ہینے سانسی دے پتر تینوں اک پیلی نہیں نسن دین گے'' چرن سنگھ بولیا۔

''چرن سیہاں! میں اجے تیک کسے میدان وچوں نہیں نسّیا تے میں اج وی نہیں نساں گا''

قادُو نے دلیری نال کہیا۔ اوہنوں خیال تے آیا پئی نس جاوے پر دل نے کہیا نسّنا بے شرمی تے بے غیرتی دا کم اے۔

''مراد خاں نوں آواز مارنی اے تے مار لے'' درشن سنگھ نے طنز نال کہیا۔

''وساکھی دے میلے وچ توں بچ گیا سیں پر ہن بچنا محال اے۔ چل پئی سارنگے تے گھسیٹے، تاڑھ دیو برچھیاں قادُو دے سینے وچ۔''

''آپئی سارنگے تے گھسیٹے۔ تُسیں اگے پیر پٹّو تے میں تہاڈے سینے وچ پستول دیاں ست گولیاں تاڑھنا واں'' قادُو نے دھڑکا ماریا تے اپنے دوویں ہتھ اِک دوجے دے اُپّر رکھ کے اَنج اَگے ودھائے جیویں پستول پھڑی ہووے۔

''جنیو، پیر پٹّو اگے ۔ کھڑے کیوں نہیں۔ درشن سنگھ نہیں کہیا۔ سارنگا اک قدم پچھے ہٹیا تے بولیا'' نہیں نہیں میں مرنا نہیں چاہندا۔''

''مرنا نہیں چاہندا تے برچھا کھوہ وچ سُٹ کے پرت جا پچھوڑ۔''

قادُو نے دلیری نال کہیا سارنگے تے گھسیٹے نیں برچھے کھوہ وچ سُٹے تے پچھوڑ پرت گئے۔

''پریتو! میں لگا ایں تیرے بھرا نوں گولی مارن'' قادُو بولیا۔ پریتو کولے اوہلیوں چیکی ''نہیں قادُو نہیں۔ ایہہ بڑا بے وقوف اے۔ ایہنوں معاف کر دے۔''

''بے وقوف نوں اوہدی بے وقوفی دی سزا ملنی چاہی دی اے۔ ایس صُغّی نوں وی مخول کیتا سی پریتو''

''اوہ تے میتھوں غلطی ہو گئی سی۔ اوہ تے میری بھین لگدی اے۔ کیوں چرن سنگھ؟''

''اوئے مینوں نہیں پتا'' چرن سنگھ نے غصے نال کہیا۔

''برچھا میرے ول سٹدے درشن سیہاں تے آپوں نس جا'' قادُو بولیا درشن سنگھ نیں برچھا قادُو دے پیراں وچ سُٹیا تے آپ پچھے ہو کے کھلو گیا۔

''چل پریتو۔ درشن سنگھ نال گھر چل'' قادُو نے پریتو نوں کہیا۔ پریتو کولے اوہلیوں نکل کے درشن کول جا کھلوتی قادُو نے چھیتی نال نیویاں ہو کے برچھا پھڑ لیا تے بولیا۔

''درشن سیہاں۔ میرے کول پستول کوئی نہیں سی مہینے دے پُتر تے ٹوں ایویں تھڑک گئے۔ آپئی چرن سیہاں ہن وارکر'' قادُو نے للکر ماری تے چھال مار کے چرن سنگھ دے سِر اُتے ڈانگ وانگوں برچھا ماریا۔ چرن سنگھ نیں اپنے برچھے نال وار روکیا تے فیر برچھا سُٹ کے پیلیاں ول نس اُٹھیا۔ درشن سنگھ پریتو نوں اکلیاں چھڈ کے پہلے ای دوڑ لا گیا سی۔ قادُو نے پریتو نوں نال لیا تے پنڈ نوں ٹُر پیا۔

''اللہ دا شکر اے۔ جان بچ گئی۔ کئی واری جُھوٹھ بولنا وی ضروری ہو جاندا اے۔''

قادُو نے پریتو نال گل کیتی۔ پر اوہ چپ چاپ سی۔ اوہنوں پتا نہیں سی لگدا کہ اوہ قادُو نال ناراض اے یا خوش اے۔ قادُو نے کرپا سنگھ نوں ماریا سی پر قادُو نے پریتو دے کہن اُتے درشن سنگھ نوں ماریا وی تے نہیں سی نا۔

(6)

دوجے دن فرید پور، اوگرے تے خانپور دے بچّے بچّے نوں پتا لگ گیا کہ رات ڈونگھے کھوہ اُتے کیہ ہویا اے۔ لوکاں نوں ایہہ وی پتا لگ گیا کہ کرپا سنگھ آزاد ہند فوج وچ چلا گیا سی تے برما دے خونی جنگلاں وچ قادُو دے خلاف لڑ دا ہویا ماریا گیا سی۔

اگلے دِن فرید پور دے گوردوارے وچ پنڈ دے سکھاں دا اکٹھ ہویا۔ اوس اکٹھ وچ گوردوارے دے گرنتھی نیں سکھاں نوں کہیا کہ ''کرپا سنگھ ملک دی آزادی واسطے لڑ دا ہویا مریا اے اوہ پنتھ دا سر اُچا ویکھنا چاہندا سی۔ اوہ بہادر سی۔ انگریزاں دا پٹھو نہیں سی پر اک ملیچھ نیں اوس نوں اپنی گولی دا نشانہ بنایا۔ آزادی دے اک سُپتر نوں قتل کیتا۔ جنتا دے اک مہربان نوں شہید کیتا۔ اوہ لڑائی جیہڑی کرپا سنگھ تے اوہدے دوجے سجناں متراں نے برما وچ شروع کیتی سی ہندوستان دے پنڈ پنڈ تے شہر شہر وچ لڑی جائے گی اوہ لڑائی فرید پور وچ وی لڑی جائیگی۔ اوس لڑائی لئی سانوں ہن توں تیاری کرنی چاہی دی اے۔ کانگریس تے دِلّی ساڈے نال نیں ساڈا کجھ پُورن گے۔''

گرنتھی دی تقریر دے بعد گاندھی ٹوپی والا ماچڑو جیہا ہندو۔ اُٹھیا تے اوس بڑی گرما گرم تقریر کر کے سکھاں نوں کہیا کہ ہندو تے سکھ بھائی بھائی نیں مسلمان اپنے عرب شریف وچ جان۔ نہیں جان گے تے اسیں جانئے آں کہ اوہناں نوں کیویں ختم کرنا اے؟

ہندو دے بعد اک پیلی پگڑی والا سکھ اُٹھیا۔ اوہ وی ہندو وانگوں کسے شہروں آیا سی اوس اپنی پیلی پگڑی نال چکر بنھیا ہویا سی تے اوہدی کچھ وچ لمی ساری کرپان لمکدی پئی سی۔

نہنگ نیں وی ہندو وانگ بڑی تکھی تقریر کیتی تے کہیا کہ فرید پور دے سکھ تیاری کرلین۔ وقت آون والا اے جدوں اساں نوں مُسلیاں نال لڑنا پوے گا۔

گوردوارہ وچوں تقریراں سنن دے بعد سردار ہرنام سنگھ سدّھا مراد خاں دی حویلی آیا تے مراد خاں نوں گرنتھی کانگرسی ہندو تے نہنگ دیاں تقریراں دا لُب لباب دسیا۔ مُراد خاں زور نال ہسیا تے بولیا۔

''بس ٹھیک اے چُھریاں کہاڑیاں تیار کر ہرنام سیہاں تے کسے دن چُپ کر کے پے جا مراد خاں نُوں۔''

''توبہ۔ کریار مراد خاں۔ گُرو دی کرپا چاہی دی اے۔ ساڈے پنڈ اجیہی کوئی گل نہیں ہوئے گی۔'' ہرنام سنگھ بولیا۔

''اے گرنتھی پنتھی کانگریسی تے نہنگی ضرور سانوں اک دوجے نال لڑا کے مارن گے ویکھدا رہوتوں ہرنام سیہاں''

''نہیں مراد خاں۔ جد اسیں اک دوجے نال لڑاں گے نہیں تے ایہہ سانوں کیویں لڑا دین گے؟''

''اوہ پئی اج ساڈے مولوی اکبر کول وی شہروں بندہ آیا سی۔ اوہ دسدا سی کہ میں مسلماناں دی پالٹی دا بندہ واں۔ پاکستان بنان لئی تیار ہو جاؤ۔''

''مولوی اکبر نیں کیہ کہیا سی؟'' ہرنام سنگھ نے پچھیا۔

''مولوی اکبر نیں کہیا سی پاکستان ضرور بننا چاہی دا اے۔ پاکستان بنان واسطے ساڈی جان وی حاضر اے۔''

''ٹھیک کہیا مولوی اکبر نیں۔ آزادی کون نہیں چاہندا مسلماناں ہندواں نے سکھاں

نوں آزادی ملنی چاہی دی اے۔''

''اج عشاء دی نماز توں بعد میری حویلی آ جاویں۔ مولوی اکبر تقریر کرے گا اوہ تہاڈے گوردوارے والے اکٹھ توں بڑی گرمی کھا گیا اے۔''

''میں ضرور آواں گا۔ مولوی اکبر نیں ہمیش سکھاں دا بھلا سوچیا اے۔ اوہدی وعظ تبلیغ وچ وی ساڈے بھلے دی کوئی نہ کوئی گل ضرور ہوسی۔''

''یاں تے پنڈ دے بھلے دی گل ہوئی تے یاں اوس دی گرنتھی وانگ بیوقوفی دیاں گلاں کیتیاں۔''

''گرنتھی واقعی بے وقوف اے۔ چرن سنگھ دے آکھے لگ کے شہروں بندے بلالیا یا مینوں تے اودوں پتا لگا جدوں گوردوارے وچ لوک اکٹھے ہو گئے سن۔''

''ویکھ لے فیر ہر نام سیہاں۔ اساں باہروں بندہ نہیں بلایا۔ سگوں آئے ہوئے نوں ہوں ہاں کر کے ٹرخا دِتا اے۔ مولوی کوئی بھیڑی چنگی گل کرے گا تے پچھن والے بناں گے تے جے بندہ ہوندا باہر دا اوس سانوں گرمی دوا کے چلے جانا سی۔ جیویں تہاڈے کانگریسی تے نہنگ نیں کیتا اے۔''

''اوہ یار مراد خاں ساڈے منڈیاں دیاں رڑکھیڑاں نیں ساڈا بیڑا غرق کیتا اے۔ پنڈ وچ ڈانگ سوٹا چلدا ای رہندا اے۔ کرپا سنگھ نیں قادُو نوں ماریا تے قادُو نے کرپا سنگھ نُوں۔ گل ختم ہوگئی کرپا سنگھ نوں موتہہ مار دا کوئی ہور مار چھڈ دا۔ آخر لڑائی سی مرنا جیونا تے نال ہوندا اے ہن چک کرپا سنگھ نوں آزادی دا شہید بنایا جا رہیا اے۔ مینوں تے مراد خاں پنڈ دیاں مُنڈیاں دی عقل سمجھ دا کوئی پتا نہیں لگدا۔''

''مُنڈیاں نوں قابو وچ رکھ جے منڈے قابو وچ نہ رہے تے پنڈ والا گھان ہو جانا ایں۔ میں تے مسلمان منڈیاں نوں کہہ دتا اے کہ پنڈ وچ کوئی اجیہی گل نہ ہووے۔ جیہدے نال پنڈ دی سوبھا اُتے حرف آوے۔ مجال اے کوئی مسلمان منڈا کھنگ جاوے۔''

''مراد خاں! توں سیانا آدمی ایں۔ پر مینوں تیرے یار جمّے خاں دا ڈر اے۔ اوہ بندہ کجھ تتّے سُبھا دا اے تے اوہدے منڈے بیرم خاں تے حنیف خاں وی لڑائی دے بڑے شوقین نیں۔''

''پئی ہرنام سیہاں۔ شوقین نیں لڑائی دے تے پۓ ہون سانوں کیہ؟ اپنے پنڈ وچ اوہ جو جی چاہندا اے کرن۔ میں اوہناں نوں فرید پور دے معاملے وچ لت نہیں پھیرن دینی۔ ہاں''

''بس میں وی ایہو چاہنا۔ ہے خاں دی طبیعت توں ڈر کے میں تینوں کہیا سی کہ صُغّی دا رشتہ اوہدے پُتر بیرم خاں نال نہ کریں۔''

''توں مشورہ دِتا اساں من لیا۔ کدے کدے توں ہرنام سیہاں کم دی گل وی کر جانا ایں'' مراد خاں نیں مخول کردیاں کہیا۔''کم دی گل توں کدی کدی کرنا ایں۔ میں تے ہمیش کم دی گل کرنا واں'' ہرنام سنگھ نیں ہسدیاں ہویاں کہیا تے اوہ اُٹھ کھلوتا۔

''لے یار میں چلنا واں۔ عشا دی نماز دے بعد آواں گا مولوی اکبر دی تقریر سُنن''

''آہو۔ ضرور آویں ذرا رونق رہوے گی'' مراد خاں بولیا۔

ہرنام سنگھ دے جان دے بعد مراد خاں نیں سوچیا۔ پنڈ کِتے اپنی اگ وچ آپ ای نہ سڑ مرے۔ صدیاں دے سانجھ پیار دے پھُل مٹی وچ نہ رُل جان۔ آزادی تے خوشی دی گل اے۔ فیر ایہہ تلواراں کرپاناں دا کیہ معاملہ ہویا؟ ایہہ شہراں دے لوک پنڈاں وچ آکے آزادی دی خوشخبری دے نال نال لڑن مرن دی بُری خبر کیوں سناؤندے نیں؟ انج نہیں ہوسکدا کہ فرنگی چلا جاوے۔ پاکستان تے ہندوستان تے خالصتان بن جان پر بھرپے نہ ٹُٹن۔ خون خرابہ نہ ہووے۔ سانجھاں قائم رہن۔ دل جُڑے رہن۔''

''چنگا رب جو کرے گا ویکھی جاوے گی''

''مراد خاں نیں کہیا تے حُقے دے سُوٹے مارن لگ پیا۔

(7)

عشاء دی نماز پڑھ کے مولوی اکبر مراد خاں دی حویلی وچ آ گیا اوہدے نال بہت سارے غازی وی سن۔ جدوں دی پاکستان بنن دی گل چھیڑی ہوئی سی بہت سارے لوک مسیتے جان لگ پئے سن۔ کیوں پئی نماز پڑھن دے بعد مولوی اکبر علی مسلماناں دے مطالبۂ پاکستان دا نکھیڑا کردا سی تے لوک سُندے سن۔ حویلی وچ پنڈ دے بہت سارے لوک پہلے

ای جمع سن تے کجھ آ رہے سن۔ سارے لوک زمین اُتے وچھیاں ہویاں صفاں اُتے بیٹھے سن۔ لوکاں نیں کھیساں، چادراں تے رضائیاں دیاں بُکلاں ماردیاں سن تے حقہ تماکو پی رہے سن۔ حویلی دے نالدے کوٹھے وچ پنڈ دیاں عورتاں تے کُڑیاں اکٹھیاں ہوئیاں سن۔ ایہناں وچ صُغّی تے پریتو وی سن۔ مائی رُوڑی اپنے پُت نوں مراد خاں تے ہرنام سنگھ نال بیٹھے ہوئے ویکھ کے بڑی خوش سی۔اوہنوں اِنج جاپدا سی جیویں بوٹے خاں زندہ ہوگیا اے تے اپنے یاراں کول بیٹھا اے۔

''سِکھ تے مسلمان بھراؤ''۔ مولوی اکبر نیں گلا صاف کر کے کہیا۔

''اج ساڈے پنڈ دے گوردوارے وچ اکٹھ ہویا سی تے اوہدے وچ شہر دے دو بندیاں نے پُٹھیاں سدھیاں گلاں کیتیاں سن۔ میں چاہنا واں، اپنے سکھ بھراواں نوں آزادی بارے دو چار سدھیاں پدھریاں گلاں دساں تاں جے فرید پور دے پٹھاناں تے سکھاں وچ وَیر نہ پَوے تے پیار محبت تے سَٹ نہ وجّے۔

گل ایہہ وے کہ انگریز سانوں آزاد کرنا چاہندا اے۔تُسیں پُچھو گے کہ انگریز سانوں ہن کیوں آزاد کرنا چاہندا اے؟ اج تُوں دس سال پہلے سانوں آزاد کیوں نہیں سی کرنا چاہندا۔ ایہدا جواب ایہہ وے کہ دُوجی وڈی لڑائی دے بعد حالات بدل گئے نیں۔

لڑائی وچ جرمن، جاپان تے اِٹلی نوں ہار ہوئی اے۔ ایہہ تِنّے ملک جمہوری ملکاں دے خلاف سن۔ جمہوری ملک اوہ ہوندا اے۔ جتھے عام لوکاں دی حکومت ہووے۔ کِسے اک شخص دی حکومت نہ ہووے۔ برطانیہ جمہوری ملک اے۔ اوہ جت گیا اے ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ عام لوک جِت گئے نیں۔ ایہناں عام لوکاں وچ ہندوستان دے ہندو مسلمان تے سکھ وی نیں ایس واسطے ہندوستان دے عام لوک فتح حاصل کرن دے بعد انگریزاں کولوں حقیقی آزادی دی منگ کر رہے نیں۔ دوجی گل ایہہ وے کہ بھاویں برطانیہ لڑائی جت گیا اے۔ پر اوہدا لڑائی وچ کچُومر نکل گیا اے۔ برطانیہ دے جوان مرے نیں اوہدی تجارت تباہ ہوئی اے مہنگ ودھیا اے لڑائی دے بعد برطانیہ ڈاڈھا کمزور ہوگیا اے۔ ساڈے اُتے حُکم چلان والا فرنگی پتلا پے گیا اے تے ساڈے وانگوں مِصر، فلسطین، برما، ملایا تے انڈونیشیا وی آزادی چاہندے نیں۔

تیجی گل ایہہ وے کہ 1945ء توں پہلاں برطانیہ وچ چرچل دی پارٹی دی حکومت سی۔ چرچل دی پارٹی ہندوستان نوں آزادی دین دے خلاف سی تے چرچل دے مقابلے وچ ایٹلی دی پارٹی ہندوستان دی آزادی دے حق وچ سی۔ 1945ء وچ چرچل دی پارٹی چُنا وچ ہر گئی تے حکومت ایٹلی دی پارٹی دی بن گئی۔ ایس واسطے وی ہندوستان نوں آزادی مل رہی اے۔

پر سبھ توں وڈی گل ایہہ وے کہ ہندوستان دے ہندو مسلمان تے سکھ آزادی چاہندے نیں تے آزادی حاصل کرن لئی اوہ انگریزاں نال لڑن لئی وی تیار نیں۔

''انقلاب زندہ باد'' تے ''فرنگی بچہ ہائے ہائے'' دا مطلب ایہہ وے کہ لوک آزادی لین واسطے خون خرابے توں وی نہیں ڈرن گے۔ پر ایہہ خون خرابا کرن دا نعرہ انگریزاں دے خلاف اے تے جے خلاف نہیں تے ہونا چاہی دا اے۔

پر انگریز تے ہندو سکھاں نوں مسلماناں دے خلاف کر رہے نیں۔ جے سکھ مسلماناں دے خلاف ہو گئے تے دوویں قوماں تباہ ہو جان گیاں۔ فائدہ انگریزاں نوں پہنچے گا۔ چنگی گل ایہو اے کہ ہندو مسلمان تے سکھ پیار محبت نال رہن تے انگریزاں دے خلاف موڈھے نال موڈا جوڑ کے لڑن نہ۔ دوجے دی بے عزتی کرن تے نہ آپ بے عزت ہون۔

جتھوں تیک فرید پور دے مسلماناں دا تعلق اے ایہہ سکھاں اُتے کدے وی حملہ نہیں کرن گے کیوں جے مسلمان تعداد وچ تھوڑے نیں تے سکھ زیادہ جے فرید پور پاکستان وچ آ گیا تے سکھاں نوں کوئی تکلیف نہیں دِتی جاوے گی۔

''کیوں مراد خاں؟'' مولوی اکبر نیں مراد خاں کولوں پُچھیا۔

''بالکل بالکل۔ سکھ ساڈے بھرا نیں، بلکاں وڈے بھرا، بہتے جو ہوئے۔'' مُراد خاں نیں کہیا۔

''تے جے فرید پور بھارت وچ آ گیا تے ظاہر فرید پور چھڈ کے پاکستان وچ چلے جان گے کیوں پئی ہر مسلمان دا دل چاہندا اے اوہ اپنے پیارے وطن وچ وسّے رسّے۔ کیوں مراد خاں ٹھیک اے نا؟'' مولوی اکبر نیں فیر پُچھیا۔

''سولہ آنے ٹھیک اے۔ پاکستان بنن نال ساڈے وی کوئی اسلامی گل آ جاوے گی۔''

”اک گل ہور کہہ دیاں۔ اوہ گل ایہہ وے کہ سکھ مُنڈے گوردوارے جاکے گرنتھی کولوں گرنتھ سنیا کرن تے سمجھیا کرن۔ شراباں گھٹ پین تے سانسیاں نال گھٹ پھرن۔ مسلمان منڈیاں نوں چاہی دا اوہ مسیتے آکے نماز پڑھیا کرن تے اپنے اوس رب نوں یاد کریا کرن جیہڑا اوہناں نوں رزق پہنچاندا اے۔ سائیں سپ کدے کدے بابا فرید دا کلام سناندا اے۔ میں اوہدے کولوں اک شلوک سُنیا سی۔ تُسیں وی سن لو تے غور کرو۔

فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیاں اُسار دے بھی گئے

کُوڑا سودا کر گئے گوریں جائیے

بابا فرید فرماندے نیں۔ اے فرید! ایس دنیا وچ لوک آئے اوہناں محل ماڑیاں اُساریاں پر ایہہ سارا کھوٹا تے نکما سودا سی۔ اوہ ایہہ سودا کر کے قبراں وچ جاسُتے۔“

مولوی اکبر نیں اپنی سوٹی پھڑی تے گھر ٹُر گیا۔ اوہدے بعد لوک اُٹھے تے مولوی اکبر دیاں گلّاں اُتے وچار کردے اپنے اپنے گھراں نوں ٹُر پئے:

## (8)

1946ء تے 1947ء وچ قریب قریب ہر پنڈ وچ مولوی اکبر ورگے بندے لڑائی فسادنوں روکن دا جتن کر رہے سن۔ ایہہ سارے سیانے بندے سن۔ عقل سمجھ والے۔ عزت آبرو والے تے ہندوواں، مسلماناں تے سکھاں دا بھلا چاہن والے۔ ایہہ بندے آزادی دی دوڑ وچ کِسے کولوں پِچھے نہیں سن۔

اوہ کہندے سن آزادی نِچت اے۔ ہندوستان نوں آزاد ہونا چاہی دا اے۔ پاکستان بن کے رہوے گا۔ سکھاں نوں اوہناں دے حق حقوق ملنے چاہی دے نیں۔ پر آزادی ملن، پاکستان بنن تے حقوق لین واسطے ایہہ لازمی نہیں کہ ماواں کولوں پُتر کھولو، سہاگناں نوں رنڈیاں کر کے بٹھادیو، بھیناں کولوں ویر کھس لو اک دُوجے دا سر پاڑو، آپوں مرو تے دُوجیاں نوں مارو۔ ایہہ ساریاں عقل دیاں گلّاں سن پر ہُندو عقل مند ہو کے بیوقوف بن گیا سی۔ پہلاں اوس اثر و رسوخ کولوں کم لیا پر کجھ نہ بنیا۔ انگریز پاکستان بنان لئی راضی ہو گئے۔ فیر اوس روپے پیسے نال پاکستان ختم کرن دی کوشش کیتی پر روپیہ

وی کم نہ آیا۔ مسلمان وِکن لئی تیار نہ ہوئے ایہدے بعد اوس پاکستان دے خلاف ہتھیار چُک لئے پر ہتھیار چلاوُن لئی سِکھاں نوں اگے کیتا۔ کیوں جے سکھ قوم سَٹ مارنا تے سَٹ کھانا جاندی سی۔

ایس کم لئی ہندو سیٹھاں نیں اپنیاں تجوریاں دے مونہہ کھول دِتے کیوں جے دھن والی قوم سی بارود سدّ تے برچھے بلماں اکٹھیاں ہون لگ پیاں۔ اوہ ہندو سکھ جیہناں کدے سوئی پھڑ کے وی نہیں ویکھی اپنے آپ نوں سیوا جی، رانا سانگا تے پرتھوی راج کہن لگ پئے۔

مسلمان کیہدے نالوں ماڑے سن۔ مسلمان تے جمدا بہادر ہوندا اے اوہدی زندگی دی بنیاد ای ایس گل اُتے اے کہ کوئی تہاڈے اگے چپّا سر نیواں کردا اے تے تُسیں اوہدے اگے گُٹھ نیوں جاوٗ تے جے کوئی آکڑ پھاکڑ دسدا اے تے رب رسولؐ دا ناں لے کے للکر مارو تے میدان وچ آجاوٗ۔ مر گئے تے شہید بُرائی ختم ہوگئی تے غازی۔ برائی کولوں ڈر کے نسّنا نمردپُنا اے۔

1946ء تے 1947ء وچ چنے وی فساد ہوئے۔ پہل ہمیشاں ہندوواں ولوں ہوئی۔ یا تے ہندوواں نیں آپ پٹّھ چُکیا تے پھر بے سمجھ سِکھاں نوں شہ دِتی کہ پتر وسُولی چڑھ جاوٗ رام بھلی کرے گا۔ ہندوواں دی قومی جماعت کانگریس دی مثال ساڈے سامنے اے اک زمانہ سی قائداعظم وی کانگریس وچ سن تے ہندوواں تے مسلماناں دی صلح صفائی لئی کم کردے سن۔ پر اخیر اوہناں نوں وی نااُمید ہو کے کانگریس نالوں علیحدہ ہونا پیا۔ اوہ ہندوواں دی ذہنیت نہیں سی بدل سکدے ایس ذہنیت دی سبھ توں وڈی گل ایہہ سی کہ مسلماناں نوں نقصان پہنچاوٗ۔ تعلیمی طور تے سیاسی طور تے مالی طور تے مذہبی طور تے۔

کئی مسلمان سکھ تے ہندو اک دُوجے نوں نقصان اپڑان دے خلاف سن پر جتھے لڑائی فساد کراوُن والیاں دے ڈھول وجدے ہون اوتھے امن دے سنیہے دین والے طوطے دی آواز کون سُن دا اے؟ فرید پور وچ وی ایہو گل ہوئی۔

نرنجن سنگھ ترکھان تے بچتر سنگھ لوہار نے چرن سنگھ دے گھر بھٹّھی گڈلئی۔ بہت سارا لوہیا تے ونجھ آگئے۔ برچھے بنن لگ پئے۔ بلماں دیاں پُنجھاں سان اُتے تِرکھیاں ہون

لگ پیاں۔ چھویاں دے پھالے چمکن لگ پئے۔ لمیاں لمیاں ونجھاں نال چھوّیاں، بلماں، برچھے تے نکوئے لگ گئے۔ گتکا تے تلوار بازی لئی شہراں دے ہندو تے سکھ باہر آ گئے۔ شراب دیاں بوتلاں کُھل گیاں۔ گوردوارے وچ جلسے ہون لگ پئے۔ انقلاب زندہ باد تے ست سری اکال دے نعرے وجن لگ پئے۔ ہندو سکھ بھُوتر گئے۔

فرید پور دے مسلماناں دیاں اکھیاں اگے دن نوں تارے نچن لگ پئے۔ ہرنام سنگھ پنڈ دے منڈیاں نوں گالیاں دے دے کے تے جُتیاں مار مار کے پھاوا ہوگیا۔ منڈے گالی تے جُتی کھاندے سن پر جس لیک اُتے ٹُرے ہوئے سن ذرا نہیں سی ہٹدے۔ کدے کدے کوئی نِکّا موٹا سکھ لیڈر فرید پور آ کے ہرنام سنگھ نال پچھلے اندر وڑ کے گلاں کردا رہندا سی پر ہمیش ہرنام سنگھ ہر لیڈر نوں دھکے دے کے گھروں کڈھدا ویکھیا گیا۔

اوہ مراد خاں کول روز شام نوں آ وندا سی تے اوہدی حویلی آ کے ہندو سکھ لیڈراں نوں پنج پنج سو گالی کڈھدا سی۔

''میرے یار! تُوں کجھ نہیں کرسکدا۔ توں بے وس ایں۔ جدوں خلقت پاگل ہو جاوے تے کِسے دی وی پیش نہیں جاندی''۔

مراد خاں اوس نوں کہندا سی۔

''پر میں نہیں چاہندا پئی فرید پور دے سکھ تے مسلمان اک دوجے نال لڑن، ساڈے پیو دادے اکٹھے جمّے پلے، اکٹھے ملے ورتے، اکٹھے اُٹھے بیٹھے۔ پر ایہہ نواں پوچ پاگل کیوں ہوگیا اے؟ مینوں ایہدی سمجھ نہیں آ وندی مُراد خاں'' ہرنام سنگھ اپنے غصّے نال تے اپنی اُچّی آواز وچ بولدا پئی اوہدیاں اکھاں لال ہو جاندیاں تے داڑھی تُھک ڈِگ ڈِگ کے چِٹی ہو جاندی۔

''تیرے ایس سوال دا جواب میرے کول نہیں ہرنام سیہاں۔ ایس سوال دا جواب اپنے ہندوواں تے سکھاں کولوں پُچھ'' مراد خاں کہندا۔

''میں پُچھیا اے۔ میں ہر اوس ہندو تے سکھ لیڈر کولوں پُچھیا اے جیہڑا میرے پاس آیا اے۔ مینوں ہر کوئی ایہو کہندا اے تُوں پاگل ایں۔ عقل دی گل کر برچھا پھڑ تے مراد خاں دے ڈھڈ وچ مار۔ دس مُراد خاں میں تینوں مار سکناں واں؟''

''نہیں۔ ہرنام سنگھ، مراد خاں نوں نہیں مار سکدا اتے مراد خاں ہرنام سنگھ نوں نہیں مار سکدا۔ ہاں ہر نام سنگھ مراد خاں لئی مرسکدا اے تے مراد خاں ہرنام سنگھ واسطے جان دے سکدا اے۔ اوہ اک دوجے نوں مارنا وی چاہن تے نہیں مار سکدے۔''

''شاباشے مراد خاں۔ لکھ روپے دی گل کیتی او۔ مرداں والی گل کیتی او۔ اوئے میرے کالجے وچ ٹھنڈ پے گئی او مراد خاں تیری گل سن کے پٹھانا! جتھے تیرا مڑھکا ڈِگے اوتھے ہرنام سنگھ اپنے دل دا خون ڈُلھے گا۔''

اوہ دوویں حویلی وچ بہہ کے ایس طرحاں دیاں گلاں کر دے تے اوہناں دے کناں وچ برچھیاں بلماں چنڈن دیاں آوازاں آوندیاں۔

اک دن اوہ دوویں مراد خاں دی حویلی بیٹھے گلاں کر رہے سن تے خان پور دا پٹھان بجے خاں آ گیا اوس اپنیاں لمیاں لمیاں مُچھاں اُتے مہندی لائی ہوئی سی۔ قادُو نے اوہدی گھوڑی پھڑ کے کِلے نال بنھی تے اوہ منجی اُتے بہہ گیا تے بولیا۔

''مراد خاں! میں سُنیا اے تیرے پنڈ لڑائی بھڑائی دیاں بڑیاں تیاریاں ہو رہیاں نیں۔ کیہ کہندا اے؟''

''آہو ہے خاں۔گل ہرنام سنگھ دے قابو وچ نہیں رہی۔ باہر ہوگئی اے'' مراد خاں نیں کہیا۔

''ہرنام سنگھ دے منڈے تے ایس ساری تیاری وچ آگو ہتھ بنے ہوئے نیں کیہ کہندا اے؟''

''اوئے ایہو تے رونا اے کہ گھر نوں اگ گھر دے بندے لا رہے نیں۔'' مراد خاں بولیا۔

''ہرنام سنگھ اوہناں نوں منع کیوں نہیں کردا؟ کیہ کہندا اے۔''

''لے دس۔ اخے ہرنام سنگھ اوہناں نوں منع کیوں نہیں کردا۔ اوئے ہرنام سنگھ تے اوہناں نوں منع کر کے پاگل ہوگیا اے۔ روز شام نوں پیلی پگڑی والے نہنگ یاں گاندھی ٹوپی والے ہندو آ جاندے نیں۔ اوہ ہرنام سنگھ دی دن دی کیتی کتری رات نوں کھوہ وچ پا جاندے نیں۔ دس ہرنام سنگھ وچارا کیہ کرے؟''

''کرے ایہہ کہ منڈیاں نوں بھیڑی تھاں نہ جان دیوے۔ کیہ کہندا اے۔''

''اوہ تے ٹھیک اے۔ پئی ہرنام سنگھ منڈیاں نوں بھیڑی تھاں نہ جان دیوے پر ہرنام سنگھ اوہدوں کیہ کرے جدوں منڈے کُھیں داتریاں مار کے پٹھے لین جان تے اوگرے دے چو وچ جا کے گنگا تے کرپان چلاونی سکھدے رہن۔ دس مینوں؟'' پھر تے واقعی ہرنام سنگھ بے قصور اے۔ کیہ کہندا اے؟''

''بس فرید پور دے سکھاں وچ اک ہرنام سنگھ تے اک ایہدا وڈا منڈا سُلکھن سنگھ پٹڑی توں نہیں اترے، باقی سارے اتر گئے جے۔''

''گل اِنج اے مراد خاں۔ فرید پور وچ چالی(40) گھر سکھاں دے نیں تے تیہ(30) گھر پٹھاناں دے۔ سکھ بہتے نیں تے نالے تیاری وچ نیں۔ جے کِتے لڑائی ہو پئی تے سکھاں نے پٹھاناں وچ کجھ نہیں چھڈنا۔ کیہ کہندا اے؟''

''رب مالک اے ہجے خاں۔ ویلا آیا تے ویکھی جاوے گی'' مراد خاں نے کہیا۔

''واہگورو دی کرپا نال ایسا ویلا کدے نہیں آئے گا۔'' اخیر ہرنام سنگھ بولیا۔

''ویلا تے آ گیا اے۔ لڑائی فساد دیاں خبراں اخباراں وچ روز آ ؤندیاں نیں کیہ کہندا اے؟''

''جدوں فساد ساڈے کول آئے گا ویکھی جاوے گی۔ ہجّے خاں'' مراد خاں نہیں سی چاؤندا پئی ہجّے خاں لڑائی فساد دیاں گلاں کرے۔

''مراد خاں نیں کہیا میں لمیاں نہیں جاندا۔ سدھی پدھری گل کرنا واں پئی توں وی تیاری کر۔ کیہ کہندا اے؟''

''کاہدی تیاری خانصاحب؟'' مراد خاں نیں رُکھے جیہنے مونہہ نال پُچھیا۔

''ایتھو فرید پور دے سکھاں دے مقابلے دی ہور کاہدی تیاری۔ کیہ کہندا؟''

''فرید پور دے سکھ تے پٹھان آپس وچ بھرا بھرا نیں تے بھرا بھرا لڑ دے تے اک دوجے دے خلاف تیاری کر دے سوہنے نہیں لگدے ہجّے خاں'' مراد خاں نیں ہجّے خاں نوں سمجھاندیاں کہیا۔

''توں تیاری نہیں کرنی تے خان پور دے پٹھان تیار نیں کیہ کہندا؟''

''میں فرید پور دے سکھاں دے ہتھوں مر جانا چنگا سمجھنا واں بجائے اِسدے کہ خان پور دے پٹھان فرید پور دے سکھاں نوں مارن۔ نہیں سمجھیا؟'' مراد خاں نیں غصے نال کہیا۔

''اچھا ایہہ گل اے!''

''آہو''

''پر خان پور دے پٹھان فرید پور دے سکھاں نوں اِپنا دشمن سمجھدے نیں۔ کیہ کہنداا ے؟''

''ہرنام سنگھ سمیت جمّے خاں؟'' ہرنام سنگھ نیں پچھیا۔

''نہیں ہر نام سنگھ تے میرا ساجھی اے۔ کیہ کہندا؟''

''شکرا ے۔ ہرنام سنگھ نوں توں اپنا سانجھی سمجھنا ایں جمّے خاں۔ پر ایہہ وی سِکھ اے'' مراد خاں نیں طنزاً ہس کے کہیا۔

''ایہہ ہور طرحاں دا سکھ اے۔ کیہ کہندا؟''

''کیہ گل؟ ایہدے سِر سِنگھ نیں تے باقی سکھاں دے سِر نہیں ہیں؟''

''باقی ساڈے دشمن نیں'' جمّے خاں نیں کہیا۔

''جمّے خاں۔ میں تیرے دل دی گل جانناں واں۔ فرید پور دے سکھ تے پٹھان سارے تیرے دشمن نیں۔ توں سکھاں یا پٹھاناں دا ویری نہیں۔ توں خان پور دے مقابلے وچ فرید پور دا ویری ایں۔ ایس واسطے پئی فرید پور دے سکھ تے پٹھان خان پور دے پٹھاناں دے مقابلے وچ ٹوہر والے نیں پیسے والے نیں، عزت آبرو والے نیں توں فرید پور دی عزت آبرو دا ویری ایں۔ تینوں فرید پور دے مسلماناں نال کوئی ہمدردی نہیں۔ تینوں اپنی نفرت نال ہمدردی اے۔ اوہ نفرت جیہڑی فرید پور پنڈ دے خلاف تیرے دل وچ مدتاں توں چھپی ہوئی اے'' مراد خاں غصے وچ آ گیا سی۔

''کیہ کہندا۔ میں چلنا واں۔ قادو! سنیاں نیں مراد خاں دیاں گلاں۔'' جمّے خاں منجی اُتوں اُٹھ کھلویا ''جدوں فرید پور دے سکھاں دے برچھے فرید پور دے پٹھاناں دیاں ہکّاں تے چھاتیاں وچ موریاں کرن گے خان پور دے پٹھاناں نوں آواز مارنا مراد خاں۔ کیہ کہندا''

''مراد خاں اپنے پیراں تے کھلو کے لڑنا مرنا سکھیا ہویا اے اوہ جمّے خاں نوں آواز

ہین مارے گا'' مراد خاں نیں کہیا۔

''پر جے توں آواز ماریں گا تے اسیں اوس ویلے تیری مدت لئی نہیں آواں گے۔ کیہ کہندا؟ اوددوں میرے منڈے سکھاں دے کِسے دوجے پنڈ وچ لڑ دے ہون گے۔''

''یار! توں اپنے بہادر منڈیاں نوں اپنے کول ای رکھ'' مراد خاں نیں اک پک کے کہیا۔ ہمّے خاں نیں گھوڑی کھولی پھٹا کی مار کے گھوڑی اُتے بیٹھا تے بولیا۔

''خان پوریئے فرید پور دے سکھاں دی تیاری ازماؤن لئی فرید پور ضرور آؤن گے۔''

''جم جم آؤن۔ فرید پور دے پٹھان فرید پور دے سکھاں دیاں ڈھالاں بنن گے ہمّے خاں'' مراد خاں جوش نال منجے اُتوں اُٹھ کھلوتا۔ ہمے خاں نیں گھوڑی نوں اڈی لائی تے حویلیوں باہر ہوگیا۔

''قادو پتر۔ میری حویلی وچ بھٹھی چڑھا دے تے برچھیاں بلماں تیار کر کل میں تے ہرنام سنگھ تحصیلے جا کے سوٹے وی لے آواں گے۔''

''اچھا تایا جی'' قادو نے دھون نیویں پا دِتی۔

''فرید پور دے سکھ تے پٹھان فرید پور دی آن لئی اکٹھے لڑن مرن گے'' مراد خاں نیں کہیا تے بُجھا ہویا حقہ بھکھان ڈیہہ پیا۔

(9)

اخباراں دیاں سُرخیاں موٹیاں تے لمیاں ہوگیاں۔اخبار پڑھد یاں ہتھ کنبد ے سن تے دماغ اُتے سٹاں وجدیاں سن۔ فلانے نیں فلانے نوں گولی مار دتی، فلاں نیں فلانے دی گردن کرپان نال کپ دِتی، فلانے شہر وچ فساد ہوگیا۔ بم پھٹن کارن پنج بندے مر گئے تے باراں بندے پھٹڑ ہوئے۔ فلاں شہر دے فلانے محلے وچ سوڈے واٹر دیاں بوتلاں نال لڑائی ہوئی۔ دو نیانے مرے تے چار زنانیاں زخمی ہویاں۔ سِکھاں نیں مسلمان جٹاں دے پنڈ تے حملے کر کے مکان ساڑ دِتے۔ مسلمان تھانیدار نیں سکھاں دے پنج بندے تھاں تے سُٹ لئے، فلانے لیڈر نیں فلانے چوک وچ کھلو کے تقریر کیتی پئی یا بیٹ وسّے گا رتے یا فیر بانگر۔ اسیں اپنے دشمناں نوں اگن جمن جوگا نہیں چھڈاں گے فلانے لیڈر

دی تقریر دے جواب وچ ڈھنگیر ے لیڈر نیں کہیا اے پئی ساڈی قومی پالیسی دا بنیادی اصول ''ہٹنے یا ہٹنے'' اے۔

اخبار کیہ سن دُکھاں دیاں پوٹلیاں سن۔

دِن ہفتے تے ہفتے مہینے بن دے گئے۔ تیاریاں مکمل ہوگیاں، پنڈاں تھاواں وچ پہلے تے آرام رہیا پر کدوں تیک؟ اخیر شہراں وانگ پنڈاں وچ وی پریڈاں تے قواعداں ہوم ڈیہہ پیّاں۔ وارداتاں ودھن لگ پیاں۔ رات نوں ڈھول وجن لگ پے تے نعریاں دیاں آوازاں آوَن لگ پیّاں۔ اک پنڈ توں دُوجے پنڈ جتھے چڑھن لگ پے۔ رات نوں سونا حرام ہوگیا۔ لوک ڈانگاں سوٹے، برچھیاں، کُہاڑیاں، تلواراں، بلماں، چھوّیاں ٹکوئے، برچھے، سَوٹے، پستول، بندوقاں لے کے اپنی جان تے مال دی حفاظت کرن لگے پے۔

پاکستان دا اعلان ہون وچ تھوڑے دن رہ گئے سن فرید پور دے سکھ وی لڑائی لئی تیار سن تے پٹھان وی۔ ہرنام سنگھ دا خیال سی کہ پٹھاناں نیں لڑائی دی تیاری پنڈ دے سکھاں اسلام پور دے پٹھاناں کولوں پچھان لئی کیتی اے۔ پر پنڈ دے باقی سکھ ہرنام سنگھ دے ایس خیال تے ہسدے سن۔ اوہ کہندے سن مراد خاں نیں ہرنام سنگھ نوں دھوکے وچ رکھیا اے۔ اوہدا اصل مقصد ایہہ اے کہ جدوں جتے خاں باہروں فرید پور دے سکھاں اُتے حملہ کرے تے مراد خاں اندروں سکھاں دا ہی مارے۔ پر ہرنام سنگھ نوں سکھاں دِیاں ایہناں گلاں اُتے کدے یقین نہ آیا۔

پٹھان اپنے پنڈ دے سِکھاں دے اپنے تے حملے دا مقابلہ کرن لئی وی تیار سن تے پنڈ دے سکھاں اُتے خان پوریاں دے حملے نوں وی روکن لئی تیار سن۔ سکھ ایہہ چاہندے سن کہ خان پور دے حملہ کرن توں پہلے اپنے پنڈ دے پٹھاناں دا گھان بچہ کولہو دِتا جاوے۔ جو ہوئے گی سو ویکھی جاوے گی۔ اوہناں ایس کم لئی چودہ 14 اگست دی رات متھی ہوئی سی۔ اوس دے دِن ای پاکستان بنن دا اعلان ہو رہیا سی۔ سکھاں نوں یقین سی کہ فرید پور نیں بھارت وچ آوَنا اے۔ تے مسلماناں نوں پنڈ چھڈ کے پاکستان جانا پوے گا۔ اوہ چاہندے سن پنڈ دا اک مسلمان جی وی نہ بچ کے جاوے۔

درشن سنگھ، چرن سنگھ، بچتر سنگھ، نرنجن سنگھ اک رات تلسی داس کواڑ دی دکان اُتے

برچھے لے کے کھلوتے ہوئے سن۔ اوہناں ساریاں نیں شراب پیتی ہوئی سی تے اوہ شانتی نال ہاسا بکھیڑا کرن آئے ہوئے سن۔

''سردار درشن سیہاں۔ فیر کیہ ارادے نیں۔ دھرم نال'' بنارسی نیں اکھ مار کے درشن سنگھ نوں پُچھیا۔

''واہگورو دی سونہہ۔ میں اج باپو نوں کہہ دِتا کہ مینوں تے صُغی پسند اے۔ مینوں ہور کجھ نہیں چاہی دا'' درشن نیں شراب واہوا پیتی ہوئی سی تے اوہدے بولن دا طریقہ اَوّلا بَولا سی۔

''دھرم نال لکھ روپے دی گل کیتی اُو سردار درشن سیہاں'' بنارسی نیں سر ہلا کے کہیا۔

''اوئے سانوں تے بس قاؤو دی کھل نال پیار اے لالہ بنارسی اوئے اسیں اوہدی کھل وچ توڑی بھر کے حویلی وچ رکھاں گے۔ ہاں'' چرن سنگھ بولیا۔

''بس داری۔ ہور کوئی نہیں'' بختر لوہار پیلے پیلے دند کڈھ کے ہسیا۔

''اوئے بختر سیہاں کلا نوں نہیں۔ دوویں بھرا۔ اوئے آہو'' بختر لوہار دا بھرا نرنجن ترکھان نیں بختر دے موڈھیاں اُتے ہتھ مار کے آکھیا۔

''جیو میرے شیرو جیو۔ فرید پور نوں مان اے تہاڈے اُتے، دھرم نال'' تلسی داس نوں چنگا بھلا پتا سی کہ ایہہ شیر ڈھونگے کھوہ اُتے قاؤو دے سامنے بھیڈاں بنے سن پر اوہ کراڑ پُتر سی۔ اوہنوں کیہ لوڑ سی سچ بولن دی۔ اوہ اجکل جھوٹھ دا تھوک بیوپار کر رہیا سی۔

''اوئے مراد خاں دی ساری دولت اساں تلسی داس دے پیراں وچ ڈھیری کر دینی اے۔ ویکھدے تے رہو'' درشن سنگھ نیں تلسی داس نوں اوہدا حصہ دِتا۔

''میں تیرا متھا چُماں درشن سیہاں۔ دھرم نال۔'' تلسی داس خوش ہویا ایہو جیہیاں گلاں ہر اوس جگہ ہندیاں سن تے جتھے فرید پور دے سکھ مُنڈے گھڑی پل لئی اکٹھے ہو جاندے سن۔

اخیر 14 اگست نوں پاکستان بنن دا اعلان ہوگیا تے فرید پور دے سارے سکھ جھگ وانگ ٹھنڈے پے گئے۔ فرید پور پاکستان وچ آ گیا سی!

اوہ سکھ گبھرو جیہڑے گلیاں وچ ساہن بنے بڑھکاں ماردے پھردے سن اندروں کُنڈے مار کے گھریں بہہ گئے۔

مراد خاں نیں ہرنام سنگھ نوں اوس ے دن ای حویلی بُلا کے کہیا۔
''ہرنام سیہاں گھبران دی کوئی گل نہیں۔فرید پور دے سکھ ساڈے بھرا نیں۔ اوہناں نوں میرے ولوں کہہ دے کوئی فکر نہ کرن۔''
''مراد خاں! مینوں فرید پور دے پٹھاناں کولوں ڈر نہیں آوندا۔ مینوں جتے خاں کولوں ڈر آوندا اے۔ کِتے اوہ حملہ نہ کر دے۔'' ہرنام سنگھ گھبرایا ہویا سی۔
''جتے خاں دی نیت واقعی ٹھیک نہیں پر توُں فکر نہ کر اسیں اوہدیاں پرچھیاں اپنے سینے اُتے لواں گے۔ واہ حد کیتی آ ہرنام سیہاں۔توُں تے یار انج ای دِل چھڈ بیٹھا ایں'' مراد خاں نیں ہرنام سنگھ نوں دلیری دِتی۔
''مراد خاں! میرا دل کہندا اے کہ توں سچ کہنا ایں پر میرے دِل وچ بیٹھا ہویا وہم یا انج کہو بٹھایا ہویا وہم کہندا اے کہ مراد خاں نیں تیرا ساتھ نہیں دینا۔''
''وہم دا علاج لقمان حکیم کول وی نہیں سی۔ دس ہُن میں تیرا وہم تیرے دل وچوں کیویں کڈھاں؟''
اوہ گلاں کر رہے سن تے دینے مراثی دا مُنڈا فیروز دوڑیا دوڑیا آیا تے بولیا۔
''خانصاحب اج رات ساڈے پنڈ اُتے حملہ ہو رہیا اے!''
''کون کر رہیا اے حملہ ساڈے پنڈ اُتے؟'' مراد خاں نیں تسلّی نال پُچھیا۔
''جتّے خاں تے اوہدے پُتر تے نالے دُوجے'' فیروز نیں چھیتی نال کہیا۔
''ٹھیک اے کرن حملہ اسیں مقابلہ کراں گے۔توں قادُو ول جاتے اوہنوں کہو کہ تیار ہو جاوے۔''
''بہت اچھا جی'' فیروز قادُو ول نس گیا۔
''ہرنام سیہاں! توں سکھاں نوں کہہ دے کہ اوہ آرام نال گھریں بیٹھن۔ گھبراوَن دی کوئی لوڑ نہیں۔''
''انج نہ اوہناں نوں گھراں وچ ای پھوک دِتا جائے۔'' ہرنام سنگھ نیں کہیا۔
''ہرنام سیہاں! جتّے خاں سانوں مار کے تے ساڈے گھر گُلّے ساڑ کے تہانوں قتل کر دے تے میرا دوس کوئی نہیں۔ میرے جیوندیاں جی تہانوں کجھ نہیں ہووے گا۔ آہو۔ یقین کر''

''مینوں یقین اے مراد خاں تیری گل اُتے''

ہرنام سنگھ نیں کہیا۔ ہولی نال منجے اُتوں اُتریا تے دھون نیویں پا کے سوچدا ہویا اپنے گھر ول ٹُر پیا۔

(10)

پاکستان بنن دی خوشی وچ مراد خاں نیں 14 اگست دی شام نوں اپنی حویلی وچ چار دیگاں زردے دیاں تے چار دیگاں پلا دیاں پکائیاں تے سارے پنڈ دیاں بچیاں نوں بُلا کے نیاز کھوائی۔ فوجی رستم خاں دے کاکے شیموں نیں بچیاں دی پلٹن بنائی تے ساری حویلی وچ قواعد کیتی پر اوس اپنی پلٹن نوں کاشن سارے سکھاں والے دِتے۔ اوہ کِتے لُک چُھپ کے گوردوارے وچ سکھاں دی ٹریننگ ویکھ آیا سی تے کاشن اوس نوں زبانی یاد ہو گئے سن۔ پریڈ ویکھن والے ہس ہس کے دوہرے ہوگئے۔ ہسن والیاں وچ ہرنام سنگھ تے مولوی اکبر وی سن۔

سائیں سپ وی اپنی گودڑی موڈھے اُتے رکھ کے نیاز کھان آیا ہویا سی۔ اوس نیاز کھا کے ڈکار مارے، گھنگرو پیراں نُوں بنھے، مکھیتر موڈھے اُتے رکھی تے دھمال پَون لگ پیا۔ اوہ نال نال نعرے وی مار رہیا سی۔

علیؑ دا مست قلندر، ہو۔

علیؑ دا پہلا نمبر، ہو۔

شیموں تے شیموں دیاں یاراں باشاں نیں اوہدے آلے دوالے گھیرا گھت لیا سی تے اوہ وی سائیں سپ دے نال شامل ہو گئے سن۔

اخیر سائیں سپ دھمالاں پا کے تھک گیا تے جتھے دھمال پا رہیا سی اوتھے ای گودڑی اُپر لے کے سوں گیا۔

اوس ے دن ای اڈھی رات نوں خان پور دے پٹھان ڈانگاں سوٹے تے برچھیاں بلماں لے کے فرید پور دے سکھاں نوں وڈھن ٹکن لئی آئے۔ فرید پور دے سکھاں نیں کدے خان پور دے پٹھاناں نوں تنگ نہیں سی کیتا۔ ایہہ ٹھیک اے پئی ہرنام سنگھ تے

اوہدے پُتر سلکھن سنگھ دے سوا فرید پور دے سکھ جنگی تیاری وچ سن پر ایہہ تیاری فرید پور دے پٹھاناں دے خلاف سن۔ خان پور دے پٹھاناں دے خلاف نہیں سن۔ مراد خاں نہیں سی چاہندا کہ فرید پور دے سکھاں اُتے کوئی بھاری بنے۔ اک تے اوہ ہرنام سنگھ دا بیلی سی۔ دوجے اوہ وعدہ دے پکا سی کہ سکھاں نوں نقصان نہیں پہنچے گا تے تیجے اوہدا خیال سی کہ جے پاکستان وچ وسن والے سکھاں نوں کوئی تکلیف پہنچی تے ہندوستان وچ وسن والے مسلماناں نوں بہتی تکلیف پہنچے گی۔ مولوی اکبر نیں اوہنوں ایہہ وی دسیا سی کہ اسلام وچ ذمیاں نوں بلاوجہ تکلیف پہنچان دی اجازت نہیں۔ مراد خاں۔ قادُو تے فوجی رستم خاں گھوڑیاں اُتے سن۔ مراد خاں کول ھرنام سنگھ دی کرپان سی۔ قادُو تے فوجی رستم خاں کول بلماں سن۔ پنڈ دے باقی منڈیاں کول برچھیاں، ٹکوئے، چھویاں، سوٹے تے دراٹ سن۔ کئی صرف ڈانگاں لے کے آئے سن۔ اوہناں ساریاں نیں منڈاسے بنّھے ہوئے سن تے تہمت گنجے ہوئے سن۔

ہمّے خاں نوں اُکا یقین نہیں سی پئی فرید پور دے پٹھان سکھاں نوں بچان لئی اوہدے مقابلے وچ آؤن گے۔ پر ہُن اوہ آ ای گئے سن مقابلے وچ۔ ہمّے خاں لئی وی مشکل ہوگیا سی پئی اوہ پرت جاوے۔ آخر اوہ وی لمیاں مُچھاں والا پٹھان سی۔

فرید پور دے ٹبراں وچ ٹاکرا ہویا۔ خان پوریئے فرید پور وڑنا چاہندے سن تے فرید پوریئے خان پوریاں نوں نسانا چاہندے۔ قادُو دی گھوڑی نسدی سی تے خان پور دے گبھرو اوہدے اگّوں دُور دوڑ لاجاندے سن۔ کئی پھٹڑ ہوئے سن تے کئیاں دیاں بانہواں ٹُٹیاں سن۔

اچانک فوجی رستم خاں نیں بلم مار کے ہمے خاں دا پیٹ چیر دتا۔ اوہدے منڈے بیرم خاں نوں پتا لگا تے اوہ شوٹ مراد خاں ول نسا تے برچھا مار کے اوس نوں گھوڑیوں ڈیگ لیا۔ اوہدے بعد اوہ تے اوہدا نکّا بھرا حنیف ہمے خاں نوں چک کے لڑدے لڑدے پچھوڑ ہٹ گئے۔ مراد خاں دے مرن نال فرید پوریاں دے وی دل ٹٹ گئے۔ قادُو مراد خاں دی لوتھ گھوڑی اُتے رکھ کے حویلی لے آیا تے مولوی اکبر نوں لوتھ لاگے بٹھا کے پنڈ دے پہرے اُتے بیٹھ گیا۔ خطرہ سی کِتے ہمّے خاں دے پُتر پھر حملہ نہ کردین۔

## (11)

قادُو نے اوس ے راتیں ہرنام سنگھ دے گھر جا کے اوس نوں کہیا۔

''چاچا! اپنے سارے بندیاں نوں کہو کہ کپڑا لیڑا ٹُو نب چھلاّ تے چیز وست پھڑن تے تیار ہو جان۔ میں اوہناں دے لئی بیڑیاں دا انتظام کرنا تاں جے شاہ ویلا ہون تیکر سارے بندے راوی توں پار ہو جان۔''

''نہیں پُتر، اسیں اینے بھیڑے نہیں کہ مراد خاں دی لاش چھڈ کے راویوں پار ہندوستان چلے جائیے۔ اسیں اوس نوں دفنا کے جاواں گے۔''

''چاچا! میں تائے مراد خاں دے حُکم نوں چھیتی پورا کرنا چاہندا واں۔

اوہ مرن توں پہلے مینوں کہہ گیا اے کہ بھاویں تیری جان میرے وانگ چلی جاوے پر توں فرید پور دے سکھاں اُتے کوئی گل نہیں آون دینی۔ کیوں جے میں اوہناں نوں اوہناں دی حفاظت دا وچن دے چُکا واں''

''ٹھیک اے پُتر، توں ساڈے بھلے واسطے کہنا ایں پئی اسیں راوی ٹپ کے ہندوستان چلے جائیے پر اسیں اج رات نہیں جانا کیوں اسیں اک تے اوہدے جنازے وچ شامل ہونا چاہنے آں تے دوجے اوہدا اک ضروری کم کرنا اے۔''

''اوہ کیہ کم اے چاچا؟ مینوں دس۔ میں کراں گا'' قادُو نے کہیا۔

''اوہ کم تیرے کرن والا نہیں اوہ کم مولوی اکبر دے کرن والا اے'' ہرنام سنگھ نے کہیا۔

''آپے کم مولوی اکبر کرلوے گا۔ تسیں تیاری کرو تہانوں پار ٹپا ئیے۔ جے بجے خاں نیں حملہ کر دِتا تے کوئی سکھ ماریا گیا تے میں اگلے جہان تائے مراد خاں نوں کیہ جواب دیاں گا؟''

''ہے نا بھولا۔ اوئے قادر داد خاں! سانوں اک دن وچ کجھ نہیں ہون لگا۔ میں مراد خاں دی میّت چھڈ کے نہیں جا سکدا۔ آہو۔ نالے تیرا کل نکاح وی پڑھانا اے''

''نکاح؟ میرا؟ کدے نال؟'' قادُو ویاہ دی گل اچن چیتی سُن کے حیران ہو گیا سی۔

''پُتر! بجے خاں دے مقابلے تے جان توں پہلاں مراد خاں نیں مینوں تے مولوی اکبر نوں اپنی حویلی بلایا سی تے کہیا سی کہ جے مر جاواں تے تُسیں جیوندے رہوو تے صُغیٰ

تے قادو دا نکاح پڑھا دینا۔ ہُن سمجھ گیا ایں نا؟ میں اج رات نہیں کل رات فرید پور چھڈاں گا۔"

"چنگا جیویں تیری مرضی پر گھر میّت پئی ہووے تے اُتوں نکاح پڑھیا جارہیا ہووے۔ کُجھ چنگی گل نہیں لگدی۔"

"دیکھ قادر داد جس طرحاں مرن والے دا حکم تُوں اپنی چھیتی پورا کرنا چاہنا ایں تے فکر مند ایں اُنج ای میں چاہنا واں مرن والے دی میں اِچھیا پوری کراں۔ آہو۔ جاہُن جا کے سوں جو ہونا سی ہوگیا۔"

"تُوں وی چاچا سوں ہن تینوں وی نیندر آئی وی ہووے گی۔"

"نہیں مینوں کوئی نیندر نہیں آئی پُتر۔ مینوں اج رات کیویں نیندر آسکدی اے؟"

"نیندر تے مینوں وی نہیں آئی ہوئی۔ میں تے چل کے حویلی بہنا واں"

"ہور کون کون نیں حویلی؟ ہرنام سنگھ نیں پُچھیا۔

"سارا پنڈ ای اکٹھا ہویا ہویا اے۔"

"چلو فیر اسیں وی چلیے حویلی۔ میں گھر آیا ساں کہ پریتو جا کے صُغیٰ لاگے بیٹھے۔ پتا نہیں اوس معصوم دا کیہ حال اے؟"

"رب ای جاندا اے چاچا۔ مینوں تے دیر ای ہوئی اے صُغیٰ نوں ملیاں"۔

"قادر دا پُتر بہت بُرا ہویا۔ مراد خاں بندہ نہیں سی، پہاڑ سی پہاڑ۔ دل گُردے والا، انگ پالن والا۔ اوہ جو کہندا سی اوہدے اُتے عمل کردا سی واہ اوئے پٹھانا۔ تینوں کتھوں لبھیئے" ہرنام سنگھ دیاں اکھاں وچوں اتھرو ڈِگ ڈِگ کے اوہدی داڑھی وچ اٹکن لگ پئے۔ پھر اوہ دوویں اُٹھے تے مراد خاں دی حویلی ول ٹُر پئے۔

(12)

ساری رات پنڈ دے بندے پنڈ دے آلے دوالے ڈھانیاں بنا کے پہرہ دیندے رہے پر ہیے خاں یا اوہدے پُتر بیرم خاں نیں حملہ نہ کیتا۔ مولوی اکبر تے پنڈ دے بُڈھے ٹھیرے مراد خاں دی میّت کول بیٹھے رب رب کردے رہے۔ مولوی اکبر جِن ساری عمر

مراد خاں نال ایس کر کے مُتّھ لائی رکھیا سی پئی مراد خاں نماز نہیں پڑھدا۔ رب دے حضور اوہدی بخشش لئی دعاواں منگدا رہیا۔

سویرنوں سائیں سپ دی اَکھ کھلی اوس اکھیاں ملیاں۔ گودڑی دی بُکل وچوں نِکلیا تے کھلو کے نعرہ ماریا:

رَب رَب کہو تے سدا راضی رہو!

جو کریں گا سو بھریں گا۔

فیر اوس ویکھیا کہ بہت سارے لوک اِک منجے دے آلے دوالے چپ چان دھوناں نیویاں پا کے بیٹھے ہوئے نیں تے منجے تے کوئی لمی تان کے سُتا ہویا اے۔ اوس اپنی گودڑی سنبھالی، مکھیتر موڈھے اُتے چائی تے ہَولی ہَولی پیر پُٹدا مولوی اکبر دے کول جا کھلوتا۔ اوہدے گھنگرو واں دا چھنکار ساری حویلی دی چُپ وچ گونج کے چُپ ہوگیا۔

''مولوی جی! مولا خیر کرے کیہ گل اے؟'' اوس مولوی اکبر نوں پچھیا سارے لوک سائیں سپ ول اکھاں پاڑ کے تکن لگ پئے۔ اوہناں دیاں اکھاں وچ افسوس دُکھ تے غصہ سی۔ غصہ ایس لئی پئی مراد خاں رات لڑائی وچ مرگیا اے تے بھنگ چین والے گندے ملنگ نوں اجے تیک پتا ای نہیں۔

''سائیں جی! رات جتے خاں نیں فرید پور دے سکھاں نوں قتل کرن لئی حملہ کیتا تے مراد خاں سکھاں نوں بچاؤندا بچاؤندا بیرم خاں دے ہتھوں مرگیا۔'' مولوی اکبر نیں دسیا۔

سائیں سپ کجھ دیر چُپ رہیا جیویں اوہ مولوی اکبر دی گل سُن کے اوہنوں سمجھن دی کوشش کر رہیا ہووے۔

''پچھا تے فیر مرگیا مراد خاں۔ میرا یار؟'' اوہ انج بولیا جیویں اوہ اپنے کولوں پچھ رہیا ہووے۔

''آہو سائیں جی'' مولوی اکبر نیں تلخی نال کہیا۔ اِنج جیویں کہیا ہووے ''آہو بیوقوفا!''۔

سائیں سپ مراد خاں دے منجے دی پائی نال لک لا کے بہہ گیا تے مکھیتر نوں گود وچ لما پالیا فیر اوہ سوچدا ہویا۔ نموجھانا ہو کے بولیا۔

''بابا فرید سچ فرما گئے۔''

''کلّر کیری کھپّری، آوَ لتھے ہنجھ
چُنجو بوڑ نہ پیوہن، اُڈّن سنڈی ڈنجھ

بابا جی فرماوندے نیں: ایہہ دنیا اک چھپڑی اے تے اوہدے چار چوفیرے کلّر اٹھی زمین اے۔ اوہ کلّر کھادی زمین جیہدے وچ کُجھ نہیں ہوندا۔ چھپڑی کول ہنس آ گئے نیں تے بہہ گئے نیں۔ ایہہ ہنس اللہ دے پاک بندے سمجھو۔ اوہناں ہنساں نوں تریہہ لگی اے۔ اوہ اپنیاں چُنجھاں پانی وچ پوندے نیں۔ پر اجے پانی سیں پیندے تے اوہناں نوں فیر اُڈ کے اُتانہہ جان دی چاہت لگ جاندی اے۔

''باوا لوکو! رب دے پیارے ایس کوڑ دنیا نال پیار نہیں ودھاوندے۔ اوہ چھیتی چھیتی اپنے پالنہار کول جاون دی چاہ کردے نیں۔''

سائیں سپ نیں گل کر کے دھون نیویں پائی۔ لوکاں نیں اوہدی گل اُتے دھیان دِتا کیوں پئی اوس اپنی گل جذبے دے پانی نال بھیوں کے کہی سی۔ سائیں سپ نیں دھون چکی تے پھر بولیا...... بابا فرید سچ فرما گئے۔

چَل چَل گئیاں پنکھنیاں جھناں وسائے تِل
فریدؔا! سَر بھریا وی چل سی تھکے کول اکل

بابا جی فرماوندے نیں: اوہ پنچھی وی اڈاری مار گئے۔ جیہناں علاقے وسائے سن۔ فریدا! اک دن دنیا دا بھریا ہویا چھپڑ سک جاوے گا۔ صرف اللہ دے پیارے، دنیا نال پیار نہ پان والے ہمیش لئی جیوندے جاگدے رہن گے اساں تُساں ساریاں نیں اک دن مر جانا اے۔ اپنے اللہ کول اوس ے طرحاں چلے جانا اے جیویں میرا یار مراد خاں چلا گیا اے''۔

سائیں سپ دیاں اکھاں وچوں اتھرو ڈگ ڈگ کے گود وچ رکھی مکھیتر اُتے پین لگ پئے۔ پھر اوس روندیاں اکھاں اُتانہہ چکیاں تے بولیا۔

''بابا فرید سچ فرما گئے:

فریدا! دریا دے کنّے بگلا بیٹھا کیل کرے
کیل کریندے ہنجھ نوں چنتے باز پے

بابا جی فرماوندے نیں: ایہہ دنیا دریا اے تے انسان اک بگلے طرحاں اے۔ بگلہ

دریا دے کنڈھے اُتے ناز نخرے کردا ٹر پھر رہیا اے۔ اچن چیت موت دا باز اُڈاری مار کے باز اُتے حملہ کر دا اے تے اوس نوں مار دیندا اے۔

دنیا دے دریا وچ اسیں خواہشاں دِیاں مچھیاں بگلے وانگ پھڑے رہنے آں تے پھر چُپ چپیتے سُٹ وٹ کے موت دا باز آ جاندا اے تے سانوں انج پھڑ کے مار دیندا اے جیویں بگلہ مچھی نوں۔ ایہہ باز ہر بگلے تے حملہ کردا اے۔ اساں تساں اخیر موت دے باز دا شکار ہونا اے۔ اج میرا یار مراد خاں ہویا اے کل میں ہو جاواں گا۔ پرسوں مولوی اکبر چوتھ کوئی ہور"۔

مراد خاں دی میّت دے آلے دوالے بیٹھے سارے لوکاں دیاں اکھاں وچ اتھرو سن۔ مولوی اکبر اپنی پگڑی دے لڑنا اپنیاں اکھاں پُونجھ رہیا سی۔ تھوڑی دیر چُپ رہ کے سائیں سپ فیر بولیا:

فریدا! کوٹھے منڈپ ماڑیاں اِت نہ لائیے چِت
مٹی پئی اتو لویں کوئی نہ ہوسی مِت

بابا جی فرماوندے نیں: اے فرید! دنیا دے کوٹھیاں، محلاں تے حویلیاں نال اپنا چت نہ لا۔ ایہناں کوٹھیاں، حویلیاں تے محلاں نیں اخیر ڈگ پینا اے تے ایہناں دے اُتے انتولی مٹی پے جانی اے۔ ایہناں نظر وی نہیں آنا۔ ایہناں دی شان نیں تیرا مِت نہیں بننا۔ اصل پیار رب نال پا تے رب دے کول چلا جا اویں جیویں میرا یار مراد خاں چلا گیا اے"۔

سائیں سپ نیں مکھیتر گود وچوں چک کے موڈھے اُتے رکھی تے اُٹھ کے کھلو گیا۔ ساریاں لوکاں اُتے اُن نظر ماری۔ اوہدیاں اکھاں لال ہوگئیاں سن۔ پھر سائیں سپ نیں "رب رب کہو تے سدا راضی رہو" دا نعرہ ماریا تے گھنگھرو چھنکاوندا حویلی چوں باہر نکل گیا۔ لوک اپنے اتھرو پونچھن لگ پئے۔

سورج دی ٹِکی اُتانہہ آ گئی سی تے سارے پنڈ وچ چُپ دا ہونجا پھر گیا سی۔ تھوڑی دیر بعد قادُو۔ فوجی رستم خاں تے ہرنام سنگھ کہیاں چکیاں حویلی آئے۔ اوہ مراد خاں دی قبر کڈھ کے آئے سن۔

مولوی اکبر نیں مراد خاں دی میّت نوں غسل دِتا تے فیر پنڈ دے سارے مسلمان

تے سکھ ہندو اوہنوں دفنان لئی قبرستان لے گئے۔

اوس ے دِن شاہ ویلے مولوی اکبر نیں قادُو تے صُغّی دا نکاح پڑھا دِتا۔ قادُو دی بے بے رسم دے طور تے صُغّی نوں مراد خاں دے گھروں ٹور کے اپنے گھر لے گئی۔

(13)

نکاح دے بعد مولوی اکبر، ہرنام سنگھ، قادُو تے فوجی رستم خاں نیں صلاح کیتی پئی فرید پور دے سکھ دِن ڈُبن توں پہلے پہلے راوی پار کر جاون۔ قادُو نے فیروزے نوں ملاحاں ول بھیجیا کہ اوہ ڈیگر ویلے پتن توں اگے پچھے ہون دی کوشش نہ کرن تے بیڑیاں لنگھائی لئی تیار رکھن۔

ایہہ فیصلہ ایس واسطے کیتا گیا سی پئی جے سکھ اک ہور رات راوی نہ ٹپے تے ہو سکدا اے بجّے خاں تے اوہدا پتر بیرم خاں پھر جتھہ لے کے حملہ نہ کر دین۔

دوپہر نوں جد قادُو گھر گیا تے بہت ساریاں زنانیاں اوہدی ماں کول پھوہڑی اُتے بیٹھیاں ہوئیاں سن اوہناں عورتاں وچ صُغّی وی گُچھو مُچھو ہو کے بیٹھی سی تے اوہدے سِر اُتے اوہو پُرانی پھلکاری سی جیہڑی اوہ اُپرلے کے وساکھی دا میلہ ویکھن گئی سی تے پھر ہسپتال وچ قادُو دے نال۔ قادُو نوں سمجھ نہ آئی کہ اوہ مراد خاں دے مرن اُتے رووے یا صُغّی نال ویاہ ہون کر کے ہسّے۔ اوہ روون تے ہسّن دی دہلیز اُتے کھلوتا ہویا سی تے سوچ رہیا سی پئی کیہ کرے۔

''کاکا! ہرنام سنگھ تے دوجے سِکھ بھرا جے، اج رات نہ جان تے تُوں اوہناں دی روٹی پکا لے''۔ مائی روڑی نیں کہیا۔

''بے بے! اوہ اج دِن ڈُبن توں پہلاں راوی پار کرنا چاہندے نیں'' قادُو نے ویڑھے وچ کھلوتیاں کھلوتیاں کہیا۔

''اوہ اک رات ہور نہیں ٹِک سکدے؟'' اوہدی بے بے نیں پُچھیا۔

''نہیں بڑا مشکل اے۔ اوگرے دے لُبانے اج سویرے پتن پار کر گئے نیں۔ سِکھاں دے باقی پنڈ وی چلے گئے نیں'' اوس اپنی بے بے نوں دسیا۔

''کاکا۔ اگے ساڈا بڑا نقصان ہوگیا اے۔ ہن کسے نال نہیں لڑنا'' ماں نیں نصیحت کیتی۔

''بے بے! اسیں اگے کیہدے نال لڑن گئے ساں؟ ہن جے کوئی گھر آ کے مارنا چاہوے تے پھر لڑائی دے بغیر چارہ کوئی نہیں۔''

''تُوں سویر دی روٹی وی نہیں کھادی کاکا۔''

''بھکھ ہووے تے روٹی کھاواں۔ بھکھ ای مرگئی اے''۔

''کاکا! تُوں سویر دا کم کر کر کے تھک گیا ایں۔ دو گھڑی بہہ کے آرام کرلے۔ توں رات دا نیندرا وی ایں۔''

''چاچا ہرنام سنگھ تے دوجے خیری سلاّ نال راوی پار کر جاوَن تے آرام کراں گا۔'' قادُو ایہہ گل کر کے ہرنام سنگھ ول ٹر پیا۔

پنڈ دے سارے سِکھ تے تلسی داس چیز وست بنھ کے تیار ہو گئے سن۔ بنارسی نیں فرید پور چھڈن توں اِنکار کر دِتا سی۔ اوہ کہندا سی میرے وچ ہندوواں والی کیہڑی گل اے پئی میں ہندوستان جاواں۔ ساری عمر تے مسلماناں نال بہہ کے روٹی کھاندا رہیا واں تے پانی پیندا رہیا واں۔ میں تے ہُن سونہہ وی ایمان دی چکنا واں دھرم دی نہیں۔ شانتی نیں وی بڑا زور لایا پر اوہ بالکل تیار نہ ہویا۔ اوہدے ایس فیصلے نیں تلسی داس تے شانتی توں زیادہ چرن سنگھ تے درشن سنگھ نوں دُکھ دِتا۔

پنڈ وچ چار گڈھے سن۔ دو سکھاں دے تے دو پٹھاناں دے۔ پٹھاناں دے گڈھیاں اُتے فوجی رستم خاں تے دُلاّ گاڈھی وان بن گئے تے سکھاں دے گڈھیاں اُتے نرنجن سنگھ تے درشن سنگھ۔ فیصلہ ایہہ ہویا پئی جیہڑے سکھ ذرا غریب تے نتھا دین نیں اوہناں نوں پہلے پتن تے پہنچایا جائے۔ اوہ ایہہ نہ سمجھن مسلماناں نیں لحاظ ملاحظے والے سکھاں دی مدد کیتی اے تے غریباں دی سار نہیں لئی تے وات نہیں پچھی۔

پنڈ دے سارے مُنڈیاں نیں مَنڈاسے بنھے ہوئے سن تے اوہناں دے ہتھاں وچ ڈانگ سوٹے تے برچھیاں بلماں سن۔ شیموں وی اپنے پرنے دا ٹھاٹھہ بنھ کے تے ہتھ وچ اپنی نِکی ساری تلوار پھڑ کے اپنے پیو دی گڈھ اُتے بیٹھا سی۔

سبھ توں پہلی گڈھ سورج ڈھالے پین نال تلسی داس، شانتی تے اوہناں دے گھر

دے سامان نوں لے کے پتن ول ٹری۔ ایہہ گڈھ فوجی رستم خاں دی سی۔

فرید پور دے مسلمان اپنے پنڈ دے سکھاں نوں بچان واسطے تے پتن نوں پار کرن واسطے جانا تلی اُتے رکھ کے کم کر رہے۔ اوہ اوہناں دی حفاظت کر دے ہوئے اپنے پنڈ دا سردار بندہ دی مروا بیٹھے سن۔ پر فیر دی بعض سکھاں نوں یقین نہیں سی آیا پئی مسلمان دل دے ساکھل تے وعدے دے پکّے نیں تے اوہ اپنا وعدہ توڑ چاڑھن لئی جان دی بازی لوا بیٹھے نیں۔ خاص طور تے سکھ عورتاں بہت ڈریاں ہوئیاں سن۔ اوہ آپس وچ اک دُوجی نوں کہندیاں سن کہ مسلماناں نیں مسلمان ملاحاں نوں کہیا ہویا اے کہ بیڑی جس ویلے دریا دے وچکار ہووے ڈوب دیوتاں پئی سکھ رُڑھ پُڑ جان۔ ایہہ غلط پراپیگنڈہ شانتی تے چرن سنگھ دی گھر والی ہرنامی دا سی۔ اوہ اک طرحاں سکھ زنانیاں دیاں لیڈرانیاں بنیاں ہویاں سن۔

فیصلہ ایہہ کیتا ہویا سی کہ جیہڑے لوک پتن اُتے آون اوہ سامان بیڑی وچ رکھن تے نالو نال راوی پار کر دے جان تاں جے کم چھیتی مُک جاوے پر سکھ مرد تے عورتاں بیڑی وچ نہیں سی بہندے۔ اخیر تلسی داس نیں قادُو نوں کہیا کہ اوہ آپ ہر بیڑی وچ ہووے کیوں جے اوہناں نوں مسلمان ملاحاں اُتے وشواش نہیں۔

قادُو نے اپنی گھوڑی دا رسّہ بیڑی بنن والے کِلّے نال اُڑنگیا تے کھونڈ پھڑ کے بیڑی وچ جا کھلوتا۔ اوہدے کھلون نال سارے ای لوک بیڑی وچ بہہ گئے تے بیڑی ٹُر پئی اوہ لوکاں نوں پارے کنڈے اُتار کے پلٹ آیا تے فیر دُوجی تیار بیڑی وچ جا چڑھیا۔

سردار ہرنام سنگھ اُرلے کنڈھے روندیاں تے ڈُسکدیاں سکھ تیویاں نوں چُپ کرا رہیا سی۔

گڈھے آ رہے سن۔ لوکاں نوں تے لوکاں دِیاں چیزاں نوں پتن اُتے اُتار رہے سن تے فیر جا رہے سن۔ جیہڑے مُنڈے سکھاں دے گڈھیاں دی حفاظت لئی مقرر سن اوہ خزانے دے سنتریاں وانگ چوکنے تے ہوشیار سن۔ گڈھیاں توں سامان اُتارن والے جوان مُڑھکو مُڑھکی ہوئے دے سن پر اوہناں دے متھے اُتے اک وٹ نہیں سی۔ بیڑی وچ کھلوتا ہویا کُکیاں مُچھاں تے گول سونے مُکھڑے والا قادر داد ہمت تے دلیری دا مجسّمہ جاپدا سی۔ قادُو دا فوجی تجربہ فرید پور دے سکھاں دے بڑا کاری آیا سی۔ اوس پہلے توں

حساب لایا ہویا سی کہ چار گڈھاں دے دس پھیرے۔ فرید پور دے سارے سکھاں نوں پتن اُتے پہنچا دین گے۔

نو پھیرے لا کے گڈھے دسویں پھیرے فرید پور گئے ہوئے سن۔ سورج دی ٹکّی ڈبن وچ حالی دیر اے۔ سُورج سکھاں نوں راوی دے پرلے کنڈھے ڈُبے گا۔ قادُو نے راوی دے اڈھ وچکار جاندی بیڑی وچ کھلوتیاں سوچیا تے اطمینان دا لما ساہ لیا۔

آخری پھیرے دی پہلی گڈھ فوجی رستم خاں تے شیموں لے کے پتن اُتے پہنچے۔ اوہدے بعد دُتے دا گڈھا آیا تے دُتے دے بعد نرنجن سنگھ دا۔ درشن دا گڈھا آخری پھیرے دا آخری گڈھا سی تے اوہ کِتے نظر نہیں سی آؤندا۔ فرید پور تے راوی پتن دے وچکار بیلا وی سی تے کماد دے اُچّے اُچّے کھیت وی۔

گڈھا خراب نہ ہوگیا ہووے رستے وچ'' قادُو نے بیڑی وچ کھلوتیاں سوچیا۔

''نرنجن سیہاں! درشن سنگھ دا گڈھا نہیں لبھدا۔ کتھے اے؟'' قادُو نے زور نال آواز مار کے پُچھیا۔

''گڈھا اوس لدھ لیا سی تے سلکھن سنگھ، پریتو گڈھے وچ بہہ گئے سن۔ دلدّر سنگھ حویلی وچ اپنی جُتّی لبھ رہیا سی۔ میرا خیال اے دلدّر سنگھ دی وجہ نال ڈیری ہوئی اے''

''آؤندا تے میں اوہنوں جتیاں مارنا واں۔ سارا پنڈ راوی ٹپ گیا اے تے دلدّر سیہاں اجے تیک جُتی لبھ رہیا اے بیوقوف دا پُتر نہ ہووے تے۔''

سردار ہرنام سنگھ غصّے وچ آ گیا سی۔

''دُلیا! اوہ کون نسّے آؤندے نیں بیلے وچوں؟'' نرنجن سنگھ نیں دو بندیاں ول اشارہ کر کے پُچھیا۔ دوویں بندے سکھ سن تے ریت وچوں دی نسّی آؤندے سن۔

''ایہہ تے درشن سنگھ تے دلدّر سنگھ نیں'' فوجی نیں گویڑ لایا۔

''آہو۔ آہو۔ ایہہ درشن تے دلدّر نیں پر ہویا کیہ اے؟'' دُلّا فکر مند ہوگیا۔ قادُو بیڑی وچوں اُتر کے اپنی گھوڑی لاگے کھلو گیا تے کھونڈ گھُٹ کے پھڑ لیا۔

''میرا خیال اے کوئی گڑ بڑ ہوگئی اے'' فوجی نیں دسیا۔ قادُو نے کِلّے نالوں گھوڑی دا رسہ کھولیا چھنگی ماری تے گھوڑی اُتے بہہ گیا۔

''پتر۔ دوڑ کے جا۔ پچھ کیہ گل ہوئی آ۔ جا میرا پتر'' ہرنام سنگھ نیں لیلڑی بھر کے کہیا۔ قادُو نے گھوڑی نوں اڈی لائی تے ریت وچوں وی سُٹ دِتی۔ اگانہہ جا کے اوس درشن سنگھ تے دلدّ رسنگھ کول گھوڑی کھلار دِتی۔

بیرم خاں تے اوہدے دو ساتھیاں نیں بیلے وچ گڈ اُتے حملہ کیتا سی۔ مقابلہ کردا سُلکھن سنگھ زخمی ہوگیا تے درشن سنگھ تے دلدّ رسنگھ جان بچا کے پتن ول نس آئے۔ پریتو نوں بیرم خاں گھوڑی اُتے سُٹ کے کماداں وچ ڈر گیا۔

گھوڑی دے اُتوں، قادُو نے اشارے نال فوجی رستم خاں تے دُتے نوں بُلایا تے درشن سنگھ نوں کہیا۔

''فوجی چاچے تے دُتے نوں کہنا گڈ تے سلکھن سنگھ نوں لے کے پتن اُتے آ جان۔ میں پریتو نوں لیاؤنا واں''۔ ایہدے بعد قادُو نے گڈیاں دا رستہ چھڈ کے گھوڑی کماد دے کھیتراں وِل سُٹ دِتی۔

''رب ای اے مینوں میرے مقصد وچ کامیاب کرے۔ اوہ تن نیں تے میں اکلا۔ ایہہ نہ ہووے میرے جان توں پہلاں بیرم خاں تے اوہدے نال دے پریتو دی عزت نوں ہتھ پا چکے ہون'' گھوڑی چڑھے قادُو نے سوچیا۔ بیلا ٹپ کے اوہ کماد دے اک کھیتر وچ جا وڑیا تے گھوڑی کھلار کے اوس پریتو دی چیک دی بڑھک لئی۔ پر اوہدے کناں وچ کوئی آواز رولا یا چیک نہ پئی۔ اوس گھوڑی نوں اَڈی لائی تے کھیتر دے دوسرے پاسے جا نکلیا۔ دُور اوس تن گھوڑ سوار ویکھے جیہناں وچوں اک نیں کُڑی چکی ہوئی سی تے اوہ اگلے کماد دے کھیتر وچ وڑن والے سن۔ قادُو نے گھوڑی ہور تیز کر دِتی اوہدے ویکھدیاں ویکھدیاں گھوڑے سوار کھیتر وچ جا وڑے۔

ایہہ کھیتر خان پور دے بابے مہندو دا سی تے اوہدے وچکار اک گڈھیال تے ڈنگر بنھن نوں اک کوٹھا وی سی۔

قادُو جس ویلے گھوڑی نسا کے ویلنے دے پلانے وچ پُہنچیا تے اوس ویکھیا۔ بابے مہندو دا منڈا شاہنا دو گھوڑیاں رِکلیاں نال بنھ چُکا سی تے تیجی گھوڑی بنھ رہیا سی۔ قادُو نوں ویکھ کے شاہنا گھوڑی دا رسا چھڈ کے کماد ول نسا تے اکھاں توں اوہلے ہوگیا۔ بیرم

خاں تے جیدہ پریتونوں گڈھیال وچ دھو کے مار کے چپ کرا رہے سن چھال مار کے قاؤدو گھوڑی توں اُتریا تے گڈھیال دے دروازے وچ گھونڈ اُلار کے کھلو گیا۔

''بیرم خاں۔ جیدیا۔ سوٹے لے کے باہر آجاؤ''

گڈھیال دے سیونک کھادے بُوہے نال قاؤدو دی آواز پتھر وانگ وجّی۔

''توں اندر آن کے ویکھ''۔ بیرم للکاریا۔

قاؤدو نے زور نال دروازے نوں لت ماری تے دروازہ اندر والے پاسے ڈگ پیا۔ قاؤدو آپ سٹ مارن تے کھان لئی تیار ہوگیا۔

جیدا تلوار اگے ودھا کے، دند پی کے گولی دی سَٹ وانگ اندروں باہر آیا۔ قاؤدو پاسا وٹ کے گڈھیال دے چنے نال لگ گیا۔ سٹ وچ جیدا ویلنے نال جاٹکرایا۔ چنگی مار کے قاؤدو جیدے کول پہنچا تے کھونڈ سروں کڈھ کے اوہدے لک وچ ماریا۔ جیدا تھاں اُتے بے وس ہو کے ڈگ پیا تے بے ہوش ہوگیا۔

قاؤدو گڈھیال دے اندر وڑیا تے زور نال بولیا ''پریتو''۔

''قاؤدو ویر'' پریتو گڈھیال دی نکر وچوں بولی۔

''بھین دیا ویرا! ذرا اگے پیر پُٹ تے سامنے نتر کے آ......'' بیرم خاں کچی وٹ کے تے دند پیہ کے غصے وچ بولیا۔

گڈیال دے اندر ہنیرا سی تے اک پاسے سواہ نال بھریا ہویا چُنبہ تے دوجے پاسے چھوی دیاں پنڈاں سن۔ بیرم خاں چھوی دی اک پنڈ دے اوہلے کھبے ہتھ نال پریتو دا گلا پھڑ کے تے سجے ہتھ نال برچھی تان کے کھلوتا ہویا سی۔

''لُک چُھپ کے للکارن دا مزہ نہیں سامنے آ کے شکل دکھا تے وار کر'' قاؤدو نے کہیا۔

''وار کرن توں آیا ایں میں نہیں آیا۔ توں پہل کر'' بیرم خاں اوسے طرحاں غصے وچ بڑھکیا۔

''پریتو نوں چھڈ دے، توں میرا سجن تے میں تیرا بیلی'' قاؤدو نرمی نال بولیا۔

''میں تیرے کہن اُتے پریتونوں چھڈنا ہوندا تے ہتھ کیوں پاؤندا جے ایہہ تیرے دل دی چھمک چھلو بن سکدی اے تے میرے دل دی کیوں نہیں بن سکدی'' بیرم خاں دی آواز وچ طعنہ بیٹھیا ہویا سی۔

''لے فیر تگڑا ہوجا بچا''۔ قادُو نے للکاریا تے کھونڈا اُلار کے ہولی ہولی اگے ودھیا۔ اوہدے کناں وچ پریتو دے لمیاں ساہواں دی شوکر پے رہی سی تے اوہدے سریر دے گرم خون دا اِک اک تُبکا اگ دا لانبو بن گیا سی۔

چھوئی وچ سرسر ہوئی تے فیر برچھی دا چِٹا بوہا جیبھ کڈھ کے بجلی وَنگر اگے اُلریا۔ قادُو دے تہبند دی ڈَب وچ مست جیہی لگی تے فیر اوہو چِٹا لوہا سپ دی جیبھ بن کے اوہدے ڈھڈھ وچ دھس گیا۔ ''مر گیا اوئے'' قادُو دی آواز وچوں نکلیا تے اوہ ڈگدا ڈگدا سنبھل گیا۔ بیرم نیں سِر چکیا تے ہَسیا پر قادُو دے اُلرے ہوئے کھونڈ دے اگے۔ اوہدے سِر دی کھوپڑی اِنج ٹُٹی جیویں نِکے ہدوانے اُتے ڈانگ وجے تے اوہ ٹوٹے ٹوٹے ہوئے جائے۔ پریتو دے گلے اُتوں بیرم دا ہتھ ڈِھلیا گیا تے اوہ دوڑ کے آئی تے قادُو دے سینے نال لگ پئی۔ پھر اوس قادُو دیاں حریان اکھیاں ول تکیا تے سوالیہ نشان بن کے رہ گئی۔

قادُو نے کھونڈ سُٹ دِتا سی تے دووئیں ہتھ اپنے ڈھڈ اُتے رکھے ہوئے سن۔ اوہ اوس ے انداز وچ گڈھیال دے باہر آیا تے گھوڑی لاگے آ کے کھلوگیا۔ پھر اوس پریتونوں خون نال گچن ہتھاں نال لکّوں پھڑ کے گھوڑے تے چڑھایا تے آپ ٹُنبلا مار کے چڑھیا۔

گھوڑی نوں اڈی لائی تے پتّن ول سَر پَٹ دوڑ پیا۔

جد اوہ پتّن تے پہنچیا اوہدے پنڈ دے بندے تے بیڑیاں دا پُور اوہدا تے پریتو دا انتظار کررہے سن۔ پریتو چھال مار کے گھوڑے توں اُتری تے قادُونوں اتارن لگ پئی۔

جد باقی لوکاں نیں ویکھیا پئی قادُو دے کپڑے خونوں خون ہوئے ہوئے نیں تے اوہ وی دوڑ کے اوہدے لاگے آ گئے۔

''ایہہ کیہ ہویا مُنڈیا؟'' فوجی نیں گھبرا کے پُچھیا۔

قادُو دیاں اکھیاں ہنیرا سی تے اوہدا حلق خشک ہوگیا سی۔ اوس کُجھ کہنا چاہیا پر بول اوہدی زبان تے نہ آ سکے۔ قادُو گھوڑی دا سہارا لے کے کھلوتا سی۔ جد اوہ زمین اُتے ڈگن لگا تے فوجی نیں اگانہہ ودھ کے اوہنوں پھڑ لیا تے سینے نال لالیا۔

''قادُو مر رہیا اے'' اوہ بُجھی ہوئی آواز وچ بولیا تے شیموں سمیت سارے لوک اوہدے ہور نیڑے آ گئے۔ فیر پریتو اگے ودھی اوس، قادُو دا سجا ہتھ پھڑیا۔ اوہنوں چُمیا تے

اکھیاں نال لا کے ڈھائیں مار کے رون لگ پئی۔

شیموں نیں ایہہ کجھ ویکھیا تے ہرنام سنگھ وی لاٹھی پھڑ کے کھلو گیا تے رون ہٹکا ہو کے اُچّی اُچّی بولن لگ پیا۔

''چلو پتّن تے چلو۔ بیڑیاں وچ بیٹھو...... پریتو آ گئی اے۔ چلو چھیتی کرو، بھا قادر داد شہید ہو گیا اے تے تاں کیہ اے؟...... میں جو ہیگا واں''

سارے لوک سِر سُٹ کے پتّن ول ٹُر پئے۔ پریتو قادُو دے ہتھ نوں اکھاں نال لا کے روندی رہی۔ اخیر اوہدا باپو اوہدے کول آیا تے بولیا۔

''دھیئے! اوہدی قوم ہمیشہ جیوندی رہندی اے۔ جس قوم دے لوک نیکی واسطے مرنا جاندے نیں۔'' فیر اوس پریتو دی بانہہ پھڑی تے پتّن وَل لے ٹُریا۔

جد سارے لوک بیڑیاں وچ بہہ گئے تے شیموں نوں تسلّی ہو گئی پئی اوہ خیریں مہریں ہندوستان اَپڑ جان گے اوہ پلٹیا تے اپنے فوجی پیو کول نموجھان ہو کے کھلو گیا۔

فوجی نیں قادر داد دی لوتھ اپنے لَک اُتے سُٹی تے پنڈ ول ٹُر پیا۔ شیموں اوہدے پچھے نِکے نِکے قدم پُٹ رہیا سی...... فیر اوہ زور نال ہسیا تے نعرہ لاؤن دے انداز وچ بولیا،'' میں پاکستان آں، میں پاکستان آں''۔

دُور لہندے وچ سُورج ڈُب رہیا سی تے اوہدی لاکھی رنگ رُشنائی نال قادر داد دے پنڈ دی مسیت دے چٹے منارے سونے دے پانی وچ نہارہے سن۔

فوجی قادر داد دی لوتھ لے کے چانن تے ہنیرے دی سرحد اُتے چل رہیا سی تے قادر داد دی ماں تے اوہدی ووہٹی اپنے گھر دی کندھ اُتے بیٹھیاں اوہدی اڈیک کر رہیاں سن۔